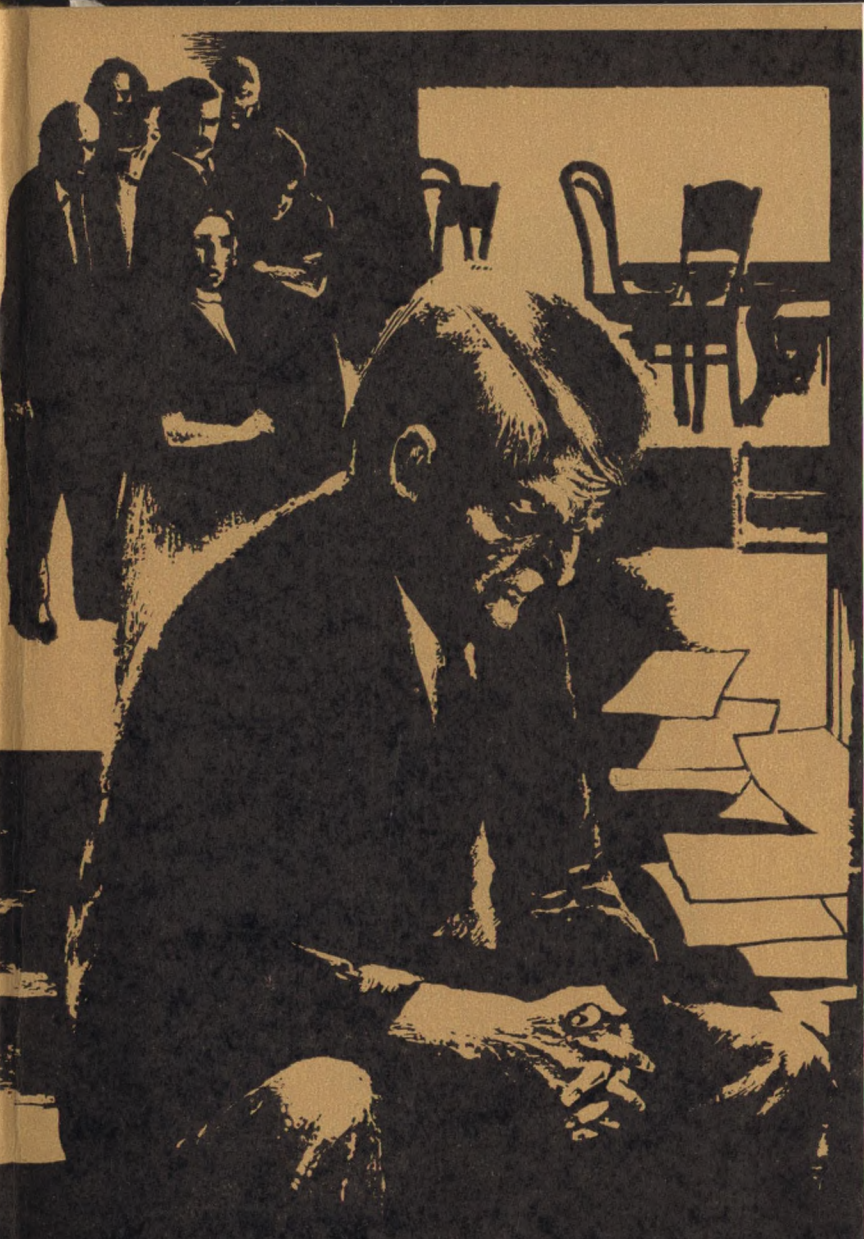

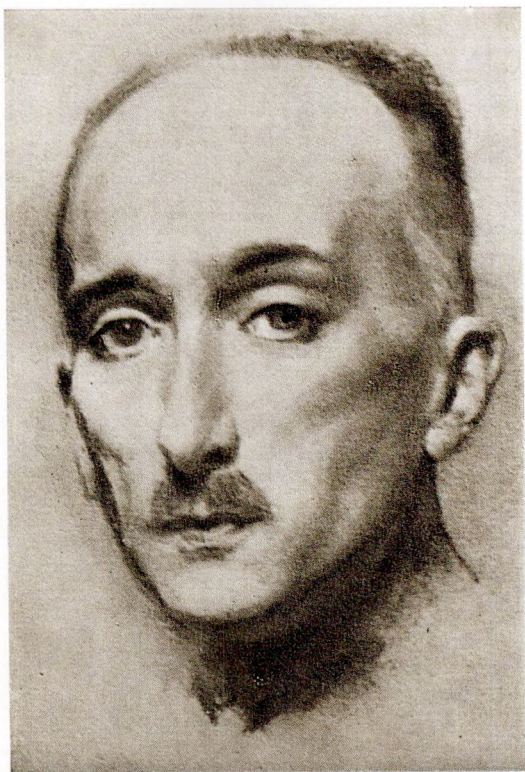
БІБЛІЯТЭКА
ЗАМЕЖНАЙ
ТРОЗЫ

*Франсуа
Марьяк*

**ТЭРЭЗА
ДЭСКЕЙРУ**

**КЛУБОК
ГАДЗЮК**

БІБЛІЯТЭКА ЗАМЕЖНАЙ ПРОЗЫ

*Франсуа
Марьяк*

**ТЭРЭЗА ДЭСКЕЙРУ
КЛУБОК ГАДЗЮК**

РАМАНЫ

МІНСК
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
1985

И(Фр)

М 30

Прадмова і пераклад з французскай мовы
ЛЕАНІДА КАЗЫРЫ

Пераклад зроблены з выданняў:

Mauriac F. Le noeud de vipères.— Paris: Grasset, 1932.— 313 p.

Mauriac F. Thérèse Desqueyroux.— Paris: Grasset, 1966.—
185 p.

М $\frac{4703000000-149}{M302(05) - 85}$ 177—85

© Выдавецтва «Мастацкая літаратура», 1985.

АД ПЕРАКЛАДЧЫКА

Перад чытачом — два раманы вядомага майстра мастацкага слова, тонкага знаўцы чалавечай душы Франсуа Марыяка, чые імя ўвайшло ў скарбніцу французскай нацыянальнай культуры. Па сіле абагульнення і глыбіні псіхалагічнага аналізу «Тэрэза Дэскейру» і «Клубок гадзюк» — гэта творы, якія сталі вяршыняй з'явай у багатай, шматграннай літаратурнай спадчыне пісьменніка. Уся творчасць Ф. Марыяка, раманіста, паэта, публіцыста, драматурга, непарыўна звязана з традыцыямі французскай літаратуры крытычнага рэалізму. Як і яго вялікія папярэднікі Бальзак і Флабэр, Ф. Марыяк засяроджваецца на мастацкім выяўленні непераадольных канфліктаў асобы і буржуазнага грамадства. Пад шчодрым, таленавітым пяром нарадзіліся яркія, паўнакроўныя карціны падзення нораваў і маральнай дэградацыі таго сацыяльнага слоя, з якога ён выйшаў сам і які добра ведаў — французскай буржуазіі.

Нарадзіўся Франсуа Марыяк 11 кастрычніка 1885 года ў Бардо (менавіта тут, у Бардо і яго ваколцах з іх векавымі соснамі, пірамідальнымі таполямі, зялёнымі вінаграднікамі і разгортваюцца асноўныя падзеі амаль усіх яго раманаў і аповесцей). Маленькаму Франсуа не было і двух гадоў, калі памёр яго бацька — заможны камерсант. Чатырох сыноў і дачку гадала маці, якая ў адрозненне ад бацькі была жанчынай глыбока набожнай і выходвала дзяцей у духу каталіцкай дабрачыннасці і паслушэнства. Сямігадовага хлопчыка аддаюць на вучобу ў калеж Гран-Лебрэн. Ён шмат чытае. Па словах маці, яго самай любімай кнігай была аповесць Г. Мало «Без сям'і». Пазней тэма няшчаснага, абдзеленага дзяцінства часта будзе гучаць у творах пісьменніка. Вышэйшую адукацыю Ф. Марыяк атрымаў на літаратурным факультэце Бардоскага універсітэта. У 1907 годзе ён прыязджае ў Парыж і поўнасьцю прысвячае сябе літаратурнай працы. Праз два гады з'яўляецца яго першы паэтычны зборнік «Рукі, складзеныя для

малітвы» («Les Mains Jointes»). У сваіх вершах малады аўтар шчыра і ўсхвалявана дзеліцца з чытачом трапяткімі ўспамінамі ўласнага маленства. Першая проба яра была прыхільна сустрэта крытыкай. «Гэта напісана паэтам»,— сказаў Г. Апалінэр, прачытаўшы зборнік. Неўзабаве выходзіць другая кніжка вершаў «Развітанне з юнацтвам» («Les Adieux à l'Adolescence», 1911), напісаных пад уплывам паэзіі Бадлера і Верлена, якімі Ф. Марыяк асабліва захапляўся падчас вучобы ва універсітэце. Пазней, і ў сталым узросце, і на шпіле сваіх гадоў, пісьменнік яшчэ не раз будзе вяртацца да лірыкі: зборнікі «Навальніцы» («Les Orages», 1925), «Кроў Атыса» («Le Sang d'Atys», 1940) і іншыя, аднак галоўным, магістральным кірункам яго творчасці стане мастацтва рамана. Варта падкрэсліць толькі, што паэтычнае бачанне свету, багатая вобразнасць, яркая метафарычнасць, чуйнае, далікатнае абыходжанне са словам, філігранная тэхніка рытму, шырокае выкарыстанне алегорый, карцін-сімвалаў — усё гэта знойдзе свой адбітак і ў прозе Ф. Марыяка. Яго першы раман «Дзіця пад цяжарам ланцугоў» («L'Enfant Chargé de Chaînes», 1913) у многім аўтабіяграфічны: малады католік-правінцыял прыязджае ў Парыж і імкнецца адшукаць сваю ўласную пуцявіну ў гэтым нялёгкім жыцці, спасцігнуць яго няпросты сэнс.

Першая сусветная вайна на тры гады перапыніла творчую працу пісьменніка. Ф. Марыяк ідзе на фронт і служыць санітарам — спачатку ў Францыі, а потым у Грэцыі, у Салоніках. Вясной 1917 года ён захварэў на малярыю і быў дэмабілізаваны.

Шырокая вядомасць, прызнанне, слава прыйшлі да раманіста ў 20—30-я гады, калі адзін за адным выходзіць яго творы «Пацалунак пракажонаму» («Le Baiser au Lérgeux», 1922), «Пачынальніца роду» («Génitrix», 1924), «Пустыня кахання» («Le Désert de l'Amour», 1925), «Тэрэза Дэскейру» («Thérèse Desqueyroux», 1927), «Клубок гадзюк» («Le Noeud de Vipères», 1932), «Канец ночы» («Le Fin de la Nuit», 1935), «Дарогі да мора» («Les Chemins de la Mer», 1939). Пры ўсёй сваёй самастойнасці і адметнасці гэтыя раманы звязаны адзінай тэмай — адносіны ў буржуазнай сям'і. Для Ф. Марыяка сям'я — гэта цэлы мікрасвет, дзе выяўляюцца самыя схаваныя чалавечыя інстынкты, дзе вядуцца свае войны, у якіх хтосьці атрымлівае трыумфальныя перамогі, а хтосьці нясе непапраўныя страты. Героі Ф. Марыяка пакутліва шукаюць выйсця з жыццёвых тупікоў, куды яны трапляюць, спрабуючы прымірыць свае

релігійныя пачуцці з канкрэтнымі зямнымі памкненнямі, з рэальным чалавечым быццём. Ф. Марыяк — пісьменнік-католік, і, безумоўна, не з усімі яго філасофскімі поглядамі, якія ён укладае ў вусны сваіх персанажаў або сцвярджае сам у аўтарскіх рэмарках, мы можам пагадзіцца, але імкненне мастака бачыць і адлюстроўваць праўду жыцця ва ўсіх яго праявах і супярэчнасцях непазбежна падводзіць чытача да высновы, што менавіта буржуазнае грамадства з яго сацыяльнай несправядлівасцю, эгаізмам, прагай да нажывы і крывадушнасцю стаіць ля вытокаў людскіх няшчасцяў і трагедый. Да таго ж і адносіны Ф. Марыяка да хрысціянскай веры не былі адназначнымі: не каму іншаму, як яму самому належаць словы пра тое, што пад крыламі квактухі, староў царквы «кішма кішыць усялякая нечысць — забабоны, манія, выдумкі». А герой яго апошняга, перадсмяротнага, рамана «Падлетак былых часоў» («L'Adolescent d'Autrefois», 1968) Ален Гажак адкрыта не пагаджаецца з релігійнымі дагматамі і дзейнасцю служкаў культуры. Паказальна і тое, што хрысціянская царква насцярожана, а часам і варожа ставілася да Ф. Марыяка і амаль усе яго раманы былі забаронены каталіцкай цензурай.

У 30-я гады выяўляецца новая грань таленту Ф. Марыяка. Ён актыўна ўключаецца ў барацьбу з фашызмам і выступае з палымнымі публіцыстычнымі артыкуламі, скіраванымі супраць нацысцкай ідэалогіі і калабарацызму. А. Маруа лічыў Ф. Марыяка найлепшым публіцыстам свайго часу.

У змрочныя дні фашысцкай акупацыі Францыі Ф. Марыяк прымае непасрэдны ўдзел у руху Супраціўлення. Яго голас гнеўна выкрываў здраднікаў і палымяна славіў тых, хто са зброяй у руках ішоў вызваляць радзіму. Пісьменнік вітаў ратныя подзвігі Чырвонай Арміі, «чырвонай ад крыві, пралітай за вызваленне Еўропы». У антыфашысцкай публіцыстыцы Ф. Марыяка найбольш значнае месца займае яго твор «Чорны сшытак» («Le Cahier noir», 1943), надрукаваны падпольным выдавецтвам «Мінюі» пад псеўданімам Фарэз. У жанры публіцыстыкі плённа працуе Ф. Марыяк і ў пасляваенны час.

Як драматург пісьменнік заявіў пра сябе ў 1938 годзе, калі з'явілася яго п'еса «Асмадэй» («Asmodée»). Яна была пастаўлена на сцэне славутага тэатра «Камедзі Франсэз», а потым ішла ў шматлікіх тэатрах Еўропы і Амерыкі, што ў значнай ступені паспрыяла пашырэнню твораў Ф. Марыяка за межамі Францыі. Пазней былі напісаны п'есы

«Дрэннае каханне» («Les Mal-Aimés», 1941), «Пераезд д'ябла» («Le Passage du Malin», 1947).

У 1959 годзе выходзіць кніга Ф. Марыяка «Унутраныя мемуары» («Mémoires intérieurs»), дзе пісьменнік выклаў свае тэарэтычныя погляды на мастацтва і дзе, у прыватнасці, ён выступае за павагу да рэалістычных традыцый, за праўдзівую, гуманістычную літаратуру і крытыкуе мадэрнісцкія пошукі, дэкадэнцкі падыход у мастацкай трактоўцы свету і чалавека.

Летам 1970 года выйшлі з друку апошнія публіцыстычныя нататкі Ф. Марыяка, а ў верасні яго не стала. Праз два гады ўбачыў свет незакончаны раман пісьменніка «Мальтаверн», над якім ён працаваў да апошняга дня свайго жыцця.

За сваю літаратурную дзейнасць Ф. Марыяк удастоены ганаровага звання члена Французскай Акадэміі (1933 г.), яму прысуджана Нобелеўская прэмія (1952 г.). Ён застаецца адным з самых папулярных пісьменнікаў у сваёй краіне. Творы Ф. Марыяка выдаюцца шматтысячнымі тыражамі ў многіх краінах свету, перакладаюцца на дзесяткі моў. У Савецкім Саюзе з раманамі Ф. Марыяка чытачы могуць пазнаёміцца па перакладах на рускую, армянскую, грузінскую, украінскую, латышскую і эстонскую мовы. У нашай рэспубліцы на беларускай мове творы Ф. Марыяка друкуюцца ўпершыню.

Леанід Казыра

ТЭРЭЗА ДЭСКЕЙРУ

Божа, злітуйся над аблуднымі мужчынамі і жанчынамі! О, божа, няўжо могуць існаваць пачвары перад лікам тваім... Ты, адзіны, хто ведае, чаму яны існуюць, як сталі яны такімі і як маглі яны ўратаваць сябе...

Шарль Бадлер

Тэрэза... Многія скажуць, што цябе няма. Але я добра ведаю: ты ёсць. Шмат гадоў я сачу за табой, часта спыняю цябе на дарозе і зрываю з цябе маску.

Памятаю, яшчэ юнаком убачыў я твой бледны тварык з тонкімі губкамі ў душнай судовай зале. Ты была сярод адвакатаў. Расфуфыраныя дамы жорстка ўпіваліся ў цябе позіркамі. Болей жорстка, чым тыя, хто збіраўся судзіць цябе.

Потым, у вясковым маёнтку, ты з'явілася перада мной у вобразе маладой нервовай жанчыны, якой абрыдзелі клопаты старых сваякоў і прастадушнага мужа. А тыя даўмецца не маглі:

— Што гэта з ёю робіцца? Мы ж далі ёй усё, што трэба для шчасця!

Колькі разоў пасля таго зачаравана назіраў я, як ты прыкладвала да прыгожага твару сваю крыху велікаватую руку! Колькі разоў глядзеў я праз жывыя краты клеткі, што завецца сям'ёй, як ты пакутуеш там,

нібы ваўчыца ў няволі. І я лавіў тады на сабе твай злосны, сумны позірк.

Многія будуць дзівіцца, як мог я стварыць вобраз, яшчэ больш агідны, чым мае астатнія героі. Няўжо мне ніколі так і не давядзецца гаварыць пра людзей велікадушных, дабрачынных, пра людзей з адкрытай душой. Аднак «душы наросхрыст» не маюць трагічных гісторый. А боль душ замкнутых, прыкаваных да грэшнага цела, мне добра вядомы.

Мне хацелася б, Тэрэза, каб твае пакуты прывялі цябе да бога, каб ты была вартая імя святой Лакусты¹. Але многія з тых, хто верыць у падзенне і водкуп нашых змучаных, загубленых душ, пачалі б тады крычаць пра святатацтва...

Ва ўсякім разе, я спадзяюся, што ты не адзінокая на тым тратуары, дзе я развітаўся з табой.

I

Адвакат адчыніў дзверы. Цёмны бакавы калідор будынка суда напоўніўся сырасцю. Тэрэза не спяшалася выходзіць і прагна ўдыхнула ў сябе свежае асенняе паветра. Яна баялася, што там, на дварэ, яе чакаюць. Чалавек з настаўленым каўняром адышоў ад платана: яна пазнала бацьку. Адвакат гучна сказаў яму: «Справа спынена. Саставу злачынства няма», і да Тэрэзы:

— Вы можаце выйсці: тут ні адной душы.

Яна спуściлася па мокрых прыступках. Сапраўды, на маленькай плошчы нікога не было. Бацька не абняў яе і нават не паглядзеў у яе бок. Ён пачаў распыт-

¹ Лакуста (? — 68 — вядомая атручальніца ў старажытным Рыме. Атруціла імператара Клаўдзія і яго сына Брытаніка. (Тут і далей — заўвагі перакладчыка.)

ваць у адваката Дзюро. Той адказваў ціха, нібы баяўся, што іх падслухаюць. Да Тэрэзы даляталі абрыўкі размовы:

— Заўтра я атрымаю афіцыйную пастанову суда.

— А што, ніякіх сюрпрызаў ужо не будзе?

— Не. Усё ў парадку.

— Я думаю, паказанне майго зяця выратавала становішча.

— Выратавала... выратавала... У такіх справах ніколі не ведаеш...

— Але, раз ён сам прызнаўся, што ніколі не лічыў кропель, прымаючы лякарствы...

— Ведаеце, Лярок, у падобных выпадках паказанні ахвяры...

Пачуўся Тэрэзін голас:

— Ніякай ахвяры не было!

— Я хацеў сказаць, мадам, ахвяры сваёй уласнай неасцярожнасці.

Позіркі абодвух мужчын на нейкі момант спыніліся на нерухомай фігуры маладой жанчыны, заціснутай у паліто, на яе бледным, абыякавым твары. Тэрэза папыталася, дзе стаіць іх экіпаж. Бацька сказаў, што загадаў фурману чакаць за горадам, на дарозе ў Бюдо, каб не прыцягваць да сябе лішняй увагі.

Яны перайшлі цераз плошчу. На мокрых лаўках валялася апалае лісце платанаў. Добра, што дзень стаў карацейшы і ўжо змяркалася. Дый прайсці да экіпажа можна было непрыкметна: вуліцы ў гэтым раёне былі малалюдныя. Тэрэза ішла паміж мужчынамі. Яны вялі сваю размову, як быццам яе тут і не было. Часам яна заходзіла трохі наперад, і тады мужчыны адразу штурхалі яе локцямі, бо яна замінала ім гаварыць. Нарэшце яна крыху адстала, зняла пальчатку з левай рукі і час ад часу зрывала пучкі моху, што нарас на старой каменнай сцяне, уздоўж якой яны ішлі. Яе абміналі двухколкі, рабочыя на веласіпедах, і трэба

было прыціскацца да сцяны, каб не апырскала гразю адзежы. Змрок апускаўся на горад, і Тэрэза ўжо не баялася, што яе пазнаюць. Прывычны пах свежага хлеба, што ішоў з пякарня, пах туману Тэрэза ўспрымала цяпер нібы водар жыцця, якое нарэшце зноў вярталася да яе. Тэрэза прыплюшчвала вочы, з асалодай смакуючы дыханне соннай зямлі і мокрай травы, і старалася не чуць гэтага маленькага чалавечка на кароткіх крывых ножках, які ні разу не азірнуўся на сваю дачку. Яна магла ўпасці на гэтай дарозе: ні бацька, ні Дзюро гэтага не заўважылі б. Цяпер ужо не было патрэбы шаптацца, і яны гаварылі на ўвесь голас.

— Сапраўды, паказанне месць Дэйскейру было цудоўнае... Але ж гэтая гісторыя з рэцэптам... Па сутнасці, там было фальшывае... Дый доктар Педмэ падаў скаргу...

— Але ж ён забраў яе назад...

— Тым не менш, вы паглядзіце, якое яна дала тлумачэнне: нейкі незнаёмы перадаў ёй рэцэпт...

Не так ад стомы, як ад жадання не чуць больш гэтых слоў, якімі яе мучылі ўжо колькі тыдняў, Тэрэза пайшла памалей. Дарэмна. Немагчыма было не пачуць бацькавага фальцэту:

— Колькі разоў я ёй казаў: «Няшчасная, прыдумай ты што-небудзь другое...»

Што ж, супраць нічога яму не скажаш: ён і праўда не раз гаварыў ёй гэта. Але чаму ж тады ён зноў хвалюецца. Тое, што ён лічыць гонарам сям'і, выратавана. Да выбараў у сенат усё забудзецца, і ніхто не ўспомніць пра гэтую гісторыю. Так разважала Тэрэза, якой зусім не хацелася даганяць сваіх спадарожнікаў. Тыя, як на злосць, так захапіліся размовай, што спыніліся пасярод вуліцы:

— Паверце мне, Лярок, вам трэба апярэдзіць падзеі і перайсці ў наступленне. Трэба змясціць у ня-

дзельным нумары «Сейбіта» артыкул з загалоўкам нахшталт... «Агідны паклёп...» Ці вам хацелася б, каб гэта я ўзяў на сябе?

— Не, дарагі, не. Дый цяжка напісаць што-небудзь такое. Усе ведаюць, што следства вялося на скорую руку. Нават не падключылі экспертаў, каб высветліць па почырку, хто напісаў рэцэпт. Канешне, дзеля інтарэсаў сям'і я гатоў пайсці на ўсё, я буду дзейнічаць. Але цяпер трэба заглушыць гэтую справу... замяць яе і маўчаць!

Адказу Дзюро Тэрэза не пачула, бо мужчыны рушылі з месца. Яна зноў прагна ўдыхнула вільготнае начное паветра, нібы баялася прыпадку ўдушша. Нечакана ўспомнілася Жулі Белад, невядомая ёй бабка па матчынай лініі. Твару яе Тэрэза ніколі не бачыла. Дарэмна было б шукаць яе партрэта, дагератыпа, або фатаграфіі ў Лярокаў ці ў Дэскейру — ніхто пра яе нічога не ведаў, акрамя таго, што яна сышла з дому. Тэрэза ўявіла сабе, што і яна магла б вось так знікнуць, пайсці ў нябыт, і яе дачка, яе маленькая Мары, ніколі не знайшла б у сямейным альбоме аблічча той, хто падараваў ёй жыццё. А цяпер Мары засынае ў сваім пакойчыку ў Аржалузе. Тэрэза вернецца дадому позна вечарам. Яна падыдзе да калыскі, прыслухаецца ў цемры да соннага дыхання дзіцяці, схіліцца над галоўкай Мары і, нібы ад моцнай смагі, прыпадзе губамі да гэтай спакойнай крынічкі жыцця.

Каля прыдарожнай канавы стаяў экіпаж з апушчаным верхам. Ліхтар высвечваў два худыя конскія азадкі. Уздоўж дарогі цёмнай сцяной узвышаўся лес. Хвойныя вершаліны спляталіся ў высокую арку, пад якой пралягала дарога ў таямнічую цемру. Між густымі сасновымі галінамі відаць было начное неба.

Фурман з несхаванай цікавасцю пазіраў на Тэрэзу. Яна папыталася, ці паспеюць яны на станцыю Ні-

зан на апошні поезд. Фурман сказаў, што паспеюць, але не трэба затрымлівацца і лепш выехаць раней.

— Вам з-за мяне толькі клопат, Гардэр. Але гэта ўжо апошні раз.

— Значыцца, спраў тут у мадам больш няма?

Яна кінула галавой, а фурман усё не адводзіў ад яе позірку. Няўжо цяпер усё жыццё яе так будуць разглядаць?

— Ну што? Ты задаволена?

Бацька, здавалася, нарэшце заўважыў, што яна тут. Тэрэза глянула на яго злосны, зямлісты твар; ліхтар экіпажа ярка асвятляў жаўтаватае, сівое шчацінне бакенбардаў. Яна ціха сказала:

— Я столькі адпакутавала... Я зусім разбітая...

І змоўкла: ці варта гаварыць? Ён усё роўна не слухае і ўжо нават не глядзіць на яе. Што яму да яе перажыванняў? Яму важна адно: барацьба за месца ў сенаце, якую давялося часова спыніць з-за скандалу. («Усе бабы — калі не ідыёткі, то істэрычкі!») Добра яшчэ, што яна хоць не носіць прозвішча Лярок. Цяпер яна Дэскейру. З палёгкай уздыхнуў ён толькі тады, калі ўдалося пазбегнуць суда прысяжных. Але што зрабіць, каб сапернікі не вярэдзілі гэтай раны? Заўтра ж ён пойдзе да прэфекта. Дзякуй богу, уладальнік газеты «Ланд кансерватрыс» пагарэў на спакушэнні малалетак. Цяпер ён ужо не канкурэнт... Месць Лярок узяў Тэрэзу за руку:

— Сядай, пара ехаць.

Тады адвакат — можа, наўмысна, а можа, каб хоць што-небудзь сказаць Тэрэзе на развітанне, — папытаўся, ці сустрэнецца яна сёння вечарам з месць Дэскейру. Яна адказала: «Вядома, муж чакае мяне...» — і толькі цяпер, упершыню пасля суда, уявіла сабе, як праз некалькі гадзін пераступіць парог спальні, дзе ляжыць яшчэ не зусім здаровы муж, і што многа дзён і начэй давядзецца ёй жыць разам з гэтым чалавекам.

З самага пачатку следства Тэрэза пасялілася ў бацькавым доме на ўскраіне невялікага гарадка. З таго часу не раз і не два рабіла яна такое падарожжа, як сёння. Але тады яе турбавала толькі адно: як мага больш дакладна ўсё расказаць мужу. Кожны раз перад ад'ездам дадому ўважліва слухала яна парады адваката Дзюро, як трымацца мужу на чарговым допыце. У тыя дні Тэрэза не адчувала ніякіх пакут сумлення, ніякай няёмкасці пры думцы, што зараз яна твар у твар сустрэнецца са сваім хворым мужам. Тое, што адбылося з імі, ніякага значэння тады не мела, затое важна было ведаць, пра што гаварыць, а пра што лепш памаўчаць. Бяда збліжала Тэрэзу і Бернара, і ніколі яшчэ не адчувалі яны такой еднасці, як у тыя дні, — іх яднала маленькая істота — дачка Мары. Зноў і зноў узгаднялі яны сваю простую, але складную версію, каб яна не выклікала падазрэння ў дасціпных следчых. Кожны раз пасля размовы з адвакатам Тэрэза сядала ў гэты экіпаж і кожны раз ёй хацелася, каб хутчэй скончылася яе начное падарожжа. А цяпер яна марыла пра тое, каб яно было бясконцым! Тэрэза добра памятае: варта было толькі сесці ў экіпаж, як ёй ужо карцела апынуцца ў Аржалузе. А дарогай яна перабірала ў памяці звесткі, якіх чакаў Бернар. Яму не трэба баяцца і можна заявіць, што аднойчы вечарам жонка расказала яму, як нейкі зусім незнаёмы чалавек упрасіў яе загадаць па рэцэпце лякарства. Сам незнаёмы нібыта не мог пайсці ў аптэку, бо быў вінаваты аптэкару... Адвакат Дзюро лічыў, аднак, што Бернару не трэба заходзіць занадта далёка і гаварыць, што ён памятае, як папракаў жонку за такую неасцярожнасць...

Але пра што гаварыць з Бернарам сёння, калі гэты жах развееўся?.. Тэрэзе мроіцца іх адзінокі дом, дзе муж чакае яе, спальня з кафлянай падлогай, лампа на сталe сярод газет і бутэлечак з лякарствамі... Яшчэ

брэшуць на дварэ сабакі, пабуджаныя грукам экіпажа... Потым яны сціхаюць і зноў усё нямец і настане ўрачыстая цішыня, як і ў тыя ночы, калі Тэрэза глядзела на Бернара, а той пакутліва курчыўся ад прыступаў рвоты. Тэрэза спрабуе ўявіць сабе той позірк, якім яны хутка абмяняюцца з мужам; а як пройдзе ноч, што будзе заўтра, праз тыдзень, праз месяц — у гэтым доме, дзе ўжо не трэба разам прыдумваць выгадную для сябе версію перажытай драмы. Цяпер паміж імі будзе стаяць толькі рэальнае, толькі тое, што адбылося... Тэрэзу ахоплівае страх, яна штосьці мармыча, павярнуўшыся да адваката (на самай справе яна гаворыць гэта бацьку):

— Я збіраюся пабыць некалькі дзён дома, з мужам. Калі яму палепшае, я вярнуся да бацькі.

— Вось як? Ні ў якім разе, дарагая, чуеш?

Фурман заварушыўся на сваіх козлах, і Лярок, панізіўшы голас, дадаў:

— Ты што, зусім здурнела? Пайсці ад мужа ў такі момант? Не, цяпер вы павінны быць разам, як два пальцы адной рукі. Чуеш? Да самай смерці...

— Праўда, тата. І што гэта мне прыйшло ў галаву? Але ж ты будзеш прыязджаць да нас у Аржалузу?

— Тэрэза, я буду чакаць вас, як і заўсёды, у чацвер — у дні кірмашу. Так што прыязджайце да мяне, як і раней прыязджалі!

Проста неверагодна, як яна дагэтуль не зразумела, якой небяспекай было яму і ўсім найменшае парушэнне прыстойнасці! Гэта смерць! Зразумела? Ці мог ён разлічваць на Тэрэзу? Яна ж нарабіла столькі непрыемнасці сям'і...

— Ты будзеш рабіць усё, што скажа муж. Здаецца, я гавару ясна.

І месць Лярок падштурхнуў Тэрэзу ў экіпаж.

Адвакат падаў Тэрэзе руку з цвёрдымі пачарнелымі пазногцямі: «Добра ўсё, што добра канчаецца», —

сказаў ён. І гэта прагучала шчыра, бо калі б справа пайшла інакш, ён не меў бы ніякай выгады: сям'я Лярокаў і Дэскейру наняла б адваката Пэйрэкава з судовай акругі Бардо. Сапраўды, усё скончылася добра...

II

Тэрэзе падабаўся гэты асаблівы пах прэлай скуры старога экіпажа. Яна не любіла курыць у цемры і таму не вельмі перажывала, што забылася цыгарэты. Ліхтары асвятлялі адхон дарогі, махрыстую папараць, тоўстыя камлі волатаў соснаў. На грудях шчэбеню адбіваўся цьмяны сілуэт экіпажа. Часам сустракаліся вазы, запрэжаныя муламі. Мулы самі скіроўвалі ўправа, а разамлелыя вазакі драмалі. Тэрэзе здаецца, што ніколі не будзе канца гэтай дарозе. Яна цешыць сябе надзеяй, што ніколі не даедзе да Аржалузы. Яшчэ больш за гадзіну язды да станцыі Нізан, потым прыгарадны цягнік з бясконцымі прыпынкамі. Ад Сэн-Клера, дзе ёй трэба выходзіць, да Аржалузы — 10 кіламетраў на двухколцы (дарога такая, што ніякі шафёр уночы не рызыкне туды ехаць на аўтамабілі). На кожным павароце яшчэ можа ўмяшацца лёс і ўратаваць яе ад гэтай страшнай сустрэчы з мужам. У галаву ёй зноў прыходзяць думкі, якія валодалі ёю напярэдадні суда: калі б следства падтрымала абвінавачанне, ёй хацелася б толькі аднаго — землетрасення. Яна зняла капялюшык і прыціснулася шчакой да пахучай скураной абіўкі. Ад штуршкоў ківалася яе маленькая галоўка, яе бледны твар...

Да гэтага вечара яна жыла, нібы загнаны звер, і толькі цяпер адчула непамерную стому. Асунуты скуласты твар, выцвілыя губы і прыгожы высокі лоб. У яе быў выгляд чалавека, які страціў усе надзеі. І хоць людзі не прызналі яе вінаватай, яна была пры-

гаворана — да вечнай адзіноты. Такую абаяльнасць (а раней яе лічылі прыгожай) маюць людзі, якім не заўсёды ўдаецца схаваць свае патаемныя пакуты і шчымлівы душэўны боль. Затаіўшыся ў куточку экіпажа, Тэрэза — гэтая выкрытая атручальніца, — едзе па калдобістай дарозе праз гушчар сасновага бору. Яна з пяшчотай гладзіць правай рукой свой твар пакутніцы, якіх жывых спальваюць на вогнішчы. Што скажа ёй пры сустрэчы Бернар? Ён жа выратаваў яе сваімі непраўдзівымі паказаннямі... Наўрад ці ён сёння будзе пра што-небудзь пытацца... Але заўтра? Тэрэза заплюшчвае вочы, потым, расплюшчыўшы іх, глядзіць навокал. Коні ідуць паволі. Тэрэза спрабуе пазнаць, дзе яна, што гэта за ўзгорак... Ах, не варта думаць пра гэтую сустрэчу. Магчыма, усё будзе намнога прасцей, чым ёй здаецца. Не трэба нічога думаць. Заснуць... Чаму яна ўжо не ў экіпажы? Стол, засланы зялёным сукном. За сталом нейкі чалавек. А-а, гэта следчы... Ізноў ён... Але ж ён добра ведае, што справа спынена. Тым не менш ён адмоўна ківае галавой і справа не спыняецца, ёсць новы факт. Новы факт? Тэрэза адварочваецца, каб вораг не бачыў яе перакошанага твару. «Паспрабуйце ўспомніць, мадам, хіба вы нічога не схавалі ў кішэні той старой палярыны, якую вы носіце цяпер толькі ў кастрычніку, калі ідзяце на паляванне, пастраліць вехіроў?» Адмаўляцца немагчыма. Тэрэза задыхаецца. Не зводзячы вачэй са сваёй ахвяры, следчы кладзе на стол пакецік, запячатаны чырвоным сургучом. Тэрэза магла б на памяць расказаць, што там напісана, а з вуснаў следчага ляцяць словы-стрэлы:

Хлараформ — 10 грамаў.

Аканіцін — 2 грамы.

Дыгіталін — 0,2 грама.

Следчы пачынае рагатаць... Заскрыгатаў тормаз. Тэрэза прачынаецца. На поўныя грудзі ўдыхае ў сябе

туман (мусіць, пачаўся спуск да Белага ручая). Вось так і ў юнацтве ёй не раз снілася, што яе памылкова прымушаюць другі раз здаваць выпускныя экзамены. І цяпер да яе прыйшло тое радаснае адчуванне палёгкі, як і тады, калі яна прачыналася ад страшнага сну. Непакоіла трохі толькі тое, што няма афіцыйнага дакумента пра спыненне справы. «Але ты ж ведаеш, што спачатку давядуць да ведама адваката...»

Вольная! Чаго ж яшчэ жадаць? Цяпер можна будзе проста наладзіць жыццё з Бернарам. Адкрыць яму ўсю душу, нічога не ўтойваючы,— вось дзе выратаванне. Неадкладна, сёння ж вечарам, трэба расказаць яму пра ўсё. Ад гэтага рашэння Тэрэзе становіцца лёгка і радасна. Па дарозе да Аржалузы ў яе яшчэ хопіць часу, каб «падрыхтавацца да споведзі», як любіла гаварыць яе верная сяброўка Анна дэ ля Траў кожную суботу ў бесклапотную пару іх летніх канікулаў. Мілая малодшая сястра Анна, нявіннае стварэнне, ты так многа месца займаеш ва ўсёй гэтай гісторыі! Нават людзі крышталёнай чысціні не ведаюць, у якія пугы яны ўблытваюцца кожны дзень, кожную ноч і якія атрутныя зярняты прарастаюць там, дзе ступалі іх дзіцячыя ножкі...

Што казаць, гэтая маленькая дзяўчынка мела рачую, калі паўтарала ліцэісты Тэрэзе, гэтай разважлівай насмешніцы: «Ты і ўявіць сабе не можаш, якую палёгку адчуваеш, калі на споведзі прызнаешся ва ўсім і атрымліваеш адпушчэнне грахоў. Усё нядобрае знікае, сціраецца, і можна пачынаць жыццё нанова». І праўда, варта было Тэрэзе наважыцца пра ўсё расказаць мужу, як з яе спаў цяжкі груз: «Бернар будзе ведаць усё. Я сама яму раскажу...»

Але што яна скажа? З чаго пачаць прызнанне? Хіба можна перадаць словамі гэтае забытанае спляценне жаданняў, рашэнняў, непрадбачаных учынкаў? А як спавядаюцца тыя, хто свядома ішоў на злачын-

ства?... «Але ж я... я не разумею свайго злачынства. Я не хацела зрабіць таго, у чым мяне абвінавачваюць. Я сама не ведала, чаго хацела. Я не ведала, куды прывядзе мяне гэтая неўтаймоўная сіла. Колькі ж яна разбурыла на сваім шляху? Нават самой страшна...»

Пад'ехалі да чыгуначнай станцыі Нізан. Закураны ліхтар асвятляў пабеленую сцяну вакзала. Каля ўвахода стаяла брычка. (О, якая цемра пануе над ліхтаром!) Недзе зусім побач пыхкаў паравоз. Гардэр узяў Тэрэзін сакваяж, зноў акінуўшы яе сваім цікаўным позіркам. Яму, відаць, жонка загадала: «Ты ж хоць паглядзі на яе добранька, якая яна цяпер, мо і з твару змянілася...» Тэрэза падаравала бацькаваму фурману тую сваю колішнюю ўсмешку, якая вымушала людзей гаварыць: «Яе не зразумееш, прыгожая яна ці не, проста адчуваеш яе абаяльнасць...» Тэрэза папрасіла Гардэра купіць білет — самой страшна былі ісці ў касу праз пачакальню, дзе сядзелі над сваім вязаннем нейкія дзве жанчыны.

Фурман прынёс білет. Тэрэза сказала яму пакінуць рэшту сабе. Ён дакрануўся рукой да шапкі, сеў на козлы, паправіў лейцы і апошні раз глянуў на дачку свайго гаспадара.

Цягніка яшчэ не сфарміравалі. Калісьці, прыязджаючы на летнія канікулы ці вяртаючыся ў горад на пачатку навучальнага года, Тэрэза Лярок і Анна дэ ля Траў радаваліся доўгай затрымцы на станцыі Нізан. Яны заходзілі ў харчэўню, елі яечню з вьндлінай, а потым, абняўшыся, шпацыравалі па дарозе. Якая ж яна сёння цёмная і непрытульная! А тады, — успамінаецца Тэрэзе, — усё навокал было заліта пяшчотным месячным святлом... Сяброўкі бесклапотна смяяліся, гледзячы на свае доўгія цені, якія зліваліся ў адзін. Гаварылі яны пра сваіх настаўніц, таварышак. Адна абараняла свой манастырскі пансіён, другая — свой ліцэй. «Анна...» — гукнула ў цемру Тэрэза. Перш

за ўсё Бернару трэба расказаць пра Анну... Ён жа так любіць дакладнасць: педантычна раскладвае ўсе па-чуцці, кожнае разглядае асобна і не мае ніякага ўяўлення, якая складаная сетка шляхоў, пераходаў і перапляценняў існуе паміж імі. Як жа пазнаёміць яго з гэтымі забытанымі матэрыямі, якімі жыла і пакутавала Тэрэза. А зрабіць гэта трэба. Застаецца толькі адно: сёння вечарам зайсці ў спальню, сесці каля яго ложка і расказаць, расказаць... пакуль Бернар не спыніць яе і не скажа: «Цяпер я ўсё разумею. Устань. Я дараваў табе».

Яна ціха прайшла цераз садзік начальніка станцыі, адчула пах хрызантэм, хоць саміх кветак у цемры не было відно. У купэ першага класа пуста. Ды пры такім цьмяным асвятленні наўрад ці хто й пазнаў бы яе. Чытаць немагчыма. Зрэшты, самы цікавы раман падаўся б Тэрэзе прэсным у параўнанні з яе асабістым жыццём. Можна, яна памрэ ад сораму, ад страху, ад пакут сумлення, ад стомы, але толькі не ад суму.

Яна прыціснулася да сцяны, заплюшчыла вочы. Няўжо такая разумная жанчына, як яна, не здолее расказаць усёй гэтай драмы так, каб сутнасць яе стала зразумелая? Можна, усё адбудзецца вось як: Тэрэза скончыць сваю споведзь і Бернар скажа ёй: «Тэрэза, ідзі, супакойся і не хвалойся. Мы будзем жыць у Аржалузе, у гэтым жа доме, да самай смерці, і ніколі паміж намі не паўстане тое, што адбылося. Я хачу піць. Схадзі сама на кухню і прынясі мне шклянку апельсінавага напітку. Я вып'ю яго залпам, нават калі ён будзе мутнаваты і з тым самым прысмакам, што ў таго шакаладу, якім ты паіла мяне тады раніцай. Помніш, любая, як мяне рвала? Ты падтрымлівала мне галаву сваімі мілымі рукамі, не адводзячы вачэй ад зеленаватай вадкасці, якую выкідваў мой страўнік. Прыступы рвоты зусім не палохалі цябе. Але як жа ты зб'ядела ў тую ноч, калі я сказаў табе, што ў мяне ня-

меюць і адымаюцца ногі! Помніш, мяне пачало трэсці. А гэты прасцяк доктар Педмэ ніяк не мог уцяміць, чаму ў мяне тэмпература нізкая, а пульс такі часты...»

«Ах, не,— думае Тэрэза,— так ён нічога не зразумее. Трэба пачаць з самага пачатку...» А дзе гэты пачатак? Наша жыццё, калі мы хочам адасобіць, ізаляваць яго, нагадвае расліны, якія нельга вырваць з усімі каранямі. Можна, пачаць з самага дзяцінства?.. Але ж і дзяцінства — гэта таксама нейкі канец, нейкае завяршэнне.

Тэрэзіна дзяцінства — гэта чысты празрысты выток самай каламутнай ракі. У ліцэі яна, здавалася, была да ўсяго абыякавая і не заўважала тых маленькіх драм, якія перажывалі яе сяброўкі. Тэрэзу Лярок настаўніцы часта ставілі за прыклад: «Тэрэзе не трэба ніякіх узнагарод, акрамя радаснага разумення, што яе лічаць увасабленнем высокіх чалавечых пачуццяў. Сумленне — вось яе адзіная пуцяводная зорка. Гордая думка, што яна належыць да чалавечай эліты, падтрымлівае яе больш надзейна, чым страх перад пакараннем...» Так характарызавала яе адна настаўніца. «А ці была я такая шчаслівая, чыстая сэрцам», — пытаецца ў сябе Тэрэза. Вядома, усё, што было да замужжа, згадваецца як нешта асабліва чыстае ў параўнанні з агідным брудам шлюбнай ночы. Ліцэй, усё, акрамя шлюбу і мацярынства,— усё гэта цяпер рай. Аднак тады я гэтага не разумела. І хіба можна было дапусціць, што ў той час, калі жыццё маё яшчэ не пачыналася, я якраз і жыла сапраўдным жыццём. Папраўдзе, я была чыстая, я была анёлам! Аднак анёл гэты быў залішне перапоўнены моцнымі пачуццямі. Што б там ні гаварылі пра мяне настаўніцы, а я пакутавала і прымушала пакутаваць другіх. І гэта было мне прыемна. Нашы беды былі вельмі чыстыя і не выклікалі ніякіх пакут сумлення. Нашы непрыемнасці і радасці спараджаліся самымі нявіннымі жаданнямі.

Тэрэзе ўспомніліся спякотныя летнія дні, калі яны сустрэліся з Аннай у цяньку пад векавымі дубамі Аржалузы. Як прыемна тады было адчуваць сябе роўнай з гэтым нявінным дзяўчом, выхаваным манашкамі ў Сакрэ-Кёр. З поўным правам яна магла сказаць тады: «Паслухай, Анна! Каб быць такой жа чыстай, як ты, мне зусім не патрэбны гэтыя вашы ладанкі і бясконцыя малітвы». Тым болей што і сама чысціня Анны дэ ля Траў ішла перш-наперш ад няведання, бо выхавальніцы Сакрэ-Кёр стваралі дзсяткі перагародак паміж рэальным жыццём і сваімі выхаванкамі. Тэрэза ставілася з пагардай да гэтых дзяўчатак за тое, што яны не размяжоўвалі дабрачыннасці з няведаннем. «Анна, дарагая, ты зусім не ведаеш жыцця», — любіла яна паўтараць у той далёкі слаўны час...

Цягнік нарэшце кранаецца з месца. «Што ж, — думае Тэрэза, — калі я хачу ва ўсім разабрацца, то трэба і пачынаць з гэтых бесклапотных незабыўных дзён». Неверагодна, але, напраўду, гэта так — ясны золлак нашага жыцця ўжо тоіць у сабе грозныя навальніцы. Блакітны світанак — чакай буры ці маланак. А пасля буры — разбураныя кветнікі, паламаныя дрэвы, гразь...

За ўсё сваё жыццё Тэрэза ніколі ні аб чым не задумвалася, нічога сабе наперад не загадала; на яе шляху не было рэзкіх паваротаў: спачатку памалу, а потым усё хутчэй і хутчэй апускалася яна ўніз... І сёння ў Аржалузу едзе зусім не юная шчаслівая істота, каб пацешыцца летнімі вакацыямі, а забітая горама жанчына. Едзе крадком, пад сховам цемры...

Як жа яна стамілася... Дый нашто разблытваць клубок прычын таго, што адбылося? Чорная цемра стаіць за вагонным акном, у якім бачыцца Тэрэза толькі цьмяны адбітак яе мёртвага твару. Рытмічнае пагойдванне нечакана спыняецца, чуваць працяжны гудок лакаматыва. Цягнік асцярожна падыходзіць да

чарговай станцыі. Хтосьці памахвае ліхтаром, чуюцца гаворка на мясцовым дыялекце, пранізліва вішчаць парасяты, якіх, відаць, выгружаюць на платформу: гэта ўжо Узэст. Яшчэ адна станцыя — і Сэн-Клер. Там Тэрэза перасядзе на двухколку і даедзе да самага дому. Як мала застаецца часу, каб падрыхтавацца да абароны!

III

Аржалуза — гэта і праўда край свету. Далей ехаць ужо няма куды. Тутэйшыя людзі завуць гэтую мясціну «акалодкам»: тут няма ні царквы, ні мэрыі, ні могілак — проста некалькі фермаў, раскіданых вакол жытняга поля. За 10 кіламетраў адгэтуль — невялічкі гарадок Сэн-Клер, куды вядзе адзіная разбітая дарога. За Аржалузай яна разгаліноўваецца на шматлікія пячаныя сцяжынкі, і да самага акіяна, на 80 кіламетраў, перад вамі будуць толькі балоты, лагуны, чэзлыя хвоі, дзюны, дзе пасуцца авечкі, у якіх воўна напрудвесні набывае характэрны попелны колер. З гэтага закінутага акалодка паходзяць самыя зможныя сем'і Сэн-Клера. У сярэдзіне мінулага стагоддзя, калі смала і драўніна пачалі прыносіць прыбытак да тых мізэрных заробкаў, якія жыхары Аржалузы мелі ад авечкагадоўлі, дзяды сённяшніх багатых людзей Сэн-Клера перасяліліся ў гэты гарадок, а іх колішнія двары ў Аржалузе сталі фермамі. Выразаныя з дрэва фігуркі, якія ўпрыгожваюць вокны і ганкі, ды мармуровыя камяны, што яшчэ сям-там зберагліся, сведчаць пра колішнюю годнасць і густ гаспадароў. Але з кожным годам сялібы ўсё больш асядаюць, а некаторыя стрэхі дастаюць амаль што да зямлі.

Сярод гэтых старых будынкаў яшчэ заставаліся два панскія дамы. Сем'і Лярок і Дэскейру захавалі іх у

тым выглядзе, у якім атрымалі ў спадчыну ад сваіх продкаў. Мэр горада Б., член генеральнага савета дэпартаменту Жэром Лярок меў сваю галоўную рэзідэнцыю пры ўездзе ў сталіцу супрэфектуры, і нічога не хацеў мяняць у доме ў Аржалузе, які яму пакінула нябожчыца жонка (яна памерла пры родах, калі Тэрэза была яшчэ зусім малая). Тое, што Тэрэза любіла летнія канікулы іменна ў Аржалузе, дзе яна ўпершыню ўбачыла свет, зусім не дзівіла месць Лярока. Яна прыязджала сюды ў ліпені і жыла пад наглядом цёткі Клары, старэйшай бацькавай сястры. Гэта была жанчына ў гадах, якая састарэла ў дзеўках, да таго ж глухая. Цётка таксама любіла гэты адзінокі куточак, дзе, як яна казалі, ёй не трэба было ўвесь час сачыць за чужымі губамі, каб хоць напалову зразумець субсяседніка. З ёй тут размаўлялі толькі вецер ды сосны...

Месць Лярок ахвотна пускаў сваю дачку ў Аржалузу. Гэта здымала з яго лішні клопат, а галоўнае — збліжала Тэрэзу з Бернарам Дэскейру, за якога яна павінна была выйсці замуж. Так пажадалі абедзве сям'і, хоць іх пагадненне яшчэ не мела афіцыйнага характару.

Бернар Дэскейру атрымаў ад свайго бацькі дом у суседстве з Лярокамі. Праўда, паяўляўся ён там толькі з надыходам паляўнічага сезону, жыў найчасцей у будане, а ў доме начаваў толькі ў кастрычніку. Зімой гэты разважлівы малады чалавек вывучаў права ў Парыжы. Летам прыязджаў сюды хіба што на некалькі дзён, бо недалюбліваў свайго айчыма Віктора дэ ля Траў, які прыйшоў у сям'ю Дэскейру гол як сакол, затое вельмі хутка пацвердзіў перад усім Сэн-Клерам сваю рэпутацыю адмысловага марнатраўцы. Бернар без асаблівай увагі адносіўся да сваёй зводнай сястры Анны дэ ля Траў, бо лічыў яе яшчэ зусім малой. А ці многа ён думаў пра Тэрэзу? У ваколіцах толькі і гаварылі пра іх вяселле, бо сама маёмасць Лярокаў і

Дэйскейру, здавалася, на тое і існавала, каб аднойчы аб'яднацца. Разумны малады чалавек пагаджаўся з гэтай усеагульнай думкай. Разам з тым ён нічога не пакідаў на волю выпадку і лічыў справай гонару ўменне наладзіць уласнае жыццё: «Чалавек бывае няшчасны толькі па сваёй віне...» — любіў паўтараць гэты сытаваты юнак. Да жаніцьбы ён пароўну дзяліў свой час на справы і забаўкі. Любіў добра з'есці, выпіць і асабліва хадзіць на паляванне. Затое і ў працы, і ў вучобе гэты чалавек быў, са слоў маці, «апантаны», — бо муж павінен быць больш адукаваны, чым жонка. Між тым, Тэрэза ўжо тады славілася сваім розумам. «Што ж, яна і праўда разумная, нічога не скажаш...», — пагаджаўся Бернар. Зрэшты, ён добра ведаў, як паставіць жанчыну на месца... «І хіба дрэнна, — не раз паўтарала яму маці, — мець за цесця месць Лярока? Хто-хто, а гэты чалавек будзе карысны...»

І вось у 26 гадоў, зрабіўшы некалькі падарожжаў па грунтоўна прадуманым маршруце ў Італію, Іспанію, Галандыю, Бернар Дэскейру вырашыў ажаніцца. Яго абранніцай была адна з самых багатых і разумных дзяўчат ва ўсёй акрузе. Магчыма, яна была не самая прыгожая, аднак гэта ж пра яе гаварылі: «Яе не зразумееш, прыгожая яна ці не. Проста адчуваеш яе абаяльнасць...»

Тэрэзе стала аж смешна, калі яе фантазія намалывала вось гэтую карыкатуру на Бернара: «Што ні гавары, а ён намнога лепшы, чым большасць маладых людзей, за якіх я магла б выйсці замуж».

Увогуле жанчыны ў гэтых мясцінах больш адчувальныя, тонкія, чым мужчыны, якія са школьнай парты кампануюць толькі паміж сабою і асаблівай душэўнай вытанчанасці не набываюць. Мужчынскае сэрца назаўсёды аддадзена ландам. З імі звязаны ўсе радасці мужчыны. І нават на нейкі час пакідаючы лан-

ды, ён усё роўна ў думках застаецца з імі. Страціць падабенства з фермерам, адрачыся ад мясцовай гаворкі, адмовіцца ад грубаватых манер, звычайў — азначала б для мужчыны здрадзіць родным ландам. Але ці не хаваецца пад суровым выглядам Бернара нейкая своеасаблівая дабрывня? Калі ён хварэў і быў амаль што гатовы развітацца з гэтым светам, фермеры гаварылі: «Другога такога гаспадара ўжо не будзе...» Канешне, Бернар добры, справядлівы, шчыры. Ніколі не любіць гаварыць пра тое, чаго не ведае, не пераацэньвае сваіх магчымасцей. У маладосці ён быў не такі ўжо і непрыгожы, гэты нязграбны Іпаліт¹, якога дзяўчаты цікавілі куды менш, чым паляванне на зайцоў.

Тэрэза прыціскаецца шчакоў да вагоннага акна. Прыплюшчвае вочы, і зусім не Бернар, яе раўнадушны жаніх, паўстае перад ёю, а яго малодшая сястра Анна. Гэта яна, расчырванелая, імчыцца на веласіпедзе па дарозе з Сэн-Клера ў Аржалузу. Яшчэ толькі каля 9 гадзін раніцы, яшчэ не наступала самая спёка, а цыкады, нібы іскры, пералятаюць ад хвоі да хвоі і зямля пад летнім небам дыхае жарам, быццам вялізная распаленая печ. З верасовых зараснікаў узнікаюцца хмары машкары.

«Накінь што на плечы, бо ў нас у гасцінай холадна, як у лядоўні», — гаварыла Анне Тэрэза. А цётка Клара дадала: «Дзіцятка маё, зараз я дам табе выпіць чаго-небудзь халодненькага. Пачакай, астынь трохі, ты ж уся абліваешся потам...» Анна гучна віталася з глухой цёткай. «Ты так ужо не старайся, — сцішвала

¹ Тут маецца на ўвазе цнатлівы малады чалавек. У міфалогіі старажытнай Грэцыі Іпаліт — юнак, які не прыняў кахання сваёй мачахі Федры.

яе Тэрэза, — яна добра разумее па губах». Дарэмна Анна старанна вымаўляла кожнае слова, крывячы свой маленькі роцік: цётка адказвала неўпапад, і ўрэшце, не вытрымаўшы, сяброўкі выбягалі на двор, каб там уволю насмяцца.

З гэтага цёмнага вагона глядзіць Тэрэза на лепшыя дні свайго жыцця — такія чыстыя, напоўненыя трапяткой няпэўнай надзеяй шчасця. Не ведала яна тады, што тыя водбліскі радасці — яе адзінае шчасце ў гэтым свеце. Нічога, нічога не прадракала, што не будзе ў яе жыцці святлейшых часін, чым у тое спякотлівае лета...

Яна сядзела побач з Аннай на старой канапе, абабітай чырвоным рыпсам... На каленях у Анны ляжаў альбом фатаграфій... Адкуль жа прыходзіла тады шчасце? Хіба было што-небудзь агульнае ў густах Тэрэзы і Анны? Да кніг Анна ахвоты не мела, любіла яна толькі шыць, шаптацца і смяцца. Ні пра што сур'эзна не думала. А Тэрэза з прагнасцю чытала і раманы Поля дэ Кока, і «Размовы у панядзелак» Сэнт-Бёва, і «Гісторыю консульства» Цьера — усё, што магло апынуцца на кніжных паліцах маёнтка. У адным толькі супадалі іх густы: ім падабалася быць разам у гэтыя летнія дні, калі адзіны прытулак ад спёкі можна было знайсці ў зацемненым пакоі. Часам Анна ўставала паглядзець, ці не спала гарачыня. Аднак варта толькі было адчыніць аканіцы, як у пакой, нібы струмень расплаўленага металу, урывалася сонечнае святло. Здавалася, вось-вось возьмецца гарэць цыноўка на падлозе... Таму трэба было хуценька ўсё зачыняць.

Нават надвячоркам, калі сонца ўжо толькі знізу падфарбоўвала ў чырвонае ствалы дрэў і калі апошні конік нястрымна стракатаў ля самай зямлі — нават і тады яшчэ стаяла гарачыня пад дубамі. Сяброўкі зручна ўсаджваліся на палявой мяжы, нібы на беразе возера. Над імі праплывалі навальнічныя хмары. У іх

зменлівых абрысах дзявочая фантазія ўгадвала казачныя фантастычныя вобразы. Вось Анна ўбачыла на небе крылатую жанчыну, але пакуль Тэрэза разгледзела яе, воблака выцягнулася і ператварылася ў нейкую дзіўную пачвару.

У верасні ўжо можна было па паўдні выйсці з дому і прайсціся па бязводнай сасмаглай ваколіцы,— у Аржалузе не знойдзеш ніводнага ручайка, і трэба доўга ісці па пяску, каб трапіць да вытокаў рачулкі з назвай Юр. Яна нараджаецца з мноства крынічак, якія б'юць у вузкіх травяністых лагчынках сярод карэння алешніку. Босыя ногі дзяўчатак дубянелі ў ледзяной вадзе, але варта было ступіць на зямлю, як яна зноў апякала іх. Адзін з тых буданоў, дзе ў кастрычніку спыняюцца паляўнічыя на вехіроў, быў для сябровак не менш жаданай схованкай ад спёкі, чым і цёмная гасціная ў маёнтку. Ім не было пра што гаварыць, ды і не хацелася. Хутка прабягалі шчаслівыя хвіліны гэтых доўгіх нявінных прывалаў. Тэрэза і Анна заміралі ў нерухомасці, нібы баяліся паварушыцца. Так пры з'яўленні вехіроў затойваецца паляўнічы, робячы знак сваім спадарожнікам: «Цішэй!» Сяброўкам таксама здавалася, што варта зрабіць толькі адзін жэст, адзін рух — і знікне гэтае няпэўнае, трапяткое адчуванне шчасця. Першая ўставала Анна. Яна дватры разы пацягвалася і спяшалася пастраляць жаваранкаў. Тэрэза не магла глядзець на гэтую забаўку і тым не менш ішла следам: не хацелася хоць на момант разлучацца. Анна брала паляўнічую стрэльбу, якая пры выстрале не рабіла аддачы. Тэрэза, стоячы на ўзгорку, назірала, як сяброўка хавалася ў жыце і прыцэльвалася. Здавалася, што яна цэлілася ў сонца, жадаючы яго патушыць. Тэрэза затыкала вушы. Дзесьці ў небе абрывалася радасная бесклапотная песня жаўрука... Анна знаходзіла параненую птушку, асцярожна сціскала яе ў руках, лашчыла губамі лёгкі,

яшчэ цёпленькі камячок, а потым нечакана душыла небараку.

— А заўтра прыйдзеш?

— Відаць, не. Нельга ж кожны дзень!

Анна не хацела сустракацца з Тэрэзай штодня. А супраць яе адказу не запырэчыш. Ды Тэрэзе і ў галаву не прыйшло б штосьці пырэчыць. Вядома, нічога не замінала ёй прыезджаць часцей, але нашто бачыцца кожны дзень? «Так нарэшце можна і надакучыць адна адной». На гэта Тэрэза адказвала: «Ага... праўда... Галоўнае, не прымушай сябе: прыезджай тады, калі табе вельмі захочацца, калі нічога лепшага ў цябе не будзе». І тонкая постаць дзяўчынкі-падлетка знікала ў прыцемках, а з дарогі даносіўся званок веласіпеда.

Тэрэза вярталася дамоў; фермеры здалёк кланяліся ёй; дзеці да яе не падыходзілі. У гэты час, рассыпаўшыся, пасвіліся пад дубамі авечкі; яны нечакана збіваліся ў гурт і пускаліся наўцёкі. Следам, гукаючы, бег пастух. Цётка Клара чакала Тэрэзу на ганку і, як гэта бывае з глухімі, пачынала гаварыць, гаварыць, абы толькі маўчала пляменніца. І чаму на душы рабілася так сумна? Чытаць не хацелася, нічога не хацелася, і Тэрэза зноў выходзіла на двор. «Не ідзі далёка, зараз будзем вячэраць». Яна ішла да дарогі. Усюды перад ёю была адзінота і пустэча. На кухні давалі званок: час вячэраць. Сёння, бадай, можна запаліць лямпу. Цётка, паклаўшы рукі крыж-накрыж, нерухома сядзела за сталом. І для гэтай глухой жанчыны цішыня была такой жа шматзначнай і глыбокай, як і для маладой дзікункі Тэрэзы.

«Бернар, Бернар... Як жа цябе ўвесці ў гэты забытаны свет? Цябе, хто з пароды сляпых, бязлітасных людзей, якія спрашчаюць усё на свеце...» «Не,— думае

Тэрэза,— ён пасля першых жа слоў спыніць мяне: «А чаму ж вы тады выйшлі за мяне замуж? Я ж за вамі не бегаў...» І праўда, чаму яна выйшла за яго? На самай справе, ён зусім не спяшаўся жаніцца. Тэрэза добра памятае, як маці Бернара мадам дэ ля Траў паўтарала кожнаму стрэчнаму: «Ён яшчэ і пачакаў бы, але яна!.. Яна настойвала, прыспешвала. На жаль, у яе зусім не такія прынцыпы, як у нас; яна, напрыклад, курыць, пыхкае, як паравоз, гэта яе манера. І ўсё ж, яна — натура шчырая, адкрытая. Мы хутка прывучым яе да здаровых ідэй. Безумоўна, не ўсё нас радавала ў гэтым шлюбе... Не ўсё... Ды хоць, напрыклад, гэтая яе бабка Белад... мы ж усё ведалі... хоць справа, як быццам, даўно забытая. І гэта ж трэба: так лоўка яны ўсё тады заглушылі, што нават і не дайшло да скандалу. А вы ці верыце ў спадчыннасць? Вядома, у бацькі далёка не самы лепшы характар. Але ж дачцэ ён падаваў толькі добрыя прыклады: гэта проста святы чалавек. Акрамя таго, у яго вялікія сувязі, а гэта яшчэ нікому не шкодзіла. Ды ўрэшце сёе-тое трэба і не заўважаць. І яшчэ — можа, вы й не паверыце, — Тэрэза багацейшая за нас. Гэта неверагодна, але гэта так. А як яна любіць Бернара, хіба гэта на бяду?..»

Сапраўды, яна любіла Бернара, і гэта давалася ёй без намаганняў. Варта было ёй пры сустрэчы ў гасцінай ці пад дубамі толькі ўзняць на яго вочы, як у яе позірку загараўся агонь шчырай закаханасці. Бачыць ля сваіх ног такую здабычу Бернару было, безумоўна, прыемна. «Не забаўляйся з ёю, сыноч, — часта паўтарала маці, — яна знемагае...»

«Я выйшла за яго замуж таму, што...» Тэрэза хмурыць бровы, закрывае рукамі вочы, спрабуе ўспомніць. Ну, відаць, сваю ролю адыграла дзіцячая радасць, што, дзякуючы гэтаму шлюбу, яна стане сваячкай Анны. Хоць радавалася гэтаму больш Анна. Для

Тэрэзы ж сваяцкія адносіны асаблівага значэння не мелі. Праўду кажучы (чаго тут чырванець і саромецца), дзве тысячы гектараў Бернаравай зямлі не пакідалі яе абыякавай. Схільнасць да ўласнасці заўсёды была ў яе крыві. Калі пасля доўгіх абедаў са стала прымалі посуд і прыносілі спіртныя напіткі, Тэрэза часта заставалася з мужчынамі і з цікавасцю слухала іх размовы пра фермы, фермераў, умацавальныя слупы для шахтаў, якія вывозіліся з іх лесу, пра смалу і шкіпінар. Стан маёмасці, падлікі, лічбы — усё гэта захапляла Тэрэзу. Няма ніякага сумнення, яе спакушала думка стаць уладальніцай гэтых бясконцых хваёвых лясоў. «Дарэчы, яму таксама падабаліся мае сосны». Аднак, магчыма, Тэрэза падпарадкавалася тады нейкаму другому няпэўнаму пачуццю, якое яна цяпер спрабуе вызначыць: можа, у гэтым шлюбе яна шукала не столькі ўлады, багацця, колькі прытулку. Сапраўды, нічога яе так не падштурхоўвала на гэты шлюб, як панічнае пачуццё страху. Маладая, але практычная дзяўчына з дзяцінства ведала гаспадарку і спяшалася ўвайсці ў адпаведныя яе становішчы колы, заняць там раз і назаўсёды пэўнае месца. Яна хацела затаіцца, схвацца ад нейкай невядомай нават ёй самой небяспекі. Ніколі ў сваім жыцці Тэрэза не была такой разважлівай, як падчас сваіх заручын з Бернарам: яна ішла да яснай мэты — уступіць у сямейны клан, «уладкавацца», выратаваць сябе, быць у асяродку, дзе пануе розум і парадак.

У вясну іх заручын яны хадзілі з Бернарам на прагулкі па пячанай дарозе, што вядзе ад Аржалузы да Вільміжа. На дубах плямамі цямнелі сухія лісты, якія засланылі блакіт веснавога неба. Парыжэлая леташняя папараць прылягала да долу, а з зямлі ўжо прабіваліся зялёныя парасткі. Бернар гаварыў: «Асцярож-

на з цыгарэтай. Можна нарабіць пажару, а вады ў ландах зусім не засталася». Тэрэза пыталася: «А ці праўда, што ў папараці ёсць сінільная кіслата?» Бернар добра не ведаў, ці дастаткова яе ў папараці, каб атруціцца. І голасам, поўным пяшчоты, спытаўся: «Няўжо вам хочацца памерці?» Тэрэза смяялася. Ён папрасіў яе трымацца прасцей. Тэрэза ўспомніла, як яна заплюшчыла вочы, а дзве моцныя рукі абнялі яе маленькую галоўку і Бернар шагнуў ёй на вуха: «Здаецца мне, што ў гэтай галоўцы яшчэ ёсць свавольныя думкі». Яна адказала: «Вы, Бернар, і вызваліце мяне ад іх».

Яны з цікавасцю назіралі за працай муляраў, якія рабілі прыбудову да фермы ў Вільміжа. Яе гаспадары жылі ў Бардо, а гэтую ферму збіраліся прыстасаваць пад летнюю дачу для іх апошняга сына, у якога «былі вельмі слабыя грудзі». Яго сястра памерла ад такой жа хваробы. Бернар недалюбліваў гэтых Азеведа: «Яны божацца, што не яўрэі... А варта толькі глянуць на іх... А тут яшчэ і туберкулёз, ды дзесятак іншых хвароб...»

На сэрцы ў Тэрэзы было тады вельмі спакойна. Хутка вяселле. Прыедзе са свайго манастыра Анна. Разам з сынам памешчыка Дэгілема яна будзе збіраць падарункі ў час вячання. Анна ў пісьме ўжо прасіла Тэрэзу апісаць вясельныя ўборы астатніх сябровак нявесты: «Можа, удасца прыслаць і ўзоры тканіны? Бо ўсе ж хацелі б выбраць такія таны, якія будуць спалучацца адзін з адным...» Ніколі Тэрэза не адчувала такога спакою... Зрэшты, ёй гэта толькі здавалася, бо на самай справе гэта быў не спакой, а дрымота, паўсоннае здранцвенне ядавітага гада, што толькі на час затаіўся ў яе грудзях.

IV

Вянчаліся ў цеснай царкве ў Сэн-Клеры, дзе гамана дам заглушала гукі старэнькай фісгармоніі, а іх моцныя духі перабівалі пах ладану. І ў той гарачы дзень Тэрэза адчула, што яна загінула. Як той лунацік забрыла яна ў клетку і апрытомнела толькі тады, калі бразнулі і замкнуліся цяжкія дзверы. Нічога не змянілася, але цяпер яна зразумела, што не зможа загінуць адна. У цёмным гушчары сямейных адносін і парадкаў яна будзе падобнай на агонь, які тлее, хаваецца, паўзе пад верасам, ахоплівае полымем адну хвою, другую, перакідаецца з дрэва на дрэва — і вось ужо палае ўвесь лес...

Сярод гасцей — ніводнага твару, на кім можна спыніць позірк. Толькі Анна. Але дзіцячая радасць малодшай сяброўкі таксама аддаляе Тэрэзу ад яе! Чаго яна радуецца? Няўжо яна не разумее, што сёння вечарам не толькі павялічыцца адлегласць, якая заўсёды разлучала іх?.. Сёння вечарам паміж імі паўстане і тое пакутлівае, непапраўнае, што адбудзецца з нявінным дзявочым целам Тэрэзы... Анна застанецца на беразе, дзе будуць толькі чыстыя істоты. Тэрэза змяшаецца з натоўпам тых жанчын, якія зведалі ўсё. Успомнілася, што ў рызніцы, калі яна нахілілася, каб пацалаваць вясёлы тварык Анны, перад ёй нечакана ўзнікла бездань, вакол якой Тэрэза стварыла свой свет хісткіх радасцей і няпэўных бед. За некалькі імгненняў паўстала перад ёю вялізная сцяна, якая бязлітасна аддзяляла чорныя сілы, што клекаталі ў яе сэрцы, ад мілага напудранага тварыка.

Доўга яшчэ пасля гэтага дня і ў Сэн-Клеры і ў горадзе Б. людзі, гаворачы пра гэтае вяселле Гамаша¹

¹ Аўтар робіць параўнанне з багатым вяселлем заможнага селяніна Гамаша, якое апісаў Сервантэс у «Дон-Кічоце».

(больш за сотню фермераў і слуг пілі і елі пад дубамі), заўсёды ўспаміналі, што нявеста — «хоць і не такая ўжо прыгожая, затое сама абаяльнасць» — усім здалася тады непрыгожай і нават страшнай. «Яна ж сама на сябе не была падобнай, зусім другая жанчына...» Людзі заўважылі толькі перамены ў яе знешнасці. Адны пры гэтым абвінавачвалі белы шлюбны ўбор, які не надта быў да твару Тэрэзе, другія — гарачыню... Але ніхто тады не здагадаўся, што гэта і быў яе сапраўдны твар.

На гэтым напалову сялянскім, напалову панскім выселлі вечарам госці, сярод якіх было многа дзяўчат, спынілі аўтамабіль маладых і шумна віталі іх. Па дарозе, усыпанай кветкамі белай акацыі, яны абганялі фурманкі, што забіралі то ўлева, то ўправа: коньмі кіравалі сяляне на добрым падпідку. Успомніўшы шлюбную ноч, Тэрэза шэпча:

— Гэта было страшна... — потым, схамянуўшыся: — Але ж не... не так ужо і страшна.

А хіба многа яна пакутавала ў час падарожжа на італьянскія азёры? Не, не, яна вяла гэтую гульню: «не выдавай сябе». Жаніха ашукаць лёгка, але мужа!.. Кожны можа гаварыць ілжывыя словы, але маніць цэлам — гэта патрабуе іншай навукі. Не кожнаму дадзена прытварыцца, што ты жадаеш, радуешся ад шчаслівай стомы. Тэрэза змагла прывучыць сваё цела да такога прытворства і знаходзіла ў гэтым горкую асялоду. Толькі фантазія дапамагала ёй зразумець, што ў гэтым невядомым свеце пачуццяў, куды мужчына прымушаў яе пранікнуць, магчыма, і для яе ёсць шчасце, — але якое яно? Перад ёй нібы быў пейзаж, што засланыўся густым дажджом, і яна старалася ўявіць сабе, як ён выглядаў бы пры сонечным святле, — вось так адкрывала для сябе Тэрэза, што такое ўцехі кахання.

Бернар,— гэты юнак з пустымі вачыма, заўсёды занепакоены тым, што нумары карцін, выстаўленых у музеях, не адпавядаюць індэксам у даведніках, заўсёды задаволены тым, што за самы кароткі тэрмін ён паглядзеў усё, што варта было паглядзець,— як жа цябе лёгка ашукаць! Ён цалкам аддаваўся асалодзе, нібы тыя парасяты, на якіх дзіўна глядзець, калі яны рохкаюць ад задавальнення ля карыта. («А карыта — гэта ж я»,— думае Тэрэза.) Як і ў тых парасят, у яго быў такі ж паспешлівы, дзелавы, сур'ёзны выгляд і такая ж метадычнасць. «Няўжо вы лічыце, што гэта добра і разумна?» — часам пыталася ашаламленая Тэрэза. Ён смяяўся і супакойваў яе. Дзе ён навучыўся ацэньваць усё, што тычылася ўцех плоці, і размяжоўваць ласкі, дазволена прыстойнаму чалавеку, ад прывычак садыста?.. Але тут ён ніколі не вагаўся... Аднойчы вечарам у Парыжы, дзе яны спыніліся, вяртаючыся з падарожжа, абураны Бернар дэманстравана пакінуў Мюзік-хол. Гэта быў пратэст спектаклю, што там давалі: «І падумаць толькі, што такое паказваюць іншаземцам! Які сорам! А што яны скажуць пра нас, паглядзеўшы на такія відовішчы?!» У Тэрэзы не ўкладвалася ў галаве, што гэты сарамлівы чалавек менш чым праз гадзіну прымусяць яе зноў цярпець свае жудасныя вынаходніцтвы.

«Бедны Бернар, а ён жа не горшы за іншых. Аднак жаданне ператварае мужчыну, які набліжаецца да жанчыны, у пачвару, і яна ўжо не мае нічога агульнага з тым чалавекам. Нішто так не аддалае нас ад нашага супольніка, як яго непрытомнае пачуццёвае шаленства. Я заўсёды бачыла, як Бернар тапіўся ў віры пажадлівасці, а я ўся замірала, нібы гэты вар'ят, гэты эпілептык пры любым маім руху мог задушыць мяне. Найчасцей ужо на мяжы апошняй асалоды ён раптам заўважаў сваю адзіноту; яго панурае шаленства адыходзіла: Бернар адступаў, адчуваючы, што я, нібы

адкінутая хваляй на бераг, ляжу, сцяўшы зубы, адна, халодная, ледзяная, знямелая...»

Адно-адзінае пісьмо ад Анны — яна не вельмі любіла пісаць, але чамусьці кожнае яе слова было прыемным Тэрэзе: бо ў пісьмах мы гаворым не столькі пра нашы сапраўдныя пачуцці, колькі пра тыя, якія мы павінны былі б адчуваць, каб зрабіць прыемнае адрасату. Анна скардзілася, што не можа больш хадзіць у бок Вільміжа, бо туды прыехаў малады Азеведа. Яна бачыла толькі здалёк яго шэзлонг сярод папараці — туберкулёзнікі наводзяць на яе жах.

Не чакаючы ад Анны новых вестак, Тэрэза часта перачытвала гэтае пісьмо і была вельмі здзіўлена, калі на наступны дзень пасля перапыненага наведання Мюзік-хола ў звычайны час дастаўкі пошты пазнала на трох канвертах почырк Анны дэ ля Траў. Адрэзаны «да запатрабавання» з розных паштамтаў пераправілі ў Парыж пакет пісем, бо маладажоны не спыняліся ў некаторых гарадах, спяшаючыся «вярнуцца ў сваё гняздзечка», як казаў Бернар. А сапраўднай жа прычынай паспешлівасці было тое, што яны не маглі ўжо быць разам: муж засумаваў па сваіх паляўнічых стрэльбах, сабаках, вясковай харчэўні, дзе частавалі «на рэдкасць прыемным кісленькім віном, якога нідзе не знойдзеш»; а тут яшчэ гэтая жанчына, такая халодная, насмешлівая — ніяк не можа спасцігнуць асалоды кахання і не хоча з ім гаварыць пра цікавыя рэчы!.. А Тэрэзе хацелася хутчэй вярнуцца ў Сэн-Клер так, як хочацца вязню, што пакутуе ў перавалачнай турме, глянуць на той востраў, дзе пройдзе ўвесь яго астатак жыцця. Па паштовых штэмпелях Тэрэза лёгка высветліла, якое з пісем было адпраўлена самае першае. Яна акурат распячатвала канверт, калі Бернар штосьці ўзбуджана сказаў. Праўда, ягоных слоў Тэрэза не зразумела, бо акно было адчынена, а па вуліцы якраз праязджаў аўтобус. Бернар перастаў галіцца,

каб прачытаць пісьмо ад сваёй маці. Тэрэза як цяпер бачыць гэтую сцэну: муж у кашулі з закасанымі рукавамі; мускулістыя рукі і твар — звычайна бледны, цяпер на вачах наліваўся крывёю... У гэтую ліпеньскую раніцу стаяла страшэнная спякота. Нібы праз клубы дыму сонечнае праменне прабівалася да зямлі. І сцены пакояў, балкон, фасады навакольных будынкаў рабіліся ад гэтага яшчэ больш шэрымі і страшнымі. Бернар ужо стаяў ля Тэрэзы. Ён ужо амаль крычаў: «Ты бачыў яе! Да чаго дакацілася!.. Вось... твая сябровачка Анна!.. Гэта ж трэба!.. І хто мог падумаць, што мая малодшая сястра...»

І, убачыўшы запытальны позірк Тэрэзы, з нянавісцю працягваў:

— Ты ведаеш, яна знюхалася з гэтым Азеведа! Так, так! З тым туберкулёзнікам, для якога зрабілі прыбудову ў Вільміжа! І разумеш, гэта вельмі сур'ёзна... Яна сказала, што дачакаецца паўналецця і... Мама піша, што яна зусім страціла галаву. Абы пра гэта не ўведалі Дэгілемы. Малады Дэгілем можа адмовіцца зрабіць прапанову... У цябе ёсць пісьмы ад яе? Ну, давай паглядзім, можа, што яшчэ...

— Пісьмы я буду чытаць па парадку. І, увогуле, не ведаю, ці змагу табе іх паказаць.

О, ён зноў пазнаваў сваю жонку! Ёй толькі дай магчымасць: усё ўскладніць, заблытае... Але цяпер не гэта галоўнае. Трэба, каб Тэрэза вярнула Анну да розуму:

— Мае бацькі вельмі спадзяюцца на цябе. Ты можаш зрабіць з ёю ўсё, што захочаш. Так што цябе чакаюць, як паратунку.

Пакуль яна адзявалася, ён схадзіў на тэлеграф, даў тэлеграму і заказаў два месцы на паўднёвы экспрэс. Калі ён вярнуўся, Тэрэза складала ў чамаданы рэчы:

— Чаму ты не чытаеш пісьмаў?

— Чакаю, хачу пабыць адна.

Бернар пайшоў, а Тэрэза доўга яшчэ нерухома сядзела, курыла, глядзячы на пазалочаныя літары шылды, што матлялася на будынку насупраць. Нарэшце яна выняла з канверта пісьмо. Не, не, не можа быць: няўжо гэта тая мілая дурніца, тая манашка са сваёй абмежаванасцю і прастатой пісала гэтыя палкія радкі? Няўжо яе сухое сэрца — (а Тэрэза ў гэтым ніколі не сумнявалася) — магло нарадзіць на свет гэтую чароўную песню песень, гэтую шчаслівую скаргу жанчыны, што ўпершыню спазнала таямніцу кахання:

«...Калі я сустрэла яго, не магла паверыць, што гэта ён. Ён гуляў са сваім сабакам, бегаў і весела смяяўся. І хіба магла я ўявіць, што гэта — той хворы... А ён жа, аказваецца, зусім не хворы. Проста бацькі берагуць яго, бо вельмі напалохаліся смерці ягонай сястры, якая хварэла на туберкулёз. Ён нават не выглядае кволым. Ён хутчэй за ўсё хударлявы ад прыроды. І да таго ж добра распешчаны... Ты мяне не пазнала б, Тэрэза, калі б убачыла, як я бягу па яго плашч, калі заходзіць сонца і гарачыня спадае. Я ж так баюся, каб ён не прастудзіўся...»

Калі б Бернар зайшоў у гэты час у пакой, ён убачыў бы на ложку не сваю жонку, а нейкую новую, невядомую, чужую, безыменную істоту.... Тэрэза кінула цыгарэту і ўзялася за другое пісьмо:

«...Я буду чакаць, колькі спатрэбіцца, але дачакаюся. Я не баюся ніякіх перашкод. Маё каханне нават не заўважае іх. Бацькі трымаюць мяне ў Сэн-Клеры, але Аржалуза не так далёка, каб мы з Жанам не маглі сустракацца. Ці памятаеш ты наш будан? Гэта ж ты, дарагая, адкрыла яго для мяне! І там было суджана мне зведаць такую радасць... Але не падумай, што мы робім нешта благое! Ён такі далікатны! Ты нічога не ведаеш пра такіх мужчын. Ён многа вучыўся, многа чытаў,— так, як і ты: але ў мужчыну гэта мяне не раздражняе і я не думаю нават, каб яго на чым-небудзь

злавіць ці падкалоць. Чаго б я толькі не аддала, каб быць такой адукаванай і разумнай, як ты!.. Дарагая, гэта ж, мусіць, такое вялікае шчасце, — якім ты ўжо цешышся, а для мяне яно яшчэ наперадзе, — калі толькі адно прадчуванне яго прыносіць столькі асалоды і радасці! Калі ў нашым будане, куды мы з табой, бывала, прыходзілі са сваім сняданкам, я сяджу з Жанам і яго рука замірае ў мяне на грудзях, а сваю я прыціскаю туды, дзе б'ецца яго сэрца (гэта ён заве «апошній дазволенай ласкай»), — я адчуваю такое шчасце, што яно здаецца мне чымсьці матэрыяльным. І я гавару сабе, што і за гэтай радасцю стаіць нейкая новая, іншая, якая чакае нас. І калі збялелы Жан пакідае мяне, адзін успамін пра нашы пяшчоты і ласкі, адно трымценне перад тым, што будзе заўтра, робяць мяне глухой да скаргаў, просьбаў, папрокаў гэтых бедных людзей, якія не ведаюць і ніколі не ведалі таго, што ведаю я цяпер. Дарагая, прабач: я гавару табе пра шчасце, як быццам ты не спазнала яго ўжо да канца! Я ж у параўнанні з табой усяго толькі найўная паслушніца! Але я ўпэўнена, што ты будзеш з намі, ты будзеш супраць тых, хто хоча нас разлучыць...»

І трэцяе пісьмо: усяго некалькі радкоў, напісаных на скорую руку:

«Дарагая, хутчэй прыезджай! Яны разлучылі нас. З мяне не спускаюць вачэй. Яны ўпэўнены, што і ты будзеш з імі заадно. Я ім сказала, што ўсё будзе залежаць ад цябе. Я табе ўсё растлумачу: ён не хворы, не... Я шчаслівая — і я пакутую. Я шчаслівая, што пакутую за яго; я люблю яго хваробу, як знак яго кахання, яго кахання да мяне...»

Далей Тэрэза не чытала. Укладаючы пісьмо назад у канверт, яна ўбачыла там фатаграфію. Падышла да акна і ўгледзелася ў здымак: малады чалавек... галава як быццам бы занадта вялікая, — мусіць, таму, што вельмі ўжо густыя валасы. Тэрэза пазнала і месца, дзе

рабіўся здымак: гэта грудок, за якім пасвілі авечак. На самым версе стаяў Жан Азеведа, які чымсьці быў падобны да біблейскага Давіда. Куртка вісела ў яго на руцэ; кашуля крыху расшпілена на грудзях... «Гэта ён заве апошняй дазволенай ласкай» — прыгадаліся Тэрэзе словы з пісьма... Тэрэза кідае позірк у люстэрка і палохаетца свайго ўласнага твару. Праз сілу расціскае яна зубы, змочвае адэкалонам скроні і лоб. «Анна спазнала гэтую радасць... А я? Я... А чаму не я?» Фатаграфія засталася на стале; побач ляжала шпілька...

«Так, я зрабіла гэта, — пад груз вагонных колаў шэпча Тэрэза, — вось ужо 2 гады, як тады ў пакоі атэля я праткнула шпількай фатаграфію гэтага юнака ў тым самым месцы, дзе сэрца. Не са злосці, не. А спакойна, нібы гэта было самай звычайнай справай. Потым я выкінула гэтую праколатую фатаграфію ў туалет і спуціла ваду».

Бернар застаў яе засяроджанай і сур'ёзнай. Так выглядае чалавек, які доўга вагаўся, думаў і нарэшце прыняў канчатковае рашэнне. Але нашто яна столькі курыць? Сама сябе труціць! Тэрэза выказала яму сваю думку пра гэтую гісторыю з Аннай. Не варта надаваць вялікага значэння капрызам дзяўчаці. Яна паспрабуе яе ўгаварыць і ўсё ўладзіць... Бернару так хацелася пачуць гэта. Ён павесялеў, тым больш што ў кішэні ляжалі білеты на поезд. Да таго ж і самалюбства яго было задаволена: як-ніяк сям'я просіць дапамогі ў яго жонкі. Ён заявіў, што колькі б гэта ні каштавала, але на развітанне з Парыжам ён абавязкова звозіць жонку паснедаць у добры рэстаран у Булонскім лесе. У такім ён не сціхаючы гаварыў пра свае планы на паляўнічы сезон: яму карцела хутчэй паспрабаваць на паляванні маладога сабаку, якога павінны былі ўжо выдрэсі-

раваць. Маці піша, што яго кабыла паправілася і больш не кульгае...

У рэстаране народу было мала. Затое незлічоная колькасць прыслугі крыху бянтэжыла. Да паху закусак прымешваўся водар герані... Бернар ніколі яшчэ не піў рэйнвейну, але сёння — так і быць: не кожны ж дзень свята! Шырокія мужавы плечы засланялі ад Тэрэзы залу. За вялікімі вокнамі ціха, бязгучна, нібы ў нямым кіно, праязджалі і спыняліся машыны. Тэрэза бачыла, як у мужа каля вушэй перакочваліся жаўлакі. Яна ведала, што гэта скарачаюцца скроневыя мышцы. Адразу пасля першых глыткоў віна Бернар моцна пачырванеў: гэтаму здароваму вясковаму чалавеку ўжо некалькі тыдняў бракавала прасторы, руху, ад якіх хутчэй згарае ў арганізме штодзённая порцыя стравы і спіртнога. Тэрэза не адчувала ніякай нянавісці да яго, але як жа ёй хацелася пабыць адной, падумаць пра свае пакуты, прыгадаць, дзе і калі ёй асабліва было цяжка... Няхай бы ён проста знік з вачэй, каб не трэба было прымушаць сябе есці, усміхацца, сачыць за выразам свайго твару; каб можна было хоць у думках вольна засяродзіцца на сваім горкім патаемным адчаі: гэтая маленькая істота, твая сяброўка, уцякла з бязлюднага вострава, а табе ж думалася, што яна будзе там жыць побач з табой да канца дзён сваіх... Яна перайшла праз бездань, што аддзяляе цябе ад усіх людзей, паядналася з імі, — словам, жыве цяпер на другой планеце... Але ж не, якая там «другая планета»? Анна заўсёды належала да тыпу простых натур. А можа, гэта быў толькі падманлівы прывід, калі Тэрэза ўглядалася ў юны тварык сяброўкі, а тая спала, паклаўшы галаву ёй на калені?.. Сапраўднай Анны дэ ля Траў Тэрэза ніколі не ведала — той Анны, якая цяпер беге ў будан на спатканні з Жанам Азеведа...

— Што з табой? Чаму ты не ясі? Не трэба ім ні

чога пакідаць! Шкада за такія грошы! Можа, табе ня-добра ад спёкі? Абы толькі не стала дрэнна! А можа, цябе нудзіць? Як? Ужо?..

Тэрэза ўсміхнулася. Усміхнуліся толькі яе губы. Сказала, што думае пра Анніны прыгоды. Бернар адказаў, што ён наконт гэтага зусім спакойны, раз ужо Тэрэза ўзялася за гэтую справу. І тады яна папыталася, чаму бацькі супраць гэтага шлюбу. Ён падумаў, што яна жартуе, і папрасіў не зводзіць размовы да парадкса:

— Па-першае, як ты ведаеш, гэтыя Азеведа — яўрэі. Мама добра ведала старога Азеведа — таго самага, які адмовіўся хрысціцца.

На гэта Тэрэза адказала, што ў Бардо не знойдзеш нічога больш даўнейшага, чым прозвішчы партугальскіх яўрэяў.

— А Азеведа ўжо тады былі важнымі асобамі, калі нашы продкі, жабракі-пастухі, калаціліся ад ліхаманкі на сваіх балотах.

— Пачакай, Тэрэза. Ты спрачаешся абы толькі спрачацца. Усе яўрэі — аднаго поля ягады. І потым, гэтыя Азеведа хутка вырадзяцца: яны ж наскрозь туберкулёзныя,— усе гэта ведаюць.

Рэзкім жэстам, які заўсёды шакіраваў Бернара, яна запаліла цыгарету.

— А ці не прыгадаеш ты, Бернар, ад чаго памёр твой дзед, твой прадзед? А калі ты браў мяне замуж, ці хоць пацікавіўся, ад якой хваробы сканала мая мама? Няўжо ты думаеш, што сярод нашых продкаў не знойдзецца туберкулёзнікаў ці сіфілітыкаў? Знойдзецца, дарагі, ды яшчэ столькі, што хапіла б заразы на цэлы свет.

— Тэрэза, ты зайшла занадта далёка. І дазволь табе сказаць, што нават жартам, каб падражніць мяне, ты не павінна чапаць нашай сям'і.

Абражаны, ён адкінуўся ў крэсле, выпрастаў гру-

дзі. Яму вельмі хацелася і ўзяць верх, і не падацца Тэрэзе смешным. Але тая не здавалася:

— Ды мне глядзець смешна на нашы сем'і з іх кратавай асцярожнасцю. Яны бачаць толькі тыя заганы, што самі кідаюцца ў вочы. І ад іх жахаюцца... А што датычыць схаваных, — а іх жа куды больш, — то да гэтага нашы сем'і ставяцца зусім спакойна. Паслухай, ты ж сам любіш гэты хітры выраз: «сакрэтныя хваробы»... ці не? А хіба не гэтыя «сакрэтныя хваробы» — самыя страшныя, самыя небяспечныя для грамадства? Ніхто ні ў маёй, ні ў тваёй сям'і над гэтым не задумаецца. Затое ўсе цудоўна разумеюць і пагаджаюцца, што нельга выносіць смецця з хаты, што трэба як мага глыбей хаваць усё тое, што кампраметуе сям'ю... І калі б не было прыслугі, ніхто ніколі пра гэтае смецце нічога і не ведаў бы. На шчасце, прыслуга ёсць...

— Я не жадаю табе адказваць, Тэрэза! Калі ты ўжо завядзешся, то лепш за ўсё памаўчаць. Са мной гэта яшчэ паўбяды: я разумею, што ты проста жартуеш. Але дома табе давядзецца прыкусіць язык і стрымліваць сябе. Так жартаваць і гаварыць пра наш род у нас не заведзена.

— Род! Сям'я! — Тэрэза не заўважала, што яе цыгарэта даўно патухла... Перад яе нерухомым позіркам зноў паўстала гэтая клетка з бясконцымі жывымі кратамі, дзе кожны шэпт будзе пачуты, кожны рух заўважаны... Тут ёй і давядзецца ў здранцвенні чакаць сваёй смерці...

— Тэрэза! Ну што ты! Паглядзела б ты цяпер сама на сябе...

Яна ўсміхнулася. На твары зноў з'явілася маска.

— Я проста забаўляюся... Які ж ты даверлівы, да-рагі.

У такіх, калі Бернар хацеў прыціснуцца да яе, Тэрэза рэзка адхілілася...

У гэты вечар, апошні перад ад'ездам дадому, яны ляглі спаць рана, недзе каля 9 гадзін. Тэрэза выпіла снатворнага, але яшчэ доўга не магла заснуць. На нейкае імгненне яна задрамала, але Бернар штосьці праз сон замармытаў, заварушыўся і разбудзіў яе. Яна адчувала побач з сабой яго дужае гарачае цела. Адсунулася на самы край пасцелі. Але праз колькі хвілін ён, не прачынаючыся, зноў пасунуўся да яе, нібы цела само падсвядома шукала сваю здабычу, імкнулася да прывычнай асалоды. Груба, парывіста яна адштурхнула яго. Бернар соладка спаў... Ах! Піхнуць бы цябе раз і назаўсёды!.. Скінуць з пасцелі... у бездань...

А начны Парыж жыў сваім жыццём. Пераклікаліся гудкамі аўтамабілі, нібы ў Аржалузе сабакі ці пеўні светлай мясачнай ноччу... Душна. Тэрэза запаліла лямпу і, абапёршыся локцем аб падушку, глядзела на гэтага нерухомага дваццацісямігадовага мужчыну. У сне ён скінуў з сябе коўдру; дыханне амаль нячутнае; раскудлачаныя валасы спадалі на гладкія скроні, на лоб, дзе ніводнай маршчынкі. Ён спаў,— гэты голы і безабаронны цяпер Адам,— глыбокім, нібы вечным сном. Тэрэза ўстала, накінула на яго коўдру, знайшла пісьмо, якое так і не скончыла чытаць, падышла бліжэй да лямпы:

«...Калі б ён сказаў мне ісці следам за ім — я кінула б усё і пайшла... Мы спыніліся перад самай апошняй ласкай. І не таму, што я супраціўлялася: так захацеў ён. Правільней будзе сказаць, што ён мне супраціўляецца... А як бы мне хацелася спазнаць тое патаемнае, невядомае, бо,— як ён гаворыць,— адно толькі набліжэнне гэтага дае больш, чым усе тыя ласкі і ўдехі, што мы мелі. Калі паслухаць Жана, то нам трэба заўсёды заставацца па гэты бок мяжы. Ён гаварыцца тым, што стрымлівае сябе, і кажа, што калі

мы хоць раз не спынім, не ўтаймуем сябе, то, як і ўсе астатнія, пакоцімся ўніз...»

Пачынала світаць. Тэрэза адчыніла акно, парвала пісьмы на дробныя шматкі і кінула іх уніз, у гэтае каменнае прадонне, дзе цяпер панавалі цішыня і спакой. Кавалачкі паперы, нібы матылькі, ляталі ў паветры, падалі на суседнія балконы, карнізы... Маладая жанчына глыбока ўздыхнула і адчула водар нейкай травы. Адкуль жа гэты пах тут — сярод асфальтавай і каменнай пустыні?.. Нечакана Тэрэза ўявіла сваё пакалечанае цела там, унізе, на вуліцы, а вакол — натоўп паліцэйскіх, прахожых... Не, Тэрэза, твая фантазія занадта багатая, каб ты пайшла на такое... І сапраўды, яна яшчэ не хацела паміраць... Не нянавісьць, не прага помсты прывязвалі яе да жыцця, а пільная справа: трэба, каб гэтая малая ідыётка з Сэн-Клера, што паверыла ў магчымасць шчасця, зразумела, як і калісьці сама Тэрэза, што шчасця няма, яно не існуе... Калі ў іх няма нічога агульнага, то няхай іх яднае хоць гэта: сум, нуда, туга, ніякай высокай мэты, задачы, абавязку, толькі нудныя будні, адзінота і безнадзейнасць!.. Золак асвяціў стрэхі. Яна лягла ў пасцель. Бернар спаў, але ўсё роўна падсунуўся да яе...

Прачнулася яна яснай, спакойнай. Навошта ёй далёка шукаць? Сям'я чакае ад яе дапамогі. І яна будзе дзейнічаць так, як гэтага патрабуе сям'я, і не схіліць з гэтай дарогі... Бернар усё паўтарае і паўтарае, што будзе бяда, калі Анна не выйдзе замуж за маладога Дэгілема... Што ж, у гэтым я яго падтрымаю... Дэгілемы ім, вядома, не раўня: дзед іх пастухом быў. Але затое ў іх самыя лепшыя хвоі ва ўсёй ваколіцы. А Анна не такая ўжо і багатая. Ад бацькі калі яна што і атрымае, то толькі вінаграднікі каля Лангона, якія да таго ж раз у два-тры гады затапляе

вада. Не, ні ў якім разе нельга дапусціць, каб Анна не пайшла на гэты шлюб з Дэгілемам!

Тэрэзу знудзіла ад паху шакаладу. Гэта пацвердзіла яе падазрэнні: яна цяжарная, ніякіх сумненняў. «Лепш, калі адразу, — кажа Бернар, — тады не трэба больш пра гэта думаць». І ён з павагай паглядзеў на жанчыну, якая носіць у сабе будучага адзінага гаспадара хваёвых гаёў Аржалузы.

V

Сэн-Клер, хутка будзе Сэн-Клер!.. Адзін за адным паўстаюць перад Тэрэзай адрэзкі яе няпростай жыццёвай дарогі... Ці ўдасца ўгаварыць Бернара вярнуцца і зноў прайсці пехатой па гэтай крывой калдобістай сцяжыне?.. Ці шмат будзе ад гэтага кар'єсці?.. «Нават, калі мы з ім дойдзем да таго апошняга ранку ў парыжскім атэлі, мне застанецца яшчэ так многа адкрыць яму...» Зноў і зноў спрабуе яна адгадаць сваю ўласную загадку, зноў і зноў дапытвае яна гэтую маладую жанчыну, чыю разважлівасць калісьці так хвалілі...

Першыя тыдні ў змрочным халодным доме Бернаравых бацькоў... Вокны, што выходзілі на плошчу, заўсёды былі зачынены аканіцамі. Злева зелянеў садок, дзе квітнелі герані, петуніі, геліятропы. Там было яе месца штодзённых прагулак. Хадзіць далей было забаронена. Тады Тэрэзе яшчэ давяралі. Тады яе лічылі супольніцай. Тады яна была пасрэдняй паміж Аннай і яе бацькамі... Яна казалла свякрусе: «Ды саступіце вы ёй трохі! Не спяшайцеся з рашэннем! Няхай бы яна куды з'ездзіла ў падарожжа! Я яе ўгавару, і ўбачыце: яна згодзіцца. Я буду дзейнічаць...» Але як? Бацькі здагадваліся, што Анна хоча пазнаёміцца з маладым Азеведа. «Вы нічога не зробіце адкрытым націскам», — часта паўтарала Тэрэза свякрусе. А тая

ўсё цешылася, што людзі, дзякуй богу, яшчэ нічога не ведаюць пра гэтую гісторыю. Адзіным чалавекам, які ведаў сакрэт, была служанка Мано: яна перахапіла некалькі пісем Анны. «Але няма чаго баяцца гэтага дзяўчаці. Гэта — магіла. Ды і не ў яе інтарэсах выпускаць язык.

— Трэба пастарацца, каб малая як найменш пакутавала ад усяго гэтага, — умешваўся часам бацька. Ён вельмі любіў Анну і яшчэ не так даўно мог задаволіць самы недарэчны капрыз дачкі. Але цяпер і ён падтакваў жонцы: «Яечні не спячэш, не пабіўшы яйка» або «Некалі яшчэ і «дзякуй» нам скажа, абы толькі не захварэла...» Бацькі змаўкалі і не зводзілі вачэй са сваёй няўрымслівай дачкі. Яна адмаўлялася есці. Чэзла на вачах. Цэлымі днямі адзінока блукала па залітым сонцам садзе, таптала кветкі, не заўважаючы таго, і ўсё шукала і шукала, нібы звер у клетцы, нейкага выйсця. Мадам дэ ля Траў цяжка ўздыхала: «Не магу ж я за яе піць мясны сок. Яна наядаецца яблыкамі ў садзе, каб потым нават і не дакрануцца да стравы...» А бацька дадаваў: «Яна сама потым папракала б нас, калі б мы далі згоду на гэты шлюб з Азеведа... Зрэшты, каб не гэтыя няшчасныя хворыя дзеці, што пойдучь ад яго...» Жонка злавала на мужа, што ён шукае нейкіх апраўданняў іх рашэнню не аддаваць дачкі за Азеведа. «Дзякуй богу, што Дэгілемы яшчэ не вярнуліся. Гэта ж наша шчасце, што яны прыкмецілі Анну і так цэняць яе!...» Калі Тэрэза выходзіла пасля абеду з гасцінай, размова ішла сваім ходам: «І як гэта магло здарыцца? — не маглі даўмецца бацькі. — Ну не ў манастыры ж ёй гэта ў вушы ўвялі! Тут, дома, яна бачыла толькі добрыя прыклады. Мы сачылі, якія кнігі яна чытае... Тэрэза кажа, што маладых дзяўчат збіваюць з толку любоўныя раманы, якія ўсе чамусьці лічаць «сапраўднай літаратурай». Але што Тэрэза... Яна ж так любіць парадоксы... Добра,

што дачушка не вельмі і цягнецца да кніг. Здаецца, ніколі на гэты конт і заўваг мы ёй не рабілі... Яна была б цудоўнай жонкай, увішняй гаспадыняй. Гэта наша кроў... Каб толькі выбіць з яе глупства... А ты памятаеш, як памагла ёй пасля бранхіту паездка ў Салі? Давай паедзем, куды яна захоча, вось і ўсё. Трэба ж пашкадаваць бедную дзяўчынку». Месць дэ ля Траў цяжка ўздыхнуў: «Мусіць, мала ёй будзе радасці ад падарожжа з намі...» — «Нічога! Нічога!» — паспяшаўся ён адказаць глухаватай жонцы, якая не дачула і ўсё дапытвалася: «Што? Што ты сказаў?» Але ці не прыгадалася гэтаму старому чалавеку, які ўтульна ўладкаваўся ў багатым жончыным доме, ці не прыгадалася яму падарожжа з любай жанчынай — благаславёная пара маладога каханья?..

Тэрэза адшукала ў садзе Анну, на якой леташняя сукенка вісела як на калку. «Ну што?» — спыталася Анна... Шэрыя ад пылу прысады, сухая трава пад нагамі, пах спаленай сонцам герані і... гэтая юная дзяўчына... У той гарачы жнівеньскі поўдзень яна здалася Тэрэзе яшчэ больш змарнелай і чэзлай, чым гэтыя кволя, абпаленыя бязлітасным сонцам кветкі. У Тэрэзы балюча сціснулася сэрца...

У навальніцу пад моцныя стрэлы перуна яны хава-ліся ў цяпліцы; град барабаніў па шкле.

— Ну чаму табе не паехаць? Ты ж усё роўна не бачышся з ім.

— Няхай сабе і не бачуся. Затое ведаю, што ён блізка і дыхае са мной адным паветрам. А калі дзьме ўсходні вецер, мы разам слухаем, як звоняць царкоўныя званы. Няўжо табе ўсё роўна, дзе Бернар — у Парыжы ці Аржалузе? У нядзелю, у час службы ў царкве, я нават не спрабую павярнуць галаву, каб пашукаць яго вачыма,— з нашых месцаў відаць толькі

алтар, а тоўстая калона адгароджвае нас ад усіх. Але пасля службы, пры выхадзе...

— У тую нядзелю яго не было?

Тэрэза сама гэта ведала, бо бачыла, як Анна дарэмна шукала ў натоўпе любы твар: Жана не было.

— Можа, ён захварэў? Яго пісьмы перахопліваюць, і я нічога не ведаю.

— І ўсё ж неяк дзіўна, што ён не можа што-небудзь прыдумаць, каб перадаць табе запіску.

— Тэрэза... Калі б ты захацела... Але ж не... я ведаю, што ты і сама ў такім далікатным становішчы...

— Згаджайся ты на гэтае падарожжа. А калі цябе не будзе, я паспрабую...

— Але ж я не магу паехаць далёка ад яго...

— Дарагая, ён жа ўсё роўна хутка паедзе адсюль. Праз некалькі тыдняў яго ўжо не будзе ў Аржалузе.

— Ах, не гавары ты мне такое... Гэта балюча... І ніводнай вестачкі. Не магу я так жыць. І так ужо ледзь дыхаю. Каб не памерці, я мушу ўвесь час успамінаць яго словы, якія напаўнялі мяне радасцю. Але я столькі паўтарала іх сабе, што ўжо і не ўпэўнена, ці гаварыў ён іх. Вось, паслухай, што ён мне сказаў на апошнім спатканні: «У маім жыцці няма нікога, акрамя вас...» Праўда, ён так і сказаў, а гэта азначае: «Вы — самае дарагое ў маім жыцці...»

Тэрэза прыплюшчыла вочы і змоўкла, нібы ўсцоўваючыся ў рэха гэтых суцяшальных, выратавальных слоў...

— А які ён з выгляду, гэты Жан?

— Ды ты і ўявіць сабе не можаш.

— Няўжо ён зусім непадобны да іншых?..

— Мне хочацца апісаць табе яго. Але не магу знайсці слоў... Урэшце, табе ён можа здацца самым звычайным... Але я ведаю, што гэта не так.

Яна ўжо і сама не магла сказаць, чым іменна адрозніваецца Жан ад астатніх... Увесь яго вобраз быў

заліты асляпляльным святлом кахання. «А мяне,— думала пра сябе Тэрэза,— агонь кахання зрабіў бы яшчэ пільнейшай, і нічога не схавалася б ад мяне ў тым чалавеку, якога б я пакахала.

— Тэрэза, а калі я згаджуся паехаць, ты сустрэнешся з ім? Ты перадасі мне яго словы? Будзеш перасылаць яму мае пісьмы? Калі я паеду, калі толькі хопіць адвагі...

Тэрэза адыходзіла, пакідала гэтае царства святла і спёкі. Нібы цёмная аса, улятала яна ў залу, дзе сядзелі старыя, чакаючы, пакуль спадзе гарачыня, а дачка нарэшце саступіць... Многа спатрэбілася гэтых пасрэдніцкіх перагавораў, каб угаварыць Анну на паездку з бацькамі. І хутчэй за ўсё Тэрэзе гэта так і не ўдалося б, калі б не вестка пра хуткае вяртанне Дэгілемаў. Анна аж задрыжала перад гэтай новай небяспекай. Тэрэза супакойвала яе, што малады Дэгілем не толькі багаты жаніх, але, бадай, не такі ўжо і «страшны».

— Ну што ты, Тэрэза! Я ў яго бок глядзець не магу. Ён жа слепаваты, лысы, стары.

— Яму дваццаць дзевяць гадоў.

— Ну я ж і кажу — стары. Ды ўрэшце, якая розніца: стары ці не стары...

І вось нарэшце на вячэры бацькі загаварылі пра Б'ярыц, захваляваліся, у якім атэлі лепш будзе спыніцца. Тэрэза сачыла за Аннай,— нерухомае, анямелае цела без душы... «Ну хоць прымуць сябе, калі ласка! З'еш што-небудзь! Ну можна ж сябе прымуціць...» — не адставала мадам дэ ля Траў ад дачкі. Нібы робат, Анна падносіла лыжку да рота. У вачах знямога і адчай: нікога і нічога для яе цяпер не існавала, акрамя дарагога, каханага... Часам твар дзяўчыны асвятляўся летуценнай усмешкай: гэта зноў яе

бралі ў палон трапяткія ўспаміны пра словы каханага, яго пяшчоты і ласкі, калі аднойчы ў будане моцная рука Жана незнарок крыху падрала ёй сукенку ў тым месцы, дзе палалі маладыя пругкія грудзі...

Тэрэза глянула на Бернара. Той схіліўся над талеркай. Ён сядзеў спіной да святла, і рысаў твару яго нельга было разгледзець. Затое добра чуто, як старанна жуе, перажоўвае і чмякае гэты чалавек, для якога абед заўсёды быў свяшчэннадзействам. Яна ўстала з-за стала. Свякроў ціха сказала: «Тэрэзе непрыемна, калі заўважаюць яе недамаганні... Я хачу ёй памагчы, але ж яна так не любіць, калі пра яе клапаціцца. Гэтыя прыступы... А што зробіш... Без іх не бывае... Але адно скажу: залішне яна цяпер курыць. А потым пайшлі ўспаміны пра ўласную цяжарнасць: «Вось помню, калі я чакала Бернара, мне абавязкова трэба было нюхаць гумава мячк... толькі гэта і памагала».

— Тэрэза, дзе ты?

— Тут, на лаўцы.

— А, бачу тваю цыгарэту.

Анна садзіцца побач, прыціскаецца галавой да нерухомага пляча сяброўкі, глядзіць на начное неба і кажа: «Ён таксама бачыць гэтыя зоркі...» А потым:

— Пацалуй мяне, Тэрэза!

Аднак Тэрэза і не думае нахіляцца да гэтага даверлівага тварыку, а толькі пытаецца:

— Табе цяжка?

— Не, сёння ўжо лягчэй. Я зразумела, што б там ні было, мы ўсё роўна будзем разам. І цяпер я супакоілася. Галоўнае — каб ён ведаў гэта. І я хачу, каб ты перадала яму мае словы. Я згадзілася ехаць. Але, калі вярнуся, я пайду напрамом. Ніхто мяне не ўтрымае. Рана ці позна я назаўсёды прытулюся да яго сэрца.

У гэтым я ўпэўнена, як і ў тым, што я жыву. Толькі ты, Тэрэза, хоць ты не чытай мне маралі і не гавары пра гонар сям'і...

— Ды не пра сям'ю я думаю, дарагая, а пра яго і цябе. Хіба так можна ўрывацца ў жыццё мужчыны: у яго, дарэчы, свая сям'я, свае інтарэсы, свая работа, а можа, нават і сувязь з жанчынай...

— Не, ён сам мне сказаў: «У маім жыцці толькі вы адна...» і яшчэ: «Наша каханне — гэта адзінае, чым я даражу ў гэтую хвіліну».

— У гэтую хвіліну?!

— Ты што, падумала, што ён меў на ўвазе толькі адну тую хвіліну?

Больш пытацца ў Анны, ці пакутуе яна, патрэбы не было: у цемры Тэрэза ўгадвала па голасе, адчувала ўсёй сваёй істотай, як трывожна і балюча б'ецца дзявочае сэрца. Але яна не шкадавала Анны. А на што яе шкадаваць? Як жа гэта павінна быць прыемна і соладка — паўтараць імя чалавека, з якім ты звязана сэрцам, каханнем! Адна думка, што ён жыве, дышае, засынае, прачынаецца на досвітку, і яго маладое цела імкнецца праз ранішні туман...

— Ты плачаш, Тэрэза? Гэта таму, што я... Тэрэза, ты моцна мяне любіш, скажы?

Анна апускаецца на калені, прыціскаецца галавой да яе жывата і раптам ускаквае на ногі.

— Слухай, там у цябе нешта варушыцца...

— Ужо некалькі дзён, як ён пачаў рухацца...

— Маленькі?

— Ага.

Абняўшыся, як некалі на дарозе ў Аржалузу, яны вярнуліся ў дом. Тэрэза помніць, як прыкра і жудасна ёй было адчуваць у сабе гэты жывы цяжар. Колькі агідных імкненняў магло зведаць гэтае яшчэ бясформеннае стварэнне там, у глыбокіх тайніках яе цела! Зноў перад вачыма той вечар: яна сядзіць у пакоі пе-

рад адчыненым акном. Бернар недзе ў садзе. Чуваць яго словы: «Не запальвай святла, бо наляцяць камары!» Яна падлічвала, колькі месяцаў засталася да нараджэння дзіцяці. О! Як жа ёй хацелася верыць у бога! Тады яна магла б прасіць і маліць яго, каб гэтая невядомая істота, што ўжо трапечацца ў ёй, ніколі так і не ўбачыла свету...

VI

Анна з бацькамі паехала ў падарожжа. Надышлі дні поўнай адзіноты. Дзіўна, але гэтую пару Тэрэза прыгадвае цьмяна. У Аржалузе, дзе, як было дамоўлена, ёй трэба было пабачыцца з гэтым Азеведа і прымусіць яго сысці з дарогі Анны, яна толькі і думала што пра адпачынак, спакой, сон. Бернар згадзіўся пажыць не ў сваіх бацькоў, а ў Тэрэзы. Тут было больш утульна, дый усе гаспадарчыя турботы можна было перакінуць на цётку Клару. Тэрэза не заўважала людзей, жыла сама па сабе: а што ёй да іншых? Хай жывуць, як могуць! Адзіным яе клопатам было бясконцае чаканне, калі ж нарэшце прыйдзе час родаў... Бернар ёй абрыдзеў са сваімі штодзённымі напамінамі пра сустрэчу з Жанам Азеведа. Тэрэза груба яго абрывава. І ўвогуле, ёй усё цяжэй і цяжэй было выносіць гэтага чалавека. Можна, прычынай яе такога настрою была цяжарнасць? Бернар, ва ўсякім разе, так і думаў. Прыкладна ў гэты час у Бернара з'явіліся першыя сімптомы падазронасці, якія характэрныя людзям яго складу, хоць і выяўляюцца да трыццацігадовага ўзросту рэдка. Усё часцей і часцей яго ахоплівала пачуццё страху, якое так не пасавала гэтаму дужаму, моцна скроенаму мужчыне. Але як яму можна было пярэчыць, калі ён усхвалявана прызнаваўся: «Вы ведаеце, што я адчуваю...» Гэтыя нашчадкі сытых, бяздзейных, гультаяватых пакаленняў — толькі з выгляда-

ду асілкі. Яны — нібы тая хвоя, што пасадзілі ў добра ўгноеную зямлю: расце хутка, але ж хутка гніе і яе стрыжань. І даводзіцца дрэва спілоўваць, а яму яшчэ б расці ды расці...

«Гэта — ад нерваў», — супакойвалі Бернара. Аднак сам ён ужо не сумняваўся: яго здароўе і ўсё яго жыццё дало расколіну. Гэта ж неверагодна: ён страціў апетыт і яму зусім не хочацца есці. «Чаму табе не схадзіць да доктара?» — Бернар паціскаў плячыма, робячы выгляд, што зусім не клапаціцца пра сябе. На самай жа справе невядомасць здавалася яму не такой страшнай, як прыгавор урача: а раптам гэта будзе смяротны прыгавор. Па начах ён палохаў Тэрэзу: то ўскокваў з пасцелі, то неяк страшна хрыпеў. Ён браў яе руку і прыкладваў да свайго сэрца, каб яна паслухала, як няроўна яно б'ецца. Яна запальвала свечку, уставала і прыносіла яму валяр'янкі. «А што, калі б гэта было не лякарства, а... — думае Тэрэза. — Толькі ў небыцці — сапраўдны спакой, моцны і салодкі сон. Чаму ж тады гэты ныцік так баіцца таго, што супакоіла б яго назаўсёды...»

Ён засынаў першы. І побач з гэтым вялікім цэлам мужчыны, які сваім храпам і сапеннем даводзіў яе да гарачкі, доўга яшчэ не магла заснуць Тэрэза. Слава богу, больш ён яе не чапаў. Гэта цяпер Бернар лічыў самай небяспечнай нагрузкай для свайго сэрца. Ужо прачыналіся і будзілі ваколіцы пеўні, ужо вецер даносіў гукі царкоўных званоў — тады толькі пачынала драмаць Тэрэза. А Бернар уставаў. Хуценька адзяваўся, на скорую руку, па-сялянску, спалоскваў халоднай вадой твар і бег на кухню. Там, нібы сабака, хапаў кавалак курыцы, скрылік халоднага мяса, лусту хлеба з часнаком, гронку вінаграду... Вось і ўся яда на цэлы дзень! Бернар карміў сабак. Тыя спрытна на ляту лавілі кавалкі і моцна ляскалі сківіцамі. Туманная раніца дыхала восенню. У такую пару Бернар зноў адчуваў

сябе здаровым, да яго нібы вярталася маладосць. Падыходзіў час палявання на вехіроў. Трэба было рабіць прынаду: лавіць птушак, выколваць ім вочы і дрэсіраваць. Спраў хапала... У адзінаццаць гадзін ён заходзіў да Тэрэзы. Яна яшчэ была ў пасцелі.

— Ну як? Можа, такі падыдзеш да Жана? Мама ж непакоіцца, чакае ад цябе вестак...

— А як тваё сэрца?

— Ды не пытайся ты ў мяне пра гэтае сэрца! Як толькі напамніш, яно адразу пачынае балець. Мусіць, гэта ўсё ж такі ад нерваў. Як ты лічыш?

Але жонка заўсёды адказвала не так, як яму хацелася:

— А хто яго ведае... Тут толькі ты сам можаш здагадацца. Хоць твой бацька і памёр ад грудной жабы, гэта яшчэ не значыць, што і табе трэба баяцца... Тым больш у твае гады... Урэшце, у тваім родзе наўрад ці хто меў здаровае сэрца... Ну, які ж ты смешны, Бернар! Чаму ты так баішся смерці? Няўжо ты думаеш, што свет без цябе не абыдзецца? Я дык упэўнена: абыдзецца і без цябе і без мяне... А ці не здаецца табе часам, Бернар, што ўсё жыццё такіх людзей, як мы, вельмі падобнае на замаруджаную агонію?..

Ён паціскаў плячыма: замучыць яна сваімі парадоксамі! Не такая ўжо і хітрая справа — быць разумніцай: бяры ды гавары тое, што ідзе насуперак здароваму сэнсу. Толькі дарэмна са мною марнуе яна сваё красамоўства! Лепш паберагла б яго для Жана Азеведа.

— Ну, калі ж ты нарэшце перагаворыш з ім? Ён жа хутка паедзе...

Поезд імкліва ўразаўся ў начную цемру. Ужо Віляндру. Наступная станцыя — Сэн-Клер...

«Як жа пераканаць Бернара, што я ніколі не кахала

яго?.. Які самаўпэўнены тып... Ён жа і ў думках гэтага не дапускае... Як і ўсе, хто не ведае, што такое сапраўднае каханне, гэты чалавек лічыць, што я ад рэўнасці пайшла на злачынства». Трэба яму растлумачыць, што ў той час ён яшчэ не быў ёй ненавісны, хоць трываць яго было ўжо цяжка. Але ёй і ў галаву не прыходзіла шукаць уцехі з другім мужчынай. Урэшце Бернар быў не такі ўжо і дрэнны... Яна цяпець не магла раманаў, дзе паказваліся выключныя, незвычайныя людзі, якіх ніколі не спаткаеш у жыцці.

Адзіным, каго яна калісьці лічыла цікавай асобай, быў яе бацька. Яна стварала арэол велічы вакол гэтага ўпартага радыкала і заядлага скептыка, які з нязменным поспехам мог давесці да ладу любую справу: землеўладальнік, прамысловец (акрамя лесапількі ў Б., ён меў завод у Сэн-Клеры, дзе пераганялі смалу). А які палітык! Праўда, тут яму трохі замінала рэзкасць, але ягонае слова ў прэфектуры мела вялікую вагу.

А якая пагарда да жанчын! Нават да Тэрэзы! Пасля гэтай драмы ў сям'і ён тое і рабіў, што паўтараў адвакату: «Усе бабы — калі не ідыёткі, то істэрычкі!» У гэтым антыклерыкале і скептыку часам прабівалася нейкая цнатлівая сарамлівасць. Бывала, ён мог памурлыкаць сабе пад нос любоўныя песенькі Беранжэ, але ніколі не дазваляў, каб пры ім гаварылі на некаторыя далікатныя тэмы. Сталы чалавек чырванеў ад гэтага, нібы падлетак. Бернар, паўтараючы словы свайго айчыма, гаварыў пра яго: «Да шлюбу месце Лярок не ведаў жанчын. А з таго часу, як стаў удаўцом, так і не завёў сабе палюбоўніцы. Пра гэта ж усе ведаюць... Так што цікавы тып твой бацька». І так яно і было. І калі здалёк бацька бачыўся Тэрэзе крыху прыхарошаным, то, разглядаючы яго зблізку, можна было заўважыць, які нізкі гэты чалавек. Ён рэдка бываў у Сэн-Клеры, бо не любіў сустракацца з Бернаравай сям'ёй, але, калі Тэрэза перабралася ў Аржалузу, пачаў прыязджаць

часцей. Хаця пра палітыку гаварыць было забаронена, тым не менш у час абеду разгараліся страшэнныя, бясконцыя, дурныя спрэчкі, якія заўсёды канчаліся сваркай. Тэрэза не ўмешвалася ў такія размовы і нават ганарылася гэтым. Праўда, калі гаворка заходзіла пра рэлігію, яна часам заступалася за бацьку. Усе крычалі так моцна, што абрыўкі фраз даляталі нават да глухой цёткі Клары. І тады і яна кідалася ў бойку, перабіваючы ўсіх сваім жахлівым голасам. Абурэнне старой радыкалкі выходзіла на волю: «Я-то добра ведаю, што яны вырабляюць у гэтых манастырах!» — «У глыбіні душы, — думала сабе Тэрэза, — цётка — самы набожны чалавек ва ўсёй гэтай кампаніі. Але яна аб'явіла адкрытую вайну таму, хто дапусціў, што яна з'явілася на свет глухой, непрыгожай і так памрэ, не зведаўшы ні кахання, ні мужчынскай ласкі...»

Пасля таго, як пакрыўджаная мадам дэ ля Траў аднойчы пайшла з-за стала, усе стараліся пазбягаць абстрактных тэм. Але досыць было і размоў пра палітыку, каб парушыць спакой і вывесці ўсіх з раўнавагі. Усе гэтыя людзі — і правыя і левыя — сыходзіліся толькі ў адным: уласнасць — вось адзінае, дзеля чаго варта жыць на гэтым свеце. І лепш за ўсё — зямля. Дык ці варта тады псаваць адзін аднаму нервы, крычаць, спрацацца? А калі ўжо пускаць пыл у вочы, то трэба ж ведаць хоць нейкую меру. Тэрэза, гэтая «ўласніца па крыві», патрабавала, каб пытанне ставілася рубам. Яна не магла спакойна слухаць крывадушных пустых фраз, якімі бацька і свёкар прыкрывалі свае сапраўдныя мэты. І калі бацька з пафасам гаварыў пра «сваю адданасць справе дэмакратыі», яна перабівала яго: «Не старайся, бацька: мы ж тут усе свае. Слухаць брыдка гэтую высакапарнасць». Яна ніяк не магла зразумець, пра які трагічны канфлікт класаў можна гаварыць у краіне, дзе самы дробны ўласнік на тое і жыве, каб павялічыць сваё багацце? У краіне, дзе

агульная любоў да зямлі, да палявання, да смачнай ежы і добрага пітва параджае сапраўднае братэрства паміж буржуа і селянінам...

Што ж, Бернар быў адукаваным чалавекам. І стаяў ён, бадай, вышэй за сваё асяроддзе. Тэрэза магла павіншаваць сябе: яе муж — «чалавек, з якім хоць можна пагаварыць...». Так думала яна, пакуль не пазнаёмілася з Жанам Азеведа.

А здарылася гэта тою восеньскай парою, калі начная прахалода трымаецца ўсю раніцу, а пасля снаданя, як бы ні свяціла сонца, падымаецца лёгкі туман — прадвеснік яшчэ няскорага змяркання. Ужо ляцелі першыя вехіры, і Бернар прыходзіў дамоў толькі вечарам. Праўда, у той дзень ён-такі адважыўся і паехаў да доктара ў Бардо.

«Мне тады нічога не хацелася, — думае Тэрэза. — Выйшла на дарогу трохі прайсціся: цяжарнай жанчыне карысна хадзіць пехатой. У лес старалася не заходзіць, бо там гэтыя паляўнічыя: асцерагайся, спыняйся на кожным кроку, падавай сігнал свістам і чакай, пакуль табе дазваляць ісці далей. А бывае, што ў адказ пачуеш працяжны свіст, значыць, у дубняк апусцілася чарада вехіроў і трэба затаіцца і ціхенька стаяць... Потым я вярнулася, падрамала трохі ў гасцінай. Вакол тупала цётка Клара са сваімі бясконцамі расказамі пра кухню і ферму. Я, бадай, не звяртала ніякай увагі на гэтую векавуху, гатовую кінуцца выконваць мой кожны капрыз. А яна ўсё гаварыла і гаварыла, абы толькі не слухаць самой. Гэта былі страшныя гісторыі з жыцця фермераў: то пра старых, якія працавалі да самай смерці і мусілі паміраць з голаду, то пра хворых і калек, ад якіх адракліся ўсе родныя і блізкія, то пра жанчын, змучаных цяжкай, непасільнай працай... І з нейкай лёгкай весялосцю цётка пераходзіла часам на мясцовую гаворку і цытавала грубыя, сакавітыя слоўцы сваіх суседзяў-фермераў. Адносілася цётка да

гэтых людзей з кранаючай заклапочанасцю. Але глыбока, усім сэрцам любіла яна толькі мяне. А я і не бачыла, як, стоячы на каленях, яна расшнуроўвала мае боцікі, здымала панчохі, грэла ў сваіх старэчых далонях мае ногі...

Потым зайшоў Бальён. Назаўтра ён ад'язджаў у Сэн-Клер, і яму трэба было атрымаць усе распараджэнні. Цётка склала спіс даручэнняў і разам з ім перадала старому слуге кіпу рэцэптаў для хворых з Аржалузы: «Перш-наперш вы зойдзеце ў аптэку, каб Даркэ паспеў падрыхтаваць усе лякарствы да вашага ад'езду».

Першая сустрэча з Жанам... Хочацца ўспомніць кожную дробязь... Сама не ведаю, чаму я пайшла да таго будана, дзе некалі ў час летніх вакацый мы бывалі з Аннай і дзе, як я ўжо цяпер ведала, яна сустракалася з гэтым Азеведа. Не, я пайшла туды зусім не дзеля таго, каб пабачыць месца, з якім звязана столькі светлых успамінаў. Проста хвоі ў тым баку так разрасліся, што там ужо немагчыма было паляваць на вехіроў і можна было не баяцца, што перашкодзіш паляўнічым. Ды і будан ужо быў непрыдатны для палявання: лес шчыльна абступіў яго, засланіў далягляд. Каб толькі не забыць: кастрычніцкае сонца яшчэ добра прыгравала; я стамілася ісці па пяску; не давалі спакою мухі... А як цяжка мне было несці свой жывот! Я так марыла пасядзець на старой трухлявай лаўцы ў будане! Калі я адчыніла дзверы, то твар у твар сутыкнулася з маладым чалавекам без галаўнога ўбору. Я адразу пазнала Жана Азеведа і спачатку падумала, што перашкодзіла яго любоўнаму спатканню: надта ж ён выглядаў збянтэжана. Але дзіўная рэч — як толькі я хацела пайсці, ён стаў угаворваць мяне: «Ну, што вы, мадам, калі ласка, праходзьце, вы мне зусім не перашкодзілі». Чаму ён тады спытаўся, ці відно знадворку, што робіцца ў будане?.. Я зайшла і была страшэн-

на здзіўлена, што, акрамя Жана, у будане нікога няма. Можа, пастушка вышмыгнула праз другі выхад? Але ж ні адна галінка не трэснула, пакуль мы стаялі ля ўваходу. Ён таксама пазнаў мяне і першы загаварыў пра Анну. Я села, ён стаяў — у той самай позе, як на фатаграфіі. Я разглядала яго лёгкую кашулю і спрабавала адгадаць, дзе тое месца на грудзях, якое я праткнула на здымку шпількай; я глядзела на яго з цікавасцю, але без хвалявання. І міжволі прыгадаліся словы Анны: «Я прыціскаю сваю руку туды, дзе б'ецца яго сэрца (гэта ён заве «апошній дазволенай ласкай»...). Ці быў ён прыгожы? Высокі, цудоўны лоб, аксаміцістыя вочы, уласцівыя яго племені, паўнаватыя шчокі і прышчыкі — прыкмета ўсхваляванай крыві ў юнакоў яго ўзросту. Асабліва непрыемна было адчуваць яго мяккую, вільготную далонь, якую ён яшчэ паспеў выцерці хустачкай. Але вочы і гарачы позірк былі прыгожыя. Мне спадабаўся і яго вялікі, трохі разяўлены рот, дзе бялелі моцныя вострыя зубы, — здавалася, ён вось-вось высуне язык, як малады сабака ў спёку.

А я сама? Што ж, я трымалася так, як і належыць чалавеку з сям'і Дэскейру: гаварыла пагардліва, рэзка і абвінаваціла яго: «Ты ж унёс смуту і разлад у такую паважаную сям'ю...» Ах, якое непрытворнае было яго здзіўленне — гэты хлапец шчыра разрагатаўся: «Як? Дык вы лічыце, што я хачу ажаніцца з Аннай? Вы думаеце, што я замахнуўся на яе гонар?» Я атарапела, і мне адразу стала ясна, якая бездань адзяляе Анну ад гэтага раўнадушнага юнака. Ён актыўна абараняўся: «Як можна ўстаяць перад чароўнасцю такой дзяўчыны? Але ж пагуляць нікому не забаронена. І якраз таму, што тут і гаворкі пра шлюб быць не магло, гэтая гульня мне здавалася бяскрыўднай. Я, вядома, толькі рабіў выгляд, што падзяляю намеры Анны...» І калі я высакамерна спыніла яго, ён гарача запярэчыў, што сама Анна можа засведчыць яго пры-

стойнасць — далёка ён ніколі не заходзіў, і, урэшце, мадмуазэль дэ ля Траў павінна быць удзячнай яму за тых хвіліны сапраўднай страсці — хутчэй за ўсё адзіныя, якія адпушчаны ёй у гэтым сумным, змрочным жыцці. «Вы кажаце, што яна пакутуе, але паверце мне: такія пакуты — гэта самае лепшае, чаго яна можа чакаць ад свайго лёсу. Я многа чуў пра вас і ўпэўнены, што вам гэта можна сказаць, бо вы непадобныя на тутэйшых мяшчан. Што чакае гэтую дзяўчыну? Нуда і гібенне ў якім-небудзь старым доме Сэн-Клера! У гэтае невясёлае падарожжа па жыцці я даў ёй з сабой запас пачуццяў, мараў, успамінаў, якія, магчыма, выратуюць яе ад адчаю ці, ва ўсякім разе — ад атуПЛення». Нешта я не прыпомню, ці раззлавала мяне гэтая прэтэнцыёзнасць, гэтая самаўпэўненасць?.. А можа, наадварот — спадабалася... Праўду кажучы, ён гаварыў так хутка, што я ледзьве паспявала разумець яго. Потым я ўсё ж прывыкла да яго шматслоўя. «Паслухайце, мадам! Няўжо вы сапраўды лічыце, што я хацеў гэтага шлюбу? Мне — кінуць якар у гэтым пяску або ўзяць на сябе такую абужу і везці гэтае дзяўчо ў Парыж? Я, безумоўна, зберагу ў памяці цудоўны вобраз Анны. І ў тую хвіліну, калі вы засталі мяне тут, у будане, я якраз думаў пра яе... Але, мадам, хіба можна спутаць самому сабе ногі, прыкаваць сябе да аднаго месца. Кожнае імгненне павінна прыносіць сваю асаблівую радасць, адметную ад усяго таго, што ты ўжо меў». Спалучэнне гэтай маладой жывёльнай прагнасці і цвярозага розуму ў адной асобе здалося мне такім незвычайным, што я слухала і не перабівала. О! Жанавы словы асляпілі мяне! Праўда, таннай мішурой! Але ўсё ж такі асляпілі!.. Помню, як пачуліся званочки і галасы пастухоў: у наш бок падыходзіў статак авечак. Я тады сказала Жану, што будзе няёмка, калі нас дваіх убачаць у гэтым будане. І мне захацелася пачуць у адказ: «А давайце прытаімся і ціхенька перачакаем, пакуль прой-

дзе статак...» Мяне б так парадавала гэтае маўклівае чаканне, нібы мы абое супольнікі (вось і я ўжо рабілася патрабавальнай — мне хацелася, каб кожная хвіліна даравала мне новыя пачуцці і перажыванні)... Але Жан Азеведа паслушна адчыніў дзверы і ветліва прапусціў мяне наперад. Адважыўся ён правесці мяне да Аржакузы толькі тады, калі ўпэўніўся, што я супраць гэтага нічога не маю. Якой жа кароткай здалася мне тады дарога! Мы так нагаварыліся!.. І да чаго ж цікава ўмеў ён раскадваць пра рэчы, якія я быццам бы і ведала... Калі зайшла гаворка пра рэлігію і я пачала гаварыць пра тое, што і звычайна, ён спыніў мяне: «Усё гэта так, мадам. Але ўсё гэта куды больш складана...» І з яго вуснаў ляцелі такія арыгінальныя довады, што я была проста ў захапленні. А ці было чым захапляцца?.. На цяперашні розум я і слухаць не захацела б гэтай лухты: ён гаварыў, што доўгі час быў перакананы, што самае галоўнае ў жыцці — гэта пошук бога: «Больш, чым смерці, баяцца, уцякаць ад усіх тых, хто ўбіў сабе ў галаву, што ён знайшоў бога, хто супакоіўся і закасянеў, хто зрабіў сабе бярогу, каб толькі драмаць у ёй... Як жа ўсё гэта агідна!..»

Ён папытаўся ў мяне, ці читала я кнігу Рэнэ Базэна¹ «Жыццё айца Фуко». У адказ я неяк няшчыра, ненатуральна засмяялася. І тады ён сказаў, што гэтая кніга ашаламіла яго. «Жыць у небяспецы, у самым глыбокім сэнсе гэтага слова, — дадаў ён, — гэта, бадай, і азначае, што чалавек не так шукае, як ужо знайшоў свайго бога і ідзе па шляхах боскіх...» Ён быў на вяршыні шчасця ад «Жыцця містыкаў», скардзіўся, што ў яго неўтаймаваны характар і ён толькі таму не можа

¹ Рэнэ Базэн (1853—1932) — французскі пісьменнік-раманіст. Аўтар раманаў: «Усёй душой», «Адзінокая», «Сёння і заўтра», «Чарнільная пляма» і інш. Ф. Марыяк прысвяціў яму манаграфію, выдадзеную ў 1931 г.

пайсці ўслед за містыкамі, што «колькі сябе помніць, ніколі не быў дастаткова чысты для гэтага».

Гэтая бессаромнасць, гэтая лёгкасць, з якой ён паказваў усё сваё нутро — якое ж усё гэта было новае ў параўнанні з нашай правінцыяльнай скрытнасцю і замоўчваннем усяго, што датычылася ўласнай натуры. Усе размовы і плёткі ў Сэн-Клеры ідуць толькі вакол таго, што наўерсе, перад вачыма, а сэрцы там ніколі не адкрываюцца... Ну што я, урэшце, ведаю пра Бернара? Намалявала сабе карыкатуру, а можа, у ім хаваецца штосьці куды больш значнае, важнае?..

Жан гаварыў, а я маўчала і слухала. На язык прыходзілі толькі збітыя, шэрыя фразы з нашых бесталковых сямейных спрэчак. Падобна да таго, як у нас у ландах вазы робяць «па каляіне», гэта значыць, з дастаткова шырокім ходам, каб колы пападалі ў наезджаную каляіну, так і мае думкі да гэтага дня ішлі «па каляіне» майго бацькі і свёкра.

Жан крочыў побач. Як цяпер бачу я гэтую расшпіленую кашулю, што прыкрывала яшчэ зусім хлапечыя грудзі і моцную шыю... Ці цягнула мяне да яго? Ды не, беражы бог! Але мне ўпершыню сустрэўся чалавек, які самым галоўным у жыцці лічыў работу мозга, разумовую працу. Увесь час ён гаварыў пра сваіх парыжскіх настаўнікаў, сяброў, прыводзіў іх думкі, расказваў пра кнігі — лічыць яго нейкім вундэркіндам я, бадай, не магла: ён уваходзіў у кагарту тых выбраных людзей, хто, па яго словах, «жыве па-сапраўднаму». Адна за адной сыпаліся на мяне цытаты, імёны, і Жан нават не дапускаў, што я магу іх не ведаць. А я і выгляду не падавала, што чую ўсё гэта ўпершыню.

Калі за павароткай паказаліся жытнёвыя палаткі і ўскраіны Аржалузы, я міжвольна ўсклікнула: «Як? Ужо?..» Даўно ўжо прайшло жніво. Над панурым маляўрадлівым полем віліся сінія клубы дыму: сёння тут

палілі пустазелле. Уздоўж дарогі, нібы паток разлітага малака, плыў статак авечак...

Тут Жану трэба было паварочваць і цераз поле ісці дамоў у Вільміжа. Я сказала, што правяду яго: «Усё, што я сёння пачула — гэта так цікава...» Але раптам мы абое зразумелі, што больш гаварыць няма пра што. Ісці па ржышчы мне было цяжка: нават у сандалях калола ў ногі. Мне здалося, што яму захацелася хутчэй застацца аднаму і цалкам аддацца сваім думкам. Я нагадала яму, што мы так і не пагаварылі пра Анну. «Мы не свабодныя ў выбары тэм для размоў, ды, відаць, і думак. Інакш нам трэба было б прыняць метады і правілы містыкаў,— амаль з выклікам адказаў ён.— Такія людзі, як мы, заўсёды плывуць з вадой па цячэнні...»

Мы дамовіліся спаткацца яшчэ раз, каб разам падумаць, што рабіць з Аннай. Ён гаварыў рассяяна і раптам, не слухаючы мяне, нахіліўся і з дзіцячай радасцю паказаў мне баравік, панюхаў яго і дакрануўся губамі да шапачкі.

VII

Бернар сядзеў на ганку і чакаў. Вось у вячэрнім змроку з'явілася постаць Тэрэзы. «Паслухай, у мяне нічога не знайшлі! Нічога! — радасна закрычаў ён.— І хто мог падумаць, што ў мяне малакроўе! Гэта ў мяне, з маімі біцэпсамі і мускулатурай! Але што зробіш: па знешнасці нічога не ўгадаеш. Вазьмуся за лячэнне. Буду прымаць каплі Фаўлера¹ — яны з мыш'яком. Галоўнае цяпер — апетыт...»

Тэрэза ўспамінала, што спакойна выслухала ўсё гэ-

¹ Томас Фаўлер (1736—1801) — англійскі ўрач. Яго імя дадзена «каплям Фаўлера», якія рэкамендуець пры нервовых захворваннях і адсутнасці апетыту.

та: не раздражняў яе нават і занудлівы тон Бернара. Яна як быццам не чула мужавых слоў, бо душой і целам ужо была прывязана да другога свету, свету людзей, якія прагнуць жыцця, імкнуцца ў ім разабрацца, усё спасцігнуць, зразумець і стаць, як паўтараў Жан, «самымі сабой».

Калі за сталом Тэрэза нарэшце загаварыла пра сустрэчу з Жанам, Бернар захваляваўся: «Як? І ты маўчыш? Ну, ты зусім у мяне дзівачка! Ну як? Што вы з ім вырашылі?»

Тэрэза на хаду прыдумала план, які пасля і сапраўды здзейсніўся: «Жан Азеведа згадзіўся напісаць Анне пісьмо, у якім ён вельмі тактоўна і далікатна пазбавіць дзяўчыну ўсялякай надзеі». Бернар хідна засмяяўся, калі Тэрэза паведаміла, што малады чалавек зусім і не дамагаўся рукі Анны: як, каб нейкі Азеведа не мроіў узяць за жонку мадмуазэль дэ ля Траў!

— Ты пры сваім розуме? Ён жа нюхам чуе, што яму тут нічога не перападзе! А такія людзі, як ён, ніколі рызыкаваць не будуць, калі ёсць хоць доля сумнення. О! Якая ж ты ў мяне даверлівая!

Лямпы не запальвалі, каб не наляцела камароў, і Бернар не бачыў, як на яго паглядзела Тэрэза. Да яго вярнуўся апетыт. Не дарэмна ён ездзіў у Бардо — доктар зноў паставіў яго на ногі.

«Ці часта я бачылася з Жанам? Ён паехаў у канцы кастрычніка... Здаецца, пяць ці шэсьць разоў... Ды яшчэ тая прагулка, калі мы з ім складалі разам пісьмо да Анны. Як жа стараўся гэты юнак падабраць мяккія гаючыя словы!.. Я больш маўчала, хоць і поўнасьцю адчувала іх бязлітаснасць і жорсткасць... Чамусьці зліваюцца ў памяці нашы апошнія сустрэчы ў нешта адно... Жан апісваў мне Парыж, сваіх сяброў, і я пачынала ўжо бачыць гэты ягоны свет, дзе пануе адзіны за-

кон: стаць самім сабой. «Тут вы ўсе асуджаны лгаць да самай смерці». А чаму ён так сказаў? Куды ён хіліў? Што ён падазраваў? «Не магу сабе ўявіць, — гаварыў ён, — як вы можаце жыць у гэтым удушлівым асяроддзі. Паглядзіце навокал: усюды бясконцае, аднастайнае балота, пакрытае лёдам, які скаваў душы людскія! Часам лёд дасць трэшчыну, бачыш чорную ваду: нехта біўся там з апошніх сіл, пайшоў на дно, і зноў усё пакрываецца лёдам... бо кожны тут, як і ўсюды, нараджаецца са сваім уласным законам, кожны тут, як і ўсюды, мае сваю долю, і, тым не менш, усе жывуць ва ўладзе адзінага для ўсіх сумнага лёсу. Сёй-той спрабуе бунтаваць, і тады ў шаноўных сем'ях узнікаюць драмы, якія так старанна замоўчваюцца. Як тут кажучь: «Лепш памаўчаць...»

«Так яно і ёсць! — вырвалася ў мяне. — Колькі разоў дапытвалася я пра лёс сваякоў — дзядзькі, дваюраднага дзядулі, бабулі, чые фатаграфіі зніклі з усіх альбомаў, — і ніякага адказу! І толькі аднойчы мне сказалі: «Ён знік... так было трэба...»

А ці не баяўся Жан, што і мяне чакае такая доля?.. Ён кляўся, што яму і ў галаву не прыйшло б гаварыць пра такое з Аннай, якая, нягледзячы на сваё палкае каханне, — натура залішне простая, пасрэдная, звычайная: пастаяць за сябе не можа і вельмі хутка скарыцца. «Але вы! У кожным вашым слове я адчуваю прагу шчырасці...» Ці варта гэта пераказваць Бернару? Ды трэба быць вар'ятам, каб паверыць, што гэты чалавек хоць што-небудзь тут зразумее! Але няхай бы ведаў, што я, прынамсі, не здавалася без барацьбы. Помню, як аднойчы я запырэчыла гэтаму маладому чалавеку, што ён хавае за прыгожымі фразамі самае агіднае прыняцце маральнага падзення. Я нават спрабавала знайсці падтрымку ў тых лекцыях па этыцы і маралі, што нам чыталі ў ліцэі. «Быць самім сабой? — паўтарала я. — Але ж мы — гэта толькі тое, што мы робім самі

з сябе». (Ці трэба развіваць гэтую думку? Для Бернара, мусіць, трэба.) Жан не згаджаўся са мной і даказваў, што самае горшае падзенне — гэта адрачэнне ад самога сябе. Ён сцвярджаў, што не было ніводнага героя ці святога, якому б не давялося пераадолець сваю натуру і ва ўсёй паўнаце раскрыць сваё «я». «Каб знайсці бога, трэба перасягнуць самога сябе», — паўтараў ён. І яшчэ: «Сцвярджэнне свайго «я» патрабуе ад лепшых з нас, каб мы выступілі супраць саміх сябе адкрыта, без хітрасці, у самай сумленнай дуэлі. Менавіта таму і здараецца, што той, хто «пераадолеў сябе», «вызваліўся», часта добраахвотна звязвае сябе путамі самай абмежаванай рэлігіі».

Не варта спрачацца з Бернарам, наколькі абгрунтавана такая мараль; можна нават пагадзіцца з ім, што ўсё гэта — нікчэмныя сафізмы, але няхай жа ён зразумее, няхай пастараецца зразумець, як усё гэта было цікава, як гэта захапляла мяне. І што пасля такіх размоў магла я адчуваць у нашай гасцінай у Аржалузе?.. Побач, на кухні, Бернар сцягваў з сябе боты і на мясцовай гаворцы расказваў пра сваю здабычу на паляванні. На стале, нібы жывы, курчыўся і трапятаўся паляўнічы мяшок: там біліся злоўленыя вехіры. Потым Бернар садзіўся вячэраць. Еў марудна, смакаваў кожную страву і радаваўся, што апетыт не пакінуў яго назаўсёды. Пасля вячэры з любоўю адлічваў кроплі фаўлера: «Вось дзе маё здароўе», — любіў ён паўтараць. У каміне патрэсквалі дровы, і варта было толькі павярнуць сваё крэсла, каб адчуць усім целама прыемную ласку агню. Часам пасля дэсерту ён браў у рукі мясцовую газетку і пачынаў драмаць. Дыхаў ён спакойна, роўна, вельмі ціха і толькі зрэдку пахрапваў. Жонка Бальёна шаркала шлёпанцамі на кухні, потым прыносіла падсвечнікі са свечкамі... А потым наставала цішыня! Сапраўдная аржалузская цішыня! Той, хто не быў у гэтай глухамані, не ведае, што такое цішыня: яна акру-

жае дом густой цёмнай масай, падобнай на начны лес, дзе ўсё замірала і толькі зрэдку вухкала сава (і тады здавалася, што ў цемры нехта жаласна плача).

Асабліва востра я пачала адчуваць гэтую жудасную цішыню пасля ад'езду Жана. Пакуль я ведала, што заўтра зноў пабачуся з ім, змрок і цішыня ночы так не прыгняталі мяне. Адно тое, што ён спаў зусім недалёка, уносіла ў гэтую праглядную цемру, у гэтую ўсяленскую цішыню іскрынку жыцця і надзеі. І вось ён паехаў. На апошнім спатканні ён абяцаў, што мы сустрэнемся праз год, калі я ўжо буду «свабодная». (Далібог, не ведаю, які сэнс ён укладаў у гэтае слова. Магчыма, што і яго даканала гэтая пустэча і цішыня, а мной ён даражыў, як адзінай суб'яднацай.) З таго дня, як ён паехаў, я быццам ішла па бясконцай пячоры, дзе ўсё згушчаецца і згушчаецца цемра. І я часта пыталася ў сябе, ці ўдасца мне выбрацца на прастор, на свежае паветра, або мне суджана так і задыхнуцца тут? Але да студзеня, да маіх родаў нічога не змянілася...

У гэтым месцы сваіх успамінаў Тэрэза ў нерашучасці спыняецца. Ёй хочацца, ой як хочацца абысці ўсё тое, што адбылося на трэці дзень пасля ад'езду Жана: «Не! Не! Нашто мне ўсё гэта, калі яно не мае ніякіх адносін да справы. Я і так усё растлумачу Бернару! Няма ў мяне часу блукаць у гэтых успамінах!..» Але чалавечая памяць упартая: немагчыма перагарадзіць ёй дарогу... І перад вачыма зноў той кастрычніцкі вечар... Бернар ужо быў наверху, у спальні, і раздзяваўся. Тэрэза сядзела ля каміна, чакала, пакуль згарыць апошняе палена, і радавалася, што хоць хвілінку можа пабыць адна. «Што цяпер робіць Жан Азеведа? — думала яна, гледзячы на агонь. — Можа, сабе выпівае ў тым маленькім бары, пра які ён столькі расказваў? А можа, разам са сваім сябрам катаецца ў аўтамабілі па начным бязлюдным Булонскім лесе? Магчыма, пра-

це за пісьмовым сталом, а за вокнамі глуха гудзе Парыж? Жан сам стварае сабе цішыню, адваёўваючы яе ад гарадскога грукату. І гэта іншая цішыня, зусім не такая, што душыць мяне тут. Там цішыня не сягае далей, чым святло лямпы, не далей за кніжныя паліцы...»

Раптам на дварэ забрахаў, а потым радасна заскавытаў сабака. Яго супакойваў знаёмы, стомлены голас. Анна дэ ля Траў адчыніла дзверы. Цёмнай восеньскай ноччу яна адна пехатой прыйшла з Сэн-Клера. На маленькім, адразу пастарэлым тварыку ліхаманкава блішчалі вочы. Яна кінула на крэсла капялюшык, спыталася: «Дзе ён?»

Тэрэза і Жан напісалі пісьмо, адправілі яго і вырашылі, што справа скончана. Магчымасць таго, што Анна будзе змагацца за сваё шчасце, была поўнаасцю скасавана... Але хіба чалавек слухаецца лагічных довадаў і разважанняў, калі гаворка заходзіць пра само яго жыццё!.. Анне ўдалося ўцячы з-пад нагляду маці і сесці на поезд. Па цёмнай дарозе да Аржалузы яе вяла светлая палоска неба паміж вершалінамі прысад. «Пабачыцца з ім! Чаго б гэта ні каштавала! Калі мы ўбачымся, я зноў заваюю яго! Толькі б пабачыцца! З гэтай адзінай думкай спяшалася яна ў Аржалузу: ішла, бегла, спатыкалася на калдобінах... І вось Тэрэза гаворыць, што Жан паехаў, што ён у Парыжы. Анна не верыць, яна не можа ў гэта паверыць, гатовая ўпасці ад стомы і адчаю.

— Ты лжэш! Ты заўсёды мне хлусіла!

Не слухаючы Тэрэзы, яна дадае:

— А! Дык і ты заадно з гэтай сямейкай! Знайшла ся мне вольная і незалежная!.. А выйшла замуж і бачыш, як ты заспявала! Канешне, ты хацела, каб лепш было мне!.. Прадала мяне дзеля маёй жа карысці! Ды не старайся ты! Не трэба мне нічога тлумачыць!

Яна пайшла да дзвярэй.

— Ты куды? — спыталася Тэрэза.

— У Вільміжа, да яго!

— Я табе яшчэ раз гавару, што яго няма там.

— Я не веру табе!

Анна выйшла. Тэрэза запаліла ліхтар, што вісеў у прыхожай, і дагнала яе.

— Ты пайшла не ў той бок. Гэта дарога на Біурж. А табе трэба вунь туды.

Над сенажаццю стаяў густы туман. Недзе забрахалі сабакі. Вось нарэшце і знаёмыя дубы... Адзінокі, сонны, мёртвы дом... Анна падыходзіць да гэтага магільнага склепа і абедзвюма рукамі стукаецца ў дзверы. Тэрэза паставіла ліхтар на зямлю і нерухома стаіць. Яна бачыць, як лёгкая фігурка, нібы здань, прыпадае да кожнага акна ніжняга паверха. А ў галаве адно толькі слова — «Жан». Але не сарвецца яно з дзявочых вуснаў, не пабудзіць гэтай магільнай цішыні... На хвіліну яна знікае за домам, зноў выходзіць, садзіцца на парог і, абхапіўшы рукамі твар, утыкаецца ў калені... Горкія дзявочыя слёзы... Тэрэза падымае сяброўку і вядзе за сабой. Тая, як п'яная, увесь час спатыкаецца і ўсё паўтарае:

— Заўтра я паеду ў Парыж. Парыж не такі ўжо і вялікі. Я знайду яго там...

Але ў яе голасе — апошняе супраціўленне дзіцяці, якое ўжо скарылася, але ніяк не хоча ўтаймавацца.

Бернар прачнуўся ад іх гоману, надзеў халат і чакаў у гасцінай. Не, ніколі не забыць Тэрэзе той сцэны, што разыгралася паміж братам і сястрой... Гэты чалавек, які змог груба схопіць за рукі змучанае няшчаснае дзяўчо, завалачы па лесвіцы на трэці паверх, кінуць у спальню і замкнуць дзверы, — гэты чалавек — твой муж, Тэрэза! Гэта той самы Бернар! І праз дзве гадзіны ён будзе тваім суддзёй... Гонар сям'і — гэта Бернараў шчыт, і гэты чалавек заўсёды, пры любых абставі-

нах, ведае, што трэба рабіць дзеля інтарэсаў сям'і... Ты вась са страхам і трывогай рыхтуеш апраўдальную прамову. Але ж толькі людзі без сваіх прынцыпаў могуць пачуць і зразумець чужыя довады. Бернар пасмяецца з тваіх апраўданняў: «Я ведаю, што мне трэба рабіць». Ён ведае. Гэта праўда. А калі ўсё ж і ўзнікнуць сумненні, то ён скажа: «Мы абмеркавалі гэта ў сям'і і лічым, што...» Няўжо ты думаеш, што ён яшчэ не вынес табе прыгавору? Лёс твой вырашаны раз і назаўсёды, так што лепш пастарайся заснуць.

VIII

Пасля таго, як бацькі забралі зламаную Анну дамоў, у Сэн-Клер, Тэрэза амаль да самых родаў жыла ў Аржалузе. Вось калі яна як мае быць спазнала цішыню тых бясконцых лістападаўскіх начэй! Пісьмо, пасланае Жану Азеведа, засталася без адказу. Напэўна, ён вырашыў, што нічога, акрамя нуды, перапіска з нейкай правінцыялкай яму не дасць. Да таго ж цяжарная жанчына... А што можа быць прыемнага ў такім успаміне? Магчыма, цяпер, на адлегласці, Тэрэза здавалася гэтаму парыжскаму шалапуту прэснай і нецікавай? Канешне, яму больш даспадобы прытворная вытанчанасць, ускладнёнасць, рысоўка. Але што ён мог зразумець у гэтай падманлівай прастаце, у гэтым ясным прамым позірку, у гэтых упэўненых рухах?.. Відаць, і яе ён лічыў здольнай злавіць яго на слове, гатовай усё кінуць і бегчы за ім. Жан Азеведа асцерагаўся жанчын, якія занадта хутка здаюцца і складаюць зброю, калі мужчына яшчэ нават не паспеў зняць асады. Больш за ўсё на свеце ён баяўся такіх перамог!

Між тым Тэрэза імкнулася зразумець духоўны свет гэтага юнака. Але кнігі, якія яна выпісала з Бардо, здаліся ёй незразумелымі. А Жан быў ад іх у захапленні!

Марудна ішоў час. Тэрэза жыла, нічога не робячы. І дарэмна было б угаворваць яе шыць пялёнкі ці распашонкі будучаму дзіцяці. «Ого! Гэта не для яе...» — з папрокам гаварыла свякроў.

У вёсцы шмат жанчын памірае пры родах. І Тэрэза да слёз даводзіла сваю цётку, паўтараючы, што і ёй гэтага не вытрымаць, і яна памрэ, як некалі яе маці. І заўсёды дадавала, што ёй усё роўна: жыць ці памерці. Якая хлусня! Ніколі ёй так не клапаціўся пра яе. «Не, не мяне ён аберагаў, а таго, каго я насіла ў сабе». Дарэмна ён са сваім жаклівым мясцовым акцэнтам бубніў адно і тое: «Вазьмі яшчэ пюрэ... Не еш рыбы... Ты сёння і так ужо многа хадзіла...» Усё гэта пралятала міма вушэй, бо гэтак клапацяцца пра наймічку-карміцельку, каб у яе было добрае малако. Бернар і яго бацькі бераглі мяне як свяшчэнны сасуд з будучым нашчадкамі іх роду. І несумненна, што пры выпадку яны ахвяравалі б мною дзеля гэтага эмбрыёна. Я страціла адчуванне свайго ўласнага існавання. Для іх я была ўсяго толькі лазой вінаграднай: значэнне меў толькі плод, які выпяваў у маім лоне.

Вось так у змроку і адзіноце жыла я да канца снежня. Святло ад нашага панурага дома адгароджвала чорная сцяна хваёвага лесу. А тут яшчэ гэтыя бясконцыя асеннія дажджы!.. Зямля зрабілася непраходным балотам. Ужо ледзьве можна было праехаць па адзінай дарозе ў Сэн-Клер. І тады мяне перавезлі ў Бернараў дом. Тут было трохі больш святла, чым у нас, у Аржалузе. Старыя платаны на плошчы ўсё яшчэ змагаліся з ветрам і дажджом за свае апошнія лісты...

Цётка Клара не магла жыць у чужым доме і адмовілася пераехаць разам са мной. Але часта, нават у самую непагадзь, яна прыязджала да мяне ў сваім ста-

рым фазтоне. Прывозіла мне гасцінцаў, ласункаў, якія я так любіла ў дзяцінстве, і як яна думала, люблю і цяпер: шэрыя жытнія пампушкі з мёдам, салодкі пірог пад назвай «фугас» ці «румаджад».

Анну я бачыла толькі за сталом. Яна ніколі са мной не размаўляла. З усім яна змірылася, асунулася і неяк адразу страціла сваю свежасць. Старанна зачасаныя назад валасы адкрывалі непрыгожыя, нібы з воску, вушы. Імя маладога Дэгілема называць пры ёй ніхто не адважваўся. Але мадам дэ ля Траў пераконвала мяне, што хаця Анна яшчэ не дала сваёй згоды на гэты шлюб, цяпер яна ўжо не гаворыць і «не». Ах, як разгадаў яе Жан! Нямнога ж спатрэбілася часу, каб накінуць на яе аброць і ўціхамірыць!

Бернару стала горш, бо ён зноў пачаў выпіваць перад абедам.

А пра што гаварылі гэтыя людзі вакол мяне? Добра памятаю гэтыя бясконцыя размовы пра кюрэ (мы жылі акурат насупраць яго). Яны ніяк не маглі даўмецца, чаму кюрэ на дзень па чатыры разы праходзіў цераз плошчу, а дамоў вяртаўся нейкай другой дарогай...

Успамінаючы свае размовы з Жанам Азеведа, Тэрэза цяпер лепш прыглядалася да гэтага яшчэ маладога свяшчэнніка. Ён нібы цураўся сваіх прыхаджан, і ўсе яны лічылі яго ганарліўцам: «Не такі тут патрэбен кюрэ». Ён быў рэдкім госцем у сям'і дэ ля Траў, але Тэрэза звярнула ўвагу на яго прыгожы высокі лоб і пабеленыя сівізной скроні. «Жыве сабе чалавек адзін: ні сяброў, ні знаёмых. Як жа ён бавіць час у гэтыя доўгія вечары?.. Чаму выбраў сабе такую дарогу?..» «Ён вельмі дакладна і строга выконвае ўсё, што патрабуецца, — гаварыла мадам дэ ля Траў. — Штовечар чытае малітвы, але не хапае яму божага дару. Пра яго не скажаш, што ён надта набожны. А наша дабрачыннае таварыства, ён жа яго зусім закінуў». Яна скардзілася, што кюрэ распусціў аркестр, створаны панячыцелем тава-

рыства, перастаў вадзіць дзяцей на футбольныя матчы: «Гэта вельмі добра, што ён сядзіць, уткнуўшы нос у свае кнігі, але ж так нядоўга і прыход упусціць».

Тэрэза некалькі разоў хадзіла ў царкву, каб паслухаць кюрэ. «Ну, дарагая, што гэта вы сабе ўздумалі? У вашым становішчы можна і не хадзіць на службу. Пропаведзі свяшчэнніка тычыліся дагматаў, прынцыпаў маралі і былі залішне агульныя, безаблічныя. Але Тэрэзу цікавілі перапады ў яго голасе, інтанацыі, яго жэсты і рухі... Часам нейкае слова здавалася ёй асабліва значным... Ах, можа, ён дапамог бы разабрацца ў забытаным клубку яе пачуццяў і думак? Ён жа такі непадобны на ўсіх астатніх... І ён таксама ўспрымае жыццё трагічна... Да сваёй глыбокай унутранай адзіноты ён дадаў яшчэ і пустыню, якую стварае сутанна вакол таго, хто яе апрануў... Якую падтрымку, якое суцяшэнне мог ён знаходзіць у гэтых штодзённых царкоўных абрадах? Тэрэзе захацелася пайсці на яго службу ў будзённы дзень, калі ў царкве нікога не бывае, акрамя хлопчыка з хору, а свяшчэннік, схіліўшыся над кавалачкам хлеба, мармыча малітву... Аднак пачэснае сямейства ды і ўсе жыхары гарадка ўспрынялі б гэта як страшэннае дзівацтва і пачалі б крычаць, што яна кінулася ў лона хрысціянства.

Колькі ні адпакутавала Тэрэза ў гэтую пару, але толькі пасля родаў яна па-сапраўднаму зразумела, што не зможа вынесці такое жыццё. Вонкава гэта ніяк не выяўлялася. Ніякіх сцэн з Бернарам. Да яго бацькоў яна ставілася з большай павагай, чым ён сам. Але трагедыя ў тым якраз і была, што не знаходзілася ніякіх падстаў для разрыву і нічога, здавалася, не можа перашкодзіць гэтаму нуднаму жыццю так цячы да самай смерці. Калі ў сям'і няма згоды, то для таго, каб адбыўся раскол, патрэбны сутычкі. Аднак Тэрэза амаль не

сварылася з Бернарам і яшчэ менш — з яго бацькамі. Іх словы не даходзілі да яе, і ёй і ў галаву нават не прыйшло б адказаць гэтым людзям. Нябачная сцяна ўстала паміж ёю і імі. І адны і тыя ж, нават самыя значныя, словы разумеліся па-рознаму. А калі часам у Тэрэзы і вырываўся шчыры крык душы, то ўсе расцэнвалі гэта не інакш, як яшчэ адзін капрыз. «Я раблю выгляд, што не чую,— гаварыла мадам дэ ля Траў,— а калі яна настойвае на сваім, то не надаю ніякага значэння яе крыкам. Хай ведае: у нас такія выкрутасы не праходзяць...»

Між тым было ў паводзінах нявесткі тое, што напраўду дапякала свекрыві. Тэрэза з сябе выходзіла (і гэта не заўсёды ўдавалася схаваць), калі сваякі і знаёмыя ахкалі, што маленькая Мары — вылітая мама: «От ужо дзе дачушка! Ад такой адрачыся ніяк нельга!..» А ў адказ чуўся злосны Тэрэзін голас: «Ды яна зусім на мяне непадобная! Паглядзіце, якая яна смуглая, вочы чорныя, як вугалькі. А вось мае фатаграфіі — я была бялявая дзяўчынка».

Тэрэза не хацела мець хоць што-небудзь агульнае з гэтай малечай, плоць ад плоці яе. І ўжо па гарадку пайшлі плёткі, што яна пазбаўлена мацярынскага пацукця. «Што вы! Тэрэза па-свойму любіць дачку,— паўтарала мадам дэ ля Траў.— Вядома, ад яе не дачакаешся, каб яна паглядзела, як купаюць малую ці мяняюць пялёнкі. Гэта не ў яе звычай. Але я сама бачу, як цэлымі вечарамі яна сядзіць над калыскай і ўсё глядзіць, глядзіць, як спіць Мары... Ведаеце, нават курыць перастала... Урэшце, нянька ў нас такая, што кожны пазайздросціць. Дый наша Анна тут. От ужо з каго будзе маці! Вось пабачыце!..»

І, праўда, з таго часу, як у доме з'явілася дзіця, Анна нібы ажыла. Жанчыну заўжды цягне да калыскі, але Анна была на сёмым небе, калі брала малую на ру-

кі. Каб часцей забаўляцца з Мары, яна нават памірылася з Тэрэзай. Але як далёка было гэтае прымірэнне ад іх колішняй непадробнай, шчырай дружбы!.. Больш за ўсё Анна баялася, што ў Тэрэзы ўзнікне мацярынская рэўнасць: «Бо малая ведае мяне лепш, чым сваю маму: як убачыць — смяецца, радуецца. Учора Мары была ў мяне на руках, і калі Тэрэза хацела яе забраць, малая расплакалася. Яна больш любіць мяне, і мне нават няёмка перад Тэрэзай...»

Але дарэмна турбавалася Анна. У той перыяд жыцця Тэрэзу нічога не кранала, нават родная дачка. І людзей, і рэчы, і сваё цела яна ўспрымала як нейкі міраж, як густы туман, што навіс над яе істотай. У гэтым небежці адзін толькі Бернар быў пачварнай рэчаіснасцю: яго дужая постаць, гугнявы голас, упэўнены тон і бясконца самазадаволенасць... Пайсці, уцячы адсюль... Але як?.. І куды?..

Першыя гарачыя дні яшчэ больш прыгняталі Тэрэзу. Аднак нічога яшчэ не прадракала таго ўчынку, да якога яна ўжо была гатовая. Як прайшоў гэты год? Тэрэза не можа прыгадаць ніякіх канфліктаў, ніякіх сварак. Успамінаецца толькі адзін дзень, калі Бернар здаўся ёй асабліва брыдкім і агідным: было гэта на свята цела гасподняга. Раніцай Тэрэза глядзела праз шчыліну паміж аканіцамі на хросны ход. Бернар быў, бадай што, адзіны мужчына ў гэтай працэсіі. Плошча імгненна апусцела, нібы на вуліцу замест традыцыйнага ягняці выпусцілі льва. Людзі пахаваліся, каб не здымаць шапак ці не падаць на калені перад працэсіяй. Але як толькі святочны натоўп мінаў дом, там зноў адчыняліся дзверы і вокны. Тэрэза пільна прыглядалася да кюрэ, які ўзначальваў працэсію. Ішоў ён амаль што з заплюшчанымі вачыма, трымаючы ў руках сваю дзіўную ношу. Губы яго варушыліся: аб чым маліў ён

усявышняга з такім сумным, пакутлівым выглядам... А следам важна крочыў Бернар — ён «выконваў свой доўг».

Мінула больш як месяц, а на разамлелую ад спёкі зямлю не ўпала ніводнай кроплі дажджу. Бернар вельмі баяўся ляснога пажару. Зноў пачало балець сэрца. Недалёка ад мястэчка Луша згарэла пяцьсот гектараў лесу. «Барані бог, вецер быў бы з поўначы, загінулі б мае хвой ў Балісаку»,— хваляваўся ён. Тэрэза ўсё чагосьці чакала, чаго — і сама не ведала — ад гэтага спакойнага, абьякавага да ўсяго неба... Можа, ніколі ўжо не будзе больш дажджу... І, можа, прыйдзе дзень, калі затрашчыць, запалае ў агні ўвесь лес навокал і згарыць нават сам гарадок. А цікава, чаму ў ландах ніколі не загараюцца сялібы? Тэрэза лічыла несправядлівым, што агонь заўсёды выбірае сабе хвой, а не людзей. У сям'і ўсё спрачаліся аб прычынах бяды: пэўна, нехта кінуў акурак; а можа, хто знарок падпаліў? Тэрэзе мроілася, што вось яна ўстае ноччу, выходзіць з дому, ідзе, ідзе ў лес, туды, дзе найбольш верасу, і кідае цыгарэту. А на золку велізарнае воблака дыму схвае неба... Але яна старалася хутчэй адагнаць ад сябе такую думку: любоў да лесу была ў яе крыві — не, не да хвояў спела ў ёй нянавісьць...

Вось і прыйшоў час адкрыта паглядзець на свой учынак. Як вытлумачыць яго Бернару? Нічога не застаецца, як расказаць яму ўсё па парадку. Здарылася гэта ў той самы дзень, калі быў вялікі пажар у ваколіцах Мано. У сталовую, дзе на скорую руку снедала ўся сям'я, заходзілі і заходзілі людзі. Адны казалі, што гарыць вельмі далёка ад Сэн-Клера, другія настойвалі, што трэба хутчэй біць у звон. У гэты дзень павет-

ра было напоена пахам гарачай смалы, а сонца, здавалася, хтосьці выпакцаў сажай. Перад вачыма ў Тэрэзы паўстае Бернар: ён слухае Бальёна, а дужай валасатай рукой трымае над шклянкай бутэлечку з лекаствам. Ён не заўважае, што каплі Фаўлера адна за адной падаюць і падаюць у ваду. Бернар залпам выпіў шклянку, размораная спёкай Тэрэза і не падумала нават папярэдзіць яго, што ён выпіў двайную дозу лекаства. Усе ўсталі з-за стала, толькі адна яна засталася і чысціла свежы міндаль. Яе зусім не хвалявала і не цікавіла гэтая агульная трывога: усе яе думкі былі засяроджаны на ўласнай драме. У звон вырашылі не біць. Бернар нарэшце вярнуўся. «Ну хоць раз ты розум мела, што не хвалявалася, — гарыць далёка, каля Мано... — Потым спытаўся: — А каплі я піў?» — і, не дачакаўшыся адказу, накапаў у шклянку лекаства. Тэрэза прамаўчала — можа, ад ляноты, можа, ад стомы. Чаго яна чакала, на што спадзявалася ў тую хвіліну? «Не можа быць, каб я наўмысна тады маўчала!»

Між тым і ноччу, калі Бернара пачало рваць і ён страшэнна пакутаваў і плакаў, а доктар Педмэ пацікавіўся ў яе, што адбылося днём, яна нічога не сказала пра тое, што здарылася ў сталовай. А было ж так лёгка, не кідаючы на сябе ніякага ценю, сказаць доктару, што муж прыняў залішне многа лекаства. Яна магла б сказаць штосьці накштальт гэтага: «Вы ведаеце, тады да мяне неяк і не дайшло... Мы ўсе надта перапалохаліся гэтага пажару... Але цяпер я амаль упэўнена, што ён прыняў двайную дозу...» Аднак яна прамаўчала. І ці было ў яе хоць якое жаданне сказаць пра гэта? Чорная задума, якая без яе ведама зарадзілася на снаданні, пачынала ўсплываць з патаемных глыбінь душы... Намер гэты яшчэ не меў ясных форм, але быў ужо напалову асэнсаваны.

Калі доктар паехаў, яна доўга глядзела на Бернара. Той нарэшце заснуў. У галаве панавалі ўжо новыя дум-

кі: «А дзе доказ, што захварэў ён ад таго? Можа, у яго прыступ апендыцыту ці інфекцыйнага грыпу? Але ж няма іншых сімптомаў...»

Праз дзень Бернар быў ужо на нагах. «Вельмі можа быць, што прычынай хваробы было іменна тое». І ўсё ж поўнай гарантыі яшчэ не было. А яе так хацелася мець... «Я зусім не адчувала, што я ў палоне страшнага спакушэння. Проста мне трэба было задаволіць маю трохі небяспечную дапытлівасць. І ў першы дзень,— калі я, чакаючы Бернара, накапала ў яго шклянку лякарства,— колькі я паўтарала сабе: «Адзін раз, толькі адзін разочак, каб быць пэўнай... Адзін толькі раз — і ўсё! Больш ніколі...»

Поезд запавольвае ход, дае доўгі гудок. У цемры мільганула два ці тры агні: станцыя Сэн-Клер. Што ж, больш няма чаго ўспамінаць: Тэрэза паляцела ў бездань злачынства. Што было пасля — Бернар і сам добра ведае. Зноў нечакана вярнулася тая хвароба, тыя ж рвоты і болі... Дзень і ноч дзяжурыла Тэрэза каля яго пасцелі. Ужо і сама выбілася з сіл. Есці нічога не магла. Бернар нават угаварыў яе паспрабаваць лячыцца кроплямі Фаўлера, і яна ўзяла рэцэпт у доктара Педмэ. Бедны доктар! Ён ніяк не мог уцяміць, чаму Бернара рве гэтай зеленаватай вадкасцю. І ён ніколі не даў бы веры, што можа быць такая неадпаведнасць паміж пульсам хворага і яго тэмпературай. Не раз даводзілася яму бачыць паратыфозных хворых. У іх быў замаруджаны пульс пры высокай тэмпературы. Але як вытлумачыць гэты часты, няроўны пульс пры паніжанай тэмпературы? Хутчэй за ўсё — гэта інфекцыйны грып. Калі гэта на самай справе грып, тады ўсё зразумела.

Мадам дэ ля Траў хацела выклікаць да Бернара якога-небудзь вядомага ўрача, але яна баялася пакрыўдзіць доктара Педмэ, гэтага даўняга сябра сям'і. Ды

тут яшчэ і Тэрэза сказала, што з'яўленне медыцынскага свяцілы магло б напалохаць Бернара. Аднак у сярэдне жніўня, пасля аднаго асабліва цяжкага прыступу, доктар Педмэ сам выказаў жаданне параіцца з кім-небудзь са сваіх аўтарытэтных калег. Але, на шчасце, праз дзень Бернару стала лепш, а праз тры тыдні ён амаль што зусім паправіўся. «Вось добра, што не паспелі нікога выклікаць,— думаў сабе доктар Педмэ.— Падмок бы тады мой аўтарытэт, дый слава чорту лысаму пайшла б...»

Бернар папрасіў, каб яго перавезлі ў Аржалузу. «Канчаткова мяне паставіць на ногі толькі паляванне на вехіроў»,— упэўнена паўтараў ён...

Цяжка давялося тады Тэрэзе. Цётка Клара не ўставала з цасцелі: яе скаваў рэўматызм. Усе хатнія клопаты зваліліся на маладую гаспадыню. А тут яшчэ двое хворых, малое дзіця... Акрамя таго, трэба было за цётку паклапаціцца пра тутэйшых бедалаг. Тэрэза абхадзіла ўсе фермы, заказала лякарствы хворым, плаціла за ўсё са свайго кашалька. Не было калі і сумаваць па тым, што дом у Вільміжа на замку. Больш яна не думала пра Жана Азеведа, дый ні пра кога на свеце. Праз доўгі чорны тунель ішла яна ў поўнай адзіноце наперад. Кружылася галава, але яна ішла і ішла, не раздумваючы, як жывёліна, што рвецца на прастор з гэтага чаду і цемры. Хутчэй выйсці на свежае паветра! Хутчэй! Хутчэй!

У пачатку снежня хвароба з новай сілай навалілася на Бернара: неяк раніцай ён прачнуўся ад страшэннага холаду і адчуў, што ў яго адымаюцца ногі... А што было пасля? Вечарам свёкар прывёз з Бардо ўрача. Той аглядзеў хворага і доўга маўчаў. (Тэрэза трымала лямпку, а жонка Бальёна потым успамінала, што гаспадыня была белая як смерць.) На слаба асветленай лесвічнай пляцоўцы Педмэ ціха, каб не пачула Тэрэза, тлумачыў свайму калегу, што аптэкар Даркэ паказаў яму два пад-

робленыя рэцэпты, якія, аднак, былі падпісаны ім, доктарам Педмэ. На адным нечая злачынная рука напісала: «Каплі Фаўлера», а на другім былі выпісаны даволі моцныя дозы хлараформу, дыгіталіну і аканіціну. Бальён перадаў іх аптэкару разам з іншымі рэцэптамі. Даркэ засумняваўся, занепакоіўся, што адпусціў яды, і назаўтра прыбег да Педмэ... Што ж, Бернар усё гэта ведае не горш, чым Тэрэза. Яго адразу адправілі ў Бардо, у клініку, і там яму паленшала. Тэрэза засталася ў Аржалузе адна. Але якой бы глыбокай ні была гэтая адзінота, да яе даносіўся нарастаючы гул: загнаны ў нару звер ужо чуў набліжэнне ганчакоў... Яна знемагала, нібы пасля бясконцага марафону, калі да мэты было ўжо рукой дастаць, а яе раптам бразнулі вобземлю, і яна ўпала як падкошаная...

Неяк вечарам у канцы зімы да яе прыязджаў бацька. Як жа ён стараўся ўгаварыць Тэрэзу зняць з сябе абвінавачанні і падазрэнні! — «Усё яшчэ можна ўладзіць. Доктар Педмэ згадзіўся забраць з суда сваю скаргу, бо ён нібыта да канца не ўпэўнены, ці адзін рэцэпт не напісаны ягонаў рукой. А што да хлараформу, дыгіталіну і аканіціну, то ён, вядома, не мог выпісаць іх у такіх вялікіх дозах. Ну, а раз у крыві хворага гэтыя рэчывы не выяўлены...»

Размова тая адбывалася ў цёткі Клары. Лямпы не запальвалі. Водбліскі агню з каміна напаўнялі халодны пакой дрыготкім святлом. Тэрэза, нібы вучаніца, якая пераказвае вызубраны ўрок, гаварыла ціхім манатонным голасам (Божа! Колькі бяссонных начэй паўтарала яна гэты ўрок сама сабе!):

— Я спаткала на дарозе нейкага нетутэйшага чалавека. Ён сказаў, што ведае, што я пасылаю чалавека ў аптэку па лякарствы, і папрасіў узяць ад яго рэцэпт. Сам ён быў вінаваты аптэкару грошы і не хацеў там паказвацца. Ён не пакінуў мне свайго адраса, абяцаў сам прыйсці і забраць лякарствы...

— Тэрэза! Прыдумай што-небудзь другое! Прашу цябе, дзеля нас усіх, дзеля сям'і! Прыдумай што-небудзь!..

Бацька ўпарта, зноў і зноў паўтараў свае просьбы. Глухая цётка адчула смяротную небяспеку, што навісла над Тэрэзай, і прыўзняла галаву ад падушкі: «Што ён табе кажа? Чаго ён хоча? Чаму табе хочучь зрабіць нешта нядобрае?» Тэрэза знайшла ў сабе сілы ўсміхнуцца цётцы, пагладзіць яе рукі, а сама, як дзяўчынка на ўроку закону божага, усё паўтарала: «Сустрэла на дарозе чалавека. Ужо сцямнела, і я не разгледзела яго ў твар. Ён не сказаў мне, на якой ферме жыве... А нядаўна вечарам ён прыходзіў і забраў лякарствы. Як на тое, дома нікога не было і ніхто яго не бачыў».

IX

Вось і Сэн-Клер. Тэрэза выйшла з вагона, яе ніхто не пазнаў. Пакуль Бальён забіраў рэчы, яна прашмыгнула паміж штабелямі дошак, абышла станцыю і выйшла на дарогу, дзе стаяў фаэтон.

Цяпер гэты фаэтон быў яе адзіным прытулкам. Тэрэза больш не баіцца сустрэць каго-небудзь у такі позні час на гэтай калдобістай дарозе. Аднак гісторыя яе жыцця і злачынства, адноўленая ў памяці з такой цяжкасцю, пацярпела крах: нічога не засталася ад падрыхтаванай споведзі. Ёй няма чаго сказаць у сваю абарону... Ніводнага разумнага доваду... Застаецца толькі адно: маўчаць і адказваць на пытанні. А ўрэшце, чаго ёй цяпер баяцца? Ноч гэтая пройдзе, заўтра ўзйдзе сонца, яна ўпэўнена, што выцерабілася з гэтай бяды, што б там далей ні здарылася. Горш за гэтую абыякавасць, за гэтую адарванасць ад усяго свету і нават ад сябе самой — горш за гэта ўжо нічога быць не можа... Вось і сутыкнуліся ў адной істоце жыццё і смерць,

і Тэрэза ўжо адчувала смерць, як толькі гэта можа адчуваць жывы чалавек...

Вочы яе прывыклі да цемры, і Тэрэза на паваротцы дарогі пазнала ферму, нізкія пабудовы якой былі падобныя на вялізных сонных жывёлін. Тут некалі Анна заўсёды палохалася сабакі, які кідаўся пад колы яе веласіпеда. Крыху воддаль ад дарогі ў лагчыне рос алешнік, дзе ў самыя спякотныя дні халадок асвятляў расчырванелыя шчокі сябровак. Дзяўчынка на веласіпедзе, яе ўсмешка, белыя зубы, капялюшык ад сонца, дзіньканне веласіпеднага званка і радасны голас: «Глядзі! Я пускаю руль і еду без рук!» — усё гэта яшчэ захоўвае памяць... І гэта ўсё, што застаецца ад перажытага!... І гэта ўсё, ад чаго можа спачыць ушчэнт змучанае сэрца!..

І ў такт цоканню капытоў коніка, што бяжыць трушком, Тэрэза машынальна паўтарае: «Марнае маё жыццё — нікчэмнае маё жыццё — адзінота бязмерная мая — няўцешная доля мая». Ах, ёсць адзінае, што можа ўратаваць... Але хіба Бернар на гэта здольны?.. О, калі б ён сустрэў яе з адкрытымі абдымкамі і нічога не пытаўся!.. О, калі б магла яна прытуліцца галавой да чалавека і адчуць яго жывое цяпло!..

Вось і той узгорак жытняга поля, дзе калісьці ў гарачы дзень сядзеў Жан Азеведа. А яна ж тады паверыла, што ёсць на свеце такое месца, дзе яна магла б расквітнець, — сярод людзей, якія зразумеюць яе, магчыма, будуць захапляцца ёю і дарыць ёй сваю любоў! Але адзінота навалілася на яе, як балячкі на пракажонага: «Ні для мяне, ні супраць мяне ніхто ўжо нічога зрабіць не можа».

— А вунь і нашы насустрач ідуць.

Бальён нацягнуў лейцы. Два цені набліжаліся да фаэтона. Бернар — ён жа яшчэ зусім слабы... А ўсё ж такі выйшаў сустракаць... Мусіць, хоча хутчэй пачуць, чым усё скончылася... Тэрэза высоўваецца з фаэтона

і яшчэ здалёк крычыць: «Справа спынена!» А ў адказ гучыць сухая рэпліка: «Ды хіба магло быць інакш!» Бернар дапамог цётцы Клары залезці ў фэзтон, сам узяў лейцы, а Бальёну сказаў ісці пехатой. Цётка Клара села паміж Бернарам і Тэрэзай. Давялося крычаць ёй у самае вуха, што ўсё абышлося добра і справа ўладзілася (старая дагэтуль мела даволі цьмянае ўяўленне пра ўсю гэтую драму). Як звычайна, цётка пачала гаварыць, гаварыць без перадыху: «У іх толькі адна тактыка, — гнеўна паўтарала яна, — і цяпер зноў пачынаецца справа Дрэйфуса¹. Паклёп — на гэта яны майстры! Ну што ж, паклёпнічайце, але ведайце, што праўды не схаваеш. Сілы ў іх хапае, і дарэмна рэспубліканцы перасталі трымаць вуха востра. Ім адно дай пабляжку, і гэтыя смярдзючыя жывёліны добрага чалавека з вантробамі з'ядуць...» Тэрэза з удзячнасцю слухала цётчыну гамонку: хоць на нейкі момант адцягвалася страшная, непазбежная размова з мужам...

Потым цётка Клара, цяжка дыхаючы, падымалася па лесвіцы. У руках у яе быў падсвечнік з запаленымі свечкамі:

— А вы што, яшчэ не будзеце класціся? Тэрэза, ты ж, пэўна, стамілася. Там мы пакінулі табе талерку булёну і халодную курыцу.

Бернар і Тэрэза ўсё яшчэ стаялі ў прыхожай. Старая бачыла, як Бернар адчыніў дзверы ў гасціную, прапусціў наперад Тэрэзу і сам пайшоў следам. О, калі б яна не была глухая!.. Яна абавязкова ціхенька па-

¹ Судовая справа па несправядлівым абвінавачанні ў шпіянажы на карысць Германіі афіцэра французскага Генеральнага штаба Альфрэда Дрэйфуса (1859—1935). Нягледзячы на адсутнасць доказаў, ваенны суд прыгаварыў А. Дрэйфуса ў снежні 1894 г. да пажыццёвай катаргі, але пад актыўным націскам перадавых рабочых, сацыялістаў, прагрэсіўнай інтэлігенцыі ён быў памілаваны (1899), а потым поўнасю рэабілітаваны (1906 г.).

дышла б да дзвярэй і ўсё падслухала!.. А так ніхто і не думае яе асцерагацца: жывая, а нібы замураваная... І ўсё ж цётка патушыла свечкі, вобмацкам спусцілася на першы паверх і зірнула ў замочную шчыліну: Бернар якраз перастаўляў лампу. Яго ярка асветлены твар меў нейкі напалоханы і адначасна ўрачысты выгляд. Тэрэза сядзела спіной да дзвярэй. Яе паліто і капялюшык ляжалі на крэсле. Ад яе мокрых боцікаў, што стаялі каля каміна, ішла пара. На імгненне яна павярнулася тварам да мужа, і старая з радасцю ўбачыла, што Тэрэза ўсміхаецца.

Так, Тэрэза ўсміхалася. За тых кароткія хвіліны, пакуль яна ішла побач з Бернарам ад канюшні да дому, ёй раптам стала ясна, як трэба сябе паводзіць: адно толькі набліжэнне гэтага чалавека ўшчэнт разбіла ўсялякую надзею, што ён выслухае, зразумее яе... Як мяняюцца ў разлуцы нашы ўяўленні пра людзей, якіх мы добра ведаем! На працягу ўсёй гэтай паездкі яна падсвядома прымушала сябе ствараць у душы новы вобраз Бернара, здольнага зразумець ці хоць паспрабаваць зразумець... А ўбачыла яго такім, якім ён і быў у сапраўднасці, — чалавекам, які ніколі, ні разу ў жыцці не паставіць сябе на месца другога і не паспрабуе нават убачыць тое, што бачаць другія... І ўвогуле, ці будзе ён яшчэ слухаць яе?.. Ён хадзіў узад-уперад па вялікім сырым пакоі. Пад яго нагамі патрэсквала падлога. На жонку не глянуў ні разу. Ён быў увесь заняты тым, што ўжо даўно абдумаў і што павінна было вось-вось прагучаць. Зрэшты, Тэрэза таксама ўжо ведала, што яна зараз скажа яму. Самае простае выйсце — гэта тое, над якім яны ніколі і не задумваліся. Яна збіралася сказаць: «Я пайду, Бернар. Пра мяне не турбуйся. Калі хочаш, я пайду зараз жа і знікну ў начным змроку. Ні лес, ні цемра мяне не палохаюць. Гэта мае

старыя сябры. Я была створана па вобразу і падабенству гэтага бясплоднага чэзлага краю, дзе няма нічога жывога, акрамя пералётных птушак ды дзікоў. Можаш выкрасліць мяне са свайго жыцця. Спалі ўсе мае фатаграфіі. Няхай мая дачка ніколі не пачуе імя сваёй маці. Няхай уся ваша сям'я лічыць, што мяне і не было ніколі...»

І ўжо Тэрэза адкрыла рот. І ўжо з вуснаў зляцела:
— Дазволь мне знікнуць, Бернар.

Пачуўшы яе голас, Бернар павярнуўся і кінуўся да яе. На лобе ў яго набраклі жылы:

— Што?! Ты асмельваешся гаварыць пра нейкія свае жаданні? Даволі! Больш ні слова! Цяпер ты будзеш толькі слухаць і выконваць мае загады! Чуеш?!

Ён гаварыў без запінкі старанна абдуманымі фразамі. Ён абапёрся на камін, дастаў з кішэні паперку і, час ад часу заглядваючы ў яе, сурова гаварыў, гаварыў... А Тэрэза яго ўжо не баялася. Ёй нават захацелася засмяяцца: які ж ён усё-такі смешны! І навошта ён усё гэта дэкламуе, ды яшчэ з такім вымаўленнем, з якога не смяюцца хіба што толькі ў Сэн-Клеры? Усё роўна яна паедзе. Навошта іграць гэтую трагедыю? Невялікая бяда, калі б на аднаго дурня стала менш! Яна заўважае на белым лістку паперы яго дрыготкія пальцы, недагледжаныя пазногці. Манжэтаў ён, безумоўна, не носіць. Ён з тых мужыкоў, на якіх пальцамі паказваюць, калі яны вылазяць са сваёй глушы. А жыццё іх ніякай карысці не дае. Такія не патрэбны ні справе, ні ідэі, ні людзям... Увогуле, мы толькі па прывычцы надаём такое вялікае значэнне існаванню чалавека. Рабесп'ер меў рацыю, дый Напалеон і іншыя... Бернар убачыў усмешку на твары ў жонкі і раз'юшана павысіў голас. Воляй-няволяй Тэрэзе даводзіцца слухаць:

— Ты ў маіх руках!.. Гэта ты хоць разумеш? Ты будзеш рабіць толькі тое, што вырашыць наша сям'я, а калі не...

— А калі не — то што тады?

Яна больш не хацела прытварацца абыякавай і загаварыла дзёрзкім, насмешлівым тонам:

— Ты спазніўся! Ты сведчыў на судзе на маю карысьць! І ты не зможаш забраць сваіх слоў назад. Інакш цябе самога засудзяць за лжывыя паказанні...

Заўсёды могуць адкрыцца новыя факты! Дарэчы, адзін такі факцік схаваны ў маім сейфе. Дзякуй богу, тэрміну даўнасці ён не мае.

Яна здрыганулася і спыталася:

— Чаго ты хочаш ад мяне?

Ён унурыўся ў сваю паперку, а Тэрэза некалькі секунд прыслухоўвалася да мёртвай цішыні Аржалузы. Да першых пеўняў яшчэ далёка. А цяпер ніводзін ручаёк не цурчыць у гэтай пустыні, і самы нясмелы падых ветру не парушыць спакою хваёвых вершалін...

— Я пакідаю ўбаку мае асабістыя меркаванні. Не пра мяне гутарка. Самае галоўнае — гэта сям'я. Інтэрэсы сям'і — вось што заўсёды вызначала і вызначае ўсе мае рашэнні. І толькі дзеля таго, каб выратаваць гонар сям'і, я пайшоў на падман перад судом. Няхай судзіць мяне за гэта бог...

Гэты напышлівы тон прыгнятаў Тэрэзу. Ёй хацелася папрасіць Бернара гаварыць прасцей.

— Для нашай сям'і вельмі важна, каб усе лічылі, што я абсалютна ўпэўнены ў тваёй невінаватасці. Трэба, каб усе думалі, што жывём мы з табой у поўнай згодзе. Разам з тым, я хачу як мага больш надзейна засцерагчы сябе...

— Я наводжу на цябе страх, Бернар?

Ён прамармытаў:

— Страх? Не. Жудасць! — І потым: Паслухай, больш да гэтага я вяртацца не хачу. Таму трэба ўсё вырашыць раз і назаўсёды. Заўтра ж мы паедзем адгэтуль і будзем жыць у нашым доме. Мне надакучыла гэтая твая глухая цётка. Снеданне, абед і вячэру табе

будзе падаваць жонка Бальёна ў тваю спальню. Ва ўсе астатнія пакоі заходзіць табе забараняецца. Хадзіць па лесе можаш колькі захочаш. У нядзелю разам будзем ездзіць на месу ў Сэн-Клер: трэба, каб людзі бачылі, як ты ідзеш са мной пад руку. У першы чацвер кожнага месяца будзем ездзіць у адкрытым экіпажы ў Б. да твайго бацькі на кірмаш, як гэта мы заўсёды рабілі.

— А Мары?

— Заўтра Мары разам з нянькай паедзе ў Сэн-Клер, а потым мая маці павязе яе на поўдзень нібыта на лячэнне. Спадзяюся, ты і не разлічвала, што табе пакінуць дачку. Яе таксама трэба схаваць ад небяспекі. У выпадку маёй смерці да яе пяройдзе ўся спадчына... Дык чаму ж пасля мужа не прыбраць і дачку?

Тэрэза ўскочыла з месца і ледзьве стрымала крык:

— Няўжо ты думаеш, што я зрабіла гэта, каб захапіць твае сосны?..

З тысячы патаемных вытокаў яе ўчынку гэты дурань не ўбачыў ніводнага і прыдумаў сабе самую ганебную прычыну.

— Ну вядома, прычынай усяго былі сосны. А што ж яшчэ? Я шукаў метадам выключэння. Ці, можа, у цябе ёсць які-небудзь другі матыў?.. Урэшце, усё гэта ніякага значэння ўжо не мае і зусім не цікавіць мяне. Ты для мяне цяпер — нішто. Праўда, адзінае, што яшчэ ў цябе застаецца — гэта маё прозвішча... Праз некалькі месяцаў, калі ўсе пераканаюцца, што ў нас мір і згода, і Анна выйдзе замуж за маладога Дэгілема... Дарэчы, ты хоць ведаеш, што Дэгілемы папрацілі адкласці вяселле? Яны хочуць яшчэ падумаць... Словам, калі ўсё гэта ўладзіцца, я змагу, нарэшце, пераехаць у Сэн-Клер, а ты... Ты застанешся тут... Мы скажам, што ў цябе неўрастэнія ці што-небудзь такое...

— Вар'яцтва, напрыклад.

— Не, гэта магло б некалі пашкодзіць Мары. Пры-
думаем што-небудзь прыстойнае... Вось так, дарагая!

Тэрэза шэпча:

— У Аржалузе... да самай смерці...

Яна падышла да акна і адчыніла яго. У гэты мо-
мант Бернар святкаваў сваю перамогу над гэтай жан-
чынай: ён заўсёды крыху пабойваўся яе, адчуваў сябе
прыгнечаным і зняважаным. Але сёння — ён яе ўла-
дар! Няхай зразумее, што ён, яго сям'я, усе пагар-
джаюць ёю! Бернар ганарыўся сваёй стрыманасцю. Не-
здарма маці столькі разоў паўтарала ўсім, што ён —
святы чалавек. Уся сям'я была ў захапленні ад яго вы-
сакароднасці. І ўпершыню ў жыцці адчуваў ён веліч
сваёй душы. Калі ён ляжаў у клініцы і яму асцярожна
намякнулі, што жонка збіралася яго атруціць, трэба
было бачыць, з якою жалезнай вытрымкай выслухаў
ён такую страшную навіну. Між тым, гэта не каштава-
ла яму ніякіх намаганняў: хіба чым узрушыш чала-
века, няздольнага ні кахаць, ні ненавідзець!.. У душы
Бернара не было месца моцным пачуццям, тады ён ад-
чуў толькі жывёльную радасць, што ўцёк ад смяротнай
небяспекі. Так адчувае сябе чалавек, якому раптам ска-
залі, што шмат гадоў, сам таго не ведаючы, ён жыў
плячо ў плячо з вар'ятам... Але ў гэты вечар Бернар
пачуў у сабе моц, упэўненасць і быў поўным гаспада-
ром становішча. Ён любавалася сабой і думаў, што ні-
якія цяжкасці не могуць зламаць такога цвярозага,
прамога і разважлівага чалавека, як ён. Нават пасля
ўсіх сваіх бедаў і пакут ён, як і раней, гатоў сцвяр-
джаць, што людзі бываюць няшчаснымі толькі па сваёй
віне. Вунь якая драма адбылася з ім! І што ж: адолеў,
як адолеў бы і любую другую справу. А людзі бадай
што і ведаць нічога не будуць. Усё прыстойна... Ніко-
му і ў галаву не прыйдзе шкадаваць яго (ён не хацеў,
каб яго шкадавалі). Нічога страшнага і зняважлівага
ў тым няма, што ажаніўся з пачварай, тым больш калі

ў рэшце рэшт утаймаваў яе. У жыцці халасцяка ёсць свае перавагі. А сустрэча твар у твар са смерцю зноў вярнула яму цікавасць да соснаў, палявання, аўтамабіля, смачнай яды, добрага віна, — словам, да жыцця...

У зняменні стаяла Тэрэза ля акна. У цемры ледзь-ледзь бачылася светлая стужка пясчанай сцяжынкі; вецер даносіў пах хрызантэм; а крыху воддаль відне-лася чорная сцяна дубоў, якія сабою засланылі сасновы бор; начное паветра было напоена смалістым вода-рам; Тэрэза ведала, што лес, нібы варожае нябачнае войска, з усіх бакоў акружае маёнтак. Гэтыя дрэвы — яе панурыя вартавыя — (Тэрэзе здаецца, што яны па-сылаюць ёй сваю прыглушаную скаргу) — будуць ба-чыць, як мучыцца яна тут у доўгія зімы, як знемагае ад спёкі ў летнія дні... І накіравана гэтым векавым во-латам быць сведкамі яе пакутлівай агоніі... Тэрэза за-чыніла акно і падышла да Бернара.

— Ты што, збіраешся сілай мяне тут утрымаць?

— Называй гэта як сабе хочаш, але ведай: адгэ-туль ты выйдзеш толькі ў кайданых.

— Не трэба перабольшваць. Я ж цябе ведаю: не такі ты ўжо злосны... Няўжо ты захочаш, каб на тваю сям'ю ўпала такая ганьба? Хіба можна тут у чым сум-нявацца...

Бернар, чый сухі розум яшчэ задоўга да гэтай раз-мовы ўсё абдумаў, усё ўзважыў, растлумачыў ёй, што паехаць адсюль — значыла б прызнаць сябе вінаватай. У такім выпадку ганебную пляму з сям'і можна будзе вывесці толькі адным спосабам: адсекчы заразную частку цела, адрачыся ад злачынкі перад усімі людзьмі.

— І ўяві сабе: якраз гэта мая маці і хацела спа-чатку зрабіць. Мы нават былі вырашылі не ўмешвацца ў справы суда, і ты атрымала б сваё... І толькі клопат пра будучыню Мары і Анны... зрэшты, гэта зрабіць

яшчэ не позна. Так што падумай, не спяшайся. Да заўтра!

Ціха, нібы самой сабе, Тэрэза сказала:

— У мяне яшчэ ёсць бацька.

— Бацька? Але ж ён цалкам згадзіўся з намі. У яго сваё жыццё. Яму трэба зберагчы сваю палітычную кар’еру, свой прэстыж у партыі. Ён толькі і думае пра тое, каб патушыць гэты пажар, заглушыць гэты скандал, чаго б гэта ні каштавала. Успомні, колькі ён зрабіў для цябе. Гэта ж дзякуючы яму следства вялося абы-як, на скорую руку. Спадзяюся, ён сказаў табе сваё слова на гэты конт. Хіба не так?

Бернар ужо не павышаў голасу і быў амаль што ветлівы. І не таму, што шкадаваў Тэрэзу. Гэтая жанчына, здавалася, ужо не дыхала: яна была зламаная, і заняла нарэшце сваё месца. Усё ў парадку. Бернар з гордасцю пра сябе падумаў, што другі чалавек на яго месцы наўрад ці вытрымаў бы такі ўдар. Памыляцца можа кожны. І ўсе памыліліся наконт Тэрэзы... Нават яго маці, якая звычайна разбіралася ў людзях. А ва ўсім вінавата беспрынцыповасць. Людзі не хочуць разумець небяспекі ад той адукацыі, якую атрымала Тэрэза. Яна — пачвара, што тут гаварыць! Але, калі б яна верыла ў бога... Страх — вось дзе крыніца мудрасці і пачорлівасці. Так меркаваў Бернар. А яшчэ ён думаў пра тое, як жыхары вакол, такія сквапныя да плётак і скандалаў, будуць расчараваны, калі ўбачаць яго з Тэрэзай у нядзелю ў царкве. Няхай бы хутчэй прыйшла нядзеля, каб паглядзець на гэтыя фізіяноміі!.. А справядлівае пакаранне ад гэтага нічога не страціць... Ён падняў лямпу, і святло ўпала на Тэрэзіны плечы.

— Ты яшчэ не ідзеш да сябе ў спальню?

Тэрэза, здавалася, не пачула гэтых слоў. Бернар выйшаў, пакінуўшы яе ў цемры. Каля лесвіцы скурчыўшыся сядзела цётка Клара. Адчуўшы на сабе яе заклапочаны позірк, Бернар напружана ўсміхнуўся і,

узьяўшы старую пад руку, дапамог ёй падняцца. Але тая ўпіралася, нібы стары, адданы сабака, які не хоча адыходзіць ад пасцелі свайго гаспадара-нябожчыка. Бернар паставіў лямпу на падлогу і пачаў тлумачыць, што Тэрэзе ўжо лепш, але ёй хочацца пабыць трохі адной:

— Вы ж ведаеце яе капрызы.

Ого, цётка іх ведала: колькі разоў на сваё няшчасце заходзіла яна да Тэрэзы акурат у той момант, калі ёй хацелася пабыць адной! Варта было толькі адчыніць дзверы, як яна пачынала адчуваць сябе няпрошаным госцем.

Старая праз сілу ўстала і, абапіраючыся на моцную Бернараву руку, паплялася ў свой пакой. Услед за ёй зайшоў Бернар, клапаціліва запаліў свечку на стале, пацалаваў цётку ў лоб і выйшаў. Старая не адводзіла ад яго вачэй. Яна не магла пачуць, але выдатна ўмела чытаць твары людзей. Яна пачакала, пакуль Бернар выйшаў, і ціхенька адчыніла дзверы... Не, ён яшчэ на лесвіцы... Курыць... Старая хуценька вяртаецца. Ногі дрыжаць, дыханне перахапіла, няма сілы скінуць з сябе адзежу... Так яна і кладзецца і ляжыць з расплюшчанымі вачыма.

Х

А ў цёмнай гасцінай нерухома сядзела Тэрэза. У каміне яшчэ дагаралі галавешкі. Стаяла глыбокая ноч. І зноў у памяці паўсталі абрыўкі той споведзі, якую яна падрыхтавала ў поездзе. А ці варта сябе дакараць, што так і не змагла яму сказаць пра ўсё, што думалася ў дарозе? Шчыра кажучы, гэтая складаная гісторыя не вельмі стасавалася з праўдай. Чаму ёй прыйшло ў галаву надаваць такое значэнне размовам з Жанам Азеведа? Вось дзе глупства! Як быццам балабонства гэтага хлапчука можна было ўспрымаць сур'

ёзна!.. Яна ва ўладзе няўмольнага суровага закону. Не змагла разбурыць гэтай сям'і — значыць, цяпер сям'я знішчыць яе. У іх ёсць усе падставы лічыць яе пачварай, але ж і яна ў сваю чаргу бачыць у іх пачвар. Не падаючы нават выгляду, ціха, метадычна яны будуць дабіваць яе. «Цяпер на мяне пусцяць гэтую магутную сямейную машыну. А мне так і не ўдалося зламаць яе ці хоць уцячы з-пад яе колаў. Якія тут могуць быць апраўданні, акрамя аднаго: «Уся бяда ў тым, што яны — гэта яны, а я — гэта я...» Увесь час хадзіць пад маскай, захоўваць прыстойнасць, прытварацца, ілгачь... Майго цярпення на гэта ледзьве хапіла на два гады. А як жа астатнія (а ў іх такая самая доля, як і ў мяне) — нясуць гэты крыж да самай смерці? Можа, іх ратуе прыродная здольнасць да ўсяго прыстасоўвацца?.. Можа, ім памагае нейкая наркатычная прывычка: людзі дранцвеюць, тупеюць, але застаюцца ў лоне па-мацярынску пяшчотнай і ўсемагутнай сям'і... Але я... Як быць мне?..»

Яна ўстала, зноў адчыніла акно. Павеяла ранішнім свежым халадком. А можа, уцячы адгэтуль? Варта толькі вылезці праз акно... Ці будуць гнацца за ёю? Зноў аддадуць пад суд? Што ж, трэба рызыкнуць. Горшага, чым гэтая бясконцая агонія, няма ўжо нічога на свеце. Ужо Тэрэза падсунула да акна крэсла... Але ж у яе няма грошай. Яна гаспадыня хваёвых абшараў, але без дазволу Бернара не зможа атрымаць ніводнага франка. А можа, усё-такі лепш пусціцца наўцёкі ў ланды, як некалі ўцякаў той забойца Дагэр. Доўга тады шукалі яго. Тэрэза (тады яна яшчэ была зусім малая) — вельмі шкадавала небараку. Яна помніць, як да іх заходзілі жандары, як Бальёнава жонка частавала іх на кухні віном. А натрапіў тады на след бандыта сабака Дэскейру. Яго схапілі ледзь жывога ад голаду ў верасовым зарасніку. Звязалі, кінулі ў воз з саломай і павезлі. Казалі потым, што ён сканаў на

арыштанцкай баржы, калі яго перавозілі ў Каену¹. Арыштанцкая баржа... Катарга... Няўжо яны могуць здаць яе ў паліцыю, як пагражаў Бернар?.. І пра якую гэта ўліку ён гаварыў? Хутчэй за ўсё страшыў... Калі толькі не знайшоў у кішэні старой палярыны той пакецік з ядам...

«Каб не сумнявацца, трэба праверыць», — вырашыла Тэрэза. Ціхенька, на пальчыках ішла яна па лесвіцы. Чым вышэй яна падымалася, тым было святлей. Хутка ўжо першыя промні сонца засвецяць у акно. Вось нарэшце лесвічная пляцоўка ля самага гарышча. Шафа. Тут вісіць старая адзежа. Яе пакуль што нікому не аддаюць, бо апранаюць на паляванне. Вось старая выцвілая палярына з глыбокай кішэняй: цётка Клара хавала туды сваё вязанне яшчэ ў той час, калі і сама падпільноўвала ў будане вехіроў. Тэрэза засоўвае руку ў гэтую кішэню і дастае адтуль пакецік:

Хлараформ — 10 грамаў.

Аканіцін — 2 грамы.

Дыгіталін — 0,2 грама.

Яна перачытвае гэтыя страшныя словы і лічбы. Памерці... Яна заўсёды баялася смерці. Галоўнае — не глядзець смерці ў вочы, а думаць толькі пра тое, што трэба зрабіць: наліць у шклянку вады, усыпаць туды парашок, размяшаць, адным махам выпіць, легчы ў пасцель, заплюшчыць вочы. І ні ў якім разе не думаць пра тое, што будзе пасля смерці. Навошта баяцца гэтага сну. Гэта сон, самы звычайны сон... Яе пранялі дрыжкі. Нічога, гэта проста халодная раніца. Тэрэза ідзе ўніз, спыняецца ля пакоя, дзе спіць Мары. Чуваць моцны жывёльны храп нянькі. Тэрэза адчыняе дзверы.

¹ Каена — галоўны порт і горад французскай Гвіяны (Ляцінская Амерыка), месца ссылак катаржнікаў.

Праз шчыліны аканіц прабіваецца дзённае святло. У змроку бялее маленькі жалезны ложкак. З-пад коўдры высунуліся дзве маленькія ручкі. На падушцы — яшчэ няпэўны дзіцячы профіль. Тэрэза глядзіць на крыху велікаватае вушка. Такое, як і ў мамы. Нездарма ж усе кажуць: «Дачушка — вылітая мама». Вось яна ляжыць сонная, спакойная... «Я пайду, каб памерці... Але гэтая мая часцінка застанеца, і спазнае яна сваю долю, нічога адтуль не выкінеш, нічога не зменіш. Усё паўторыцца: мары, імкненні, схільнасці... Закон крыві — непарушны закон...» Тэрэза недзе чытала, што даведзеныя да адчаю самазабойцы бяруць з сабой у магілу і дзяцей сваіх... Добрыя людзі, прачытаўшы такое, выпускаюць з рук газету: «Ды як гэта можна?..» Тэрэза — пачвара, і добра разумее, што такое можа здарыцца. Каб яшчэ трохі, і яна... Яна становіцца на калені і ледзь-ледзь датыкаецца губамі да маленькай ручкі. І што за дзіва: нешта нарастае ў глыбіні яе душы, падымаецца да вачэй, абпальвае шчокі: слёзы. Божа, яна ж ніколі не плакала!..

Тэрэза ўстала, яшчэ раз глянула на малую і пайшла ў свой пакой. Наліла вады ў шклянку і ў нерашучасці задумалася: які з трох ядаў выбраць?..

Акно было адчынена. Ужо пераклікаліся пеўні. Здавалася, сваім спевам яны разрывалі заслону туману, і толькі дзе-нідзе ў хваёвых галінах яшчэ заставаўся яго празрыстыя пасмы. Усё кругом было заліта святлом зары... Як жа развітацца з гэтым ззяннем? Смерць... Ніхто ж не ведае, што гэта такое... Тэрэза не была ўпэўнена, што гэта — небыццё. Яна не верыла, што там, на тым свеце нікога няма. Тэрэза ненавісная сама сабе за гэты сляпы страх. Яна і хвіліны не вагалася, калі збіралася піхнуць у бездань небыцця другога чалавека, а сама так упіраецца... Якая агідная баязлівасць! Божа, калі ты ёсць... (на нейкі момант перад вачыма ўсплывае тое шэсце на свята цела гасподняга,

кюрэ ў цяжкай пазалочанай мантыі, чаша, якую ён трымае абедзвюма рукамі, дрыготкія губы і знявечаны пакутлівы твар). Божа, калі ты ёсць, спыні злачынную руку, пакуль яшчэ не позна! А калі ж будзе воля твая і нікчэмная сляпая душа пераступіць парог жыцця, то хоць з любоўю прымі гэтую пачвару, створаную табой!.. Тэрэза выбрала хлараформ. Гэтая назва ёй больш знаёмая, менш палохала яе і чамусьці давала надзею на спакойны, салодкі сон. Трэба спяшацца. Дом ужо прачынаецца: жонка Бальёна з грукатам адчыніла аканіцы ў спальні цёткі Клары. Чаму яна так крычыць сёння? Звычайна старая разумела яе па губах. Забразгалі дзверы, нехта бяжыць па лесвіцы. Тэрэза ледзьве паспела прыкрыць стол сваёй хусткай, каб схаваць пакецікі з ядам. Без стуку ў пакой уляцела жонка Бальёна.

— Мадмуазэль Клара памерла! Я прыйшла, а яна нежывая ляжыць у пасцелі. Адзетая. Ужо халодная зусім, адубела...

Цётцы Клары, гэтай старой бязбожніцы, у рукі паклалі ружанец. На грудзях ляжала распяцце. Прыходзілі фермеры, станавіліся на калені, а перад тым, як пайсці, пільна аглядалі Тэрэзу («Хто ведае, можа, і старую яна са свету звяла»). Бернар паехаў у Сэн-Клер наказаць родным і выканаць неабходныя фармальнасці. Хутчэй за ўсё ён лічыў, што смерць гэтая вельмі дарэчы: адцягне ўвагу людзей ад галоўнага. Тэрэза глядзела на нябожчыцу, якая была ёй адданай да апошняга імгнення і нават сваёй смерцю перагарадзіла ёй дарогу да пагібелі. Што гэта? Выпадковасць? Супадзенне? Калі б хто сказаў, што гэтак было наканавана лёсам, яна б толькі плячыма паціснула. Людзі шапталіся: «Вы бачылі? Стаіць і хоць бы выгляд зрабіла, што плача...» А ў думках сваіх Тэрэза гаварыла з той,

што ляжала ў труне: «Як жа мне цяпер жыць? Быць жывым трупам ды яшчэ сярод тых, хто мяне ненавідзіць?.. І нават не спрабаваць глянуць, што робіцца за кратамі гэтай турмы?..»

На пахаванні Тэрэза займала належнае ёй месца. А ў першую ж нядзелю яна з Бернарам паехала ў царкву. Бернар дэманстратыўна вёў яе пад руку, і замест таго, каб прайсці да сваёй лаўкі як звычайна, праз бакавы ўваход, ён спецыяльна правёў яе цераз неф. Тэрэза прыўзняла жалобны вэлюм толькі пасля таго, як села паміж свякроўю і мужам. Калона хавала маладую жанчыну ад прагных позіркаў прысутных, а насупраць яе быў толькі клірас. З усіх бакоў была яна акружана: ззаду — натоўп, справа — Бернар, злева — мадам дэ ля Траў. А перад ёю — толькі кюрэ. У суровым напружанні стаіць ён паміж двума хлопчыкамі-служкамі, штосьці ўмольна шэпча, крыху расставіўшы перад сабой рукі.

XI

Вечарам яны вярнуліся ў Аржалузу, але цяпер у дом Дэскейру, дзе шмат гадоў амаль ніхто не жыў. Каміны там дымілі, вокны зачыняліся дрэнна, а пад паточаныя шашалем і пагрызеныя пацукамі дзверы дзьмуў вецер. Але восень у той год выдалася такая добрая, што Тэрэза спачатку амаль не заўважала гэтых дробязяў. Кожны дзень Бернар хадзіў на паляванне і прападаў у лесе да самага вечара. Вярнуўшыся, ён адразу ішоў на кухню, каб перакусіць разам з Бальёнам. Да Тэрэзы даляталі прыглушаныя манатонныя галасы, звон посуду. У кастрычніку цямнее рана. Кнігі, якія прынеслі з роднага дому, Тэрэза ведала яшчэ з дзяцінства. А яе просьбу выпісаць кнігі з Бардо Бернар прапусціў міма вухэй. Адзінае, што ёй было дазволена — гэта папаўняць запас цыгарэт. Што рабіць?

Да чаго прыкласці рукі ў гэтыя доўгія вечары? Варушыць качаргою вуголле ў каміне... Але ад едкага дыму каціліся слёзы, пярыла ў горле, якое і так было ўжо хворае ад тытуню. Як толькі старая служанка выносіла посуд з амаль некранутай вячэрай, Тэрэза адразу тушыла лямпу і клалася ў пасцель. Колькі бясконцых гадзін курчылася яна пад коўдрай, чакаючы выратавальнага сну!.. Цішыня Аржалузы не давала заснуць. Крыху лягчэй было, калі дзьмуў вецер: у журботнай скарзе, што гучала ў хваёвых вершалінах, было штосьці ад чалавечай спагады. Гэтыя гукі закалыхвалі, і ў непагадзь яна засынала хутчэй.

Нудныя і бясконцыя былі гэтыя вечары. Часам здаралася, што Тэрэза яшчэ завідна вярталася з прагулкі дамоў. І тады яна бачыла, як людзі цураюцца яе: мацяркі, яшчэ здалёк угледзеўшы яе, хапалі сваіх дзяцей і хутчэй валаклі іх на свой надворак, а пастухі, якіх яна нават ведала асабіста, ніколі не віталіся... Ах, як добра было б згубіцца ў вялікім, шматлюдным горадзе! Апынуцца ў самай гушчы людзей, якія цябе не ведаюць! А ў Аржалузе не знойдзеш чалавека, які не ведаў бы плётак пра яе (ёй нават прыпісвалі смерць цёткі Клары). Яна ніколі цяпер не адважылася б пераступіць чужы парог. З дому выходзіла тайком, дарогу выбірала як мага далей ад фермаў, а пачуўшы грукат сялянскага воза, хутчэй уцякала з гасцінца і хавалася ў лесе. Хадзіла яна хутка, падбегам, нібы напалоханы звер, а адпачывала толькі ў глухіх лясных зарасніках...

У нядзелю ў царкве яна не адчувала такога страху, і там ёй было крыху лягчэй. Ёй здавалася, што тут, у Сэн-Клеры, да яе людзі ставяцца больш-менш прыхільна... Яна не ведала, што бацька і Бернарава сям'я з усяе сілы стараліся зрабіць з яе нявінную ахвяру, да смерці напалоханую гнюсным паклёпам: «Мы баімся, што няшчасная ўжо і не паправіцца. Нікога не хоча

бачыць. І ведаеце, доктар сказаў не прычыць ёй. Бернар клапоціцца пра яе, усё робіць, што толькі можна. Але бачыце... псіхіка яе парушана».

Апошняя ноч кастрычніка. Шалёны вецер наваліўся на Аржалузу. Трашчалі дрэвы, страшна гуло ў коміне.

Тэрэза драмала, і ёй здавалася, што да яе далятае шум далёкага акіяна... А раніцай яе пабудзілі іншыя гукі. Яна адчыніла аканіцы, аднак святлей у пакоі не стала: дробны асенні дождж барабаніў па чарапічных стрэхах, па яшчэ густым дубовым лісці. У той дзень Бернар не выходзіў з дому. Тэрэза закурыла цыгарэту, кінула, выйшла на лесвічную пляцоўку... Яна чула, што і Бернару не спіцца: ён хадзіў з пакоя ў пакой. Да яе дайшоў пах моцнага тытуню ад яго люлькі, які перабіў водар яе слабых цыгарэт. Яна пазнала гэты пах, і ён нагадаў ёй пра мінулае...

Першы дзень глыбокай восені... А колькі ж яшчэ такіх дзён адведзена ёй адпакутаваць у гэтым пакоі ля каміна, дзе ледзьве тлеюць вугалі?.. Ад сырасці па кутках паадставалі шпалеры... На сценах яшчэ віднеліся сляды ад сямейных партрэтаў, якія Бернар перавёз у Сэн-Клер. На іх месцы засталіся толькі ржавыя, цяпер ужо непатрэбныя цвікі. На каміне ў трайной раме, падрабленай пад чарапаху, фатаграфіі: выцвілыя, бледныя. Нібы смерць, забіраючы тых людзей, прайшлася і па іх партрэтах: Бернараў бацька, бабуля і сам Бернар у маленстве з чубком на лобе і локанамі да плячэй.

Пражыць тут увесь гэты дзень... А потым тыдні, месяцы...

Вечарэла. Тэрэза не вытрымала: ціхенька адчыніла дзверы, спусцілася па лесвіцы і зайшла на кухню. Бернар ад нечаканасці ўскочыў са свайго месца, Баль-

ён перастаў чысціць стрэльбу, а яго жонка выпусціла з рук вязанне.

— Вы што, спужаліся мяне?

— Заходзіць на кухню вам забаронена. Хіба вы не ведаеце?

Тэрэза нічога не адказала і падалася да дзвярэй. Бернар спыніў яе:

— Раз вы ўжо тут... то лічу неабходным паведаміць, што быць у гэтым доме больш у мяне няма патрэбы. У Сэн-Клеры нам удалося схіліць да вас сімпатыі людзей. Усе лічаць або робяць выгляд, што лічаць, вас трохі... неўрастэнічнай. Мы пераканалі ўсіх, што вы захацелі пажыць адна, а я часта прыязджаю да вас. З сённяшняга дня я вызваляю вас ад абавязку ездзіць у царкву...

Тэрэза прамармытала, што ёй «зусім не было непрыемна» хадзіць на месу. Бернар перапыніў яе і сказаў, што гаворка не пра тое, што ёй прыемна, а што не. Тое, чаго хацеў Бернар са сваёю сям'ёй, было дасягнута.

— Вось, а раз мяса для вас нічога не значыць...

Тэрэза памкнулася штосьці сказаць, але не... змаўчала. А Бернар уладарна запатрабаваў, каб яна ніводным сваім рухам, ніводным словам не сапсавала гэтага нечаканага хуткага поспеху. Яна спыталася пра здароўе Мары. Ён адказаў, што Мары адчувае сябе добра і заўтра разам з Аннай і мадам дэ ля Траў п'едзе ў Балье. Ён і сам там пабудзе нейкі час — месяцы два, не больш. Потым ён адчыніў дзверы і даў Тэрэзе выйсці.

На золку яна чула, як Бальён запрагаў каня. Потым пачуўся Бернараў голас, заржаў конь і загрузталі колы... І зноў ліў дождж — на чарапічныя стрэхі, на запацелыя вокны, на пустое поле, на ўсе сто кіламетраў ландаў і балотаў, на бясконцыя дзюны, на ўвесь акіян...

Тэрэза дакурыла цыгарэту і запаліла ад яе новую. Недзе гадзіны ў чатыры яна накінула плашч і выйшла прайсціся пад дажджом. Але праходка не ўдалася: у цемры ёй стала боязна і яна вярнулася. Агонь у каміне патух. Дрыжучы ад холаду, яна лягла ў пасцель. Гадзін у сем служанка прынесла яечню, падсмажаную на сале. Ёй ужо абрыдзеў пах свінога тлушчу. Кожны дзень адно і тое: альбо яечня, альбо кансервы... Жонка Бальёна апраўдвалася, што нічога лепшага ў яе няма, бо месё Бернар забараніў рэзаць курэй. Яна пачала бурчаць, што сэрца ў яе хворае, ногі ацяклі, а тут цягайся туды-сюды без толку... Не пад сілу ўжо ёй такая работа, і толькі, каб уважыць гаспадара...

Ноччу ў Тэрэзы пачалася гарачка. Ёй мроілася жыццё ў Парыжы: вось яна ў тым самым рэстаране ў Булонскім лесе, дзе калісьці была з Бернарам... Але цяпер яна не з мужам, а з Жанам Азеведа і нейкімі маладымі жанчынамі. Вось яна кладзе на стол свой чарапахавы партсігар, закурвае. Іграе аркестр, а яна расказвае, расказвае... і ёй становіцца лягчэй. Вакол яе — уважлівыя твары. І ніхто не здзіўлены яе расказам. А адна дама гаворыць:

— Ды гэта ж зусім так, як было са мной. Як мне ўсё гэта знаёма!..

Нейкі пісьменнік адводзіць Тэрэзу ўбок: «Вам абавязкова трэба напісаць пра ўсё, што вы перажылі. Мы змесцім гэты дзённік сучаснай жанчыны ў нашым часопісе».

Дадому яна едзе ў аўтамабілі з маладым чалавекам, які цэлы вечар закахана глядзеў на яе. Вось яны едуць па Булонскім лесе. Яна раўнадушная да свайго суседа, але ёй прыемна, што гэтае маладое цела згарае ад нецярпення. «Не, не сёння, — гаворыць яна яму, — сёння мне трэба яшчэ заехаць да сяброўкі». — «А заўтра?» — «Таксама не магу». — «Дык у вас, выходзіць,

усе вечары занятыя?» — «Амаль што... Амаль што ўсе...»

Але ў яе жыцці ёсць мужчына, у параўнанні з якім усё астатняе — проста нішто. Яго ніхто з гэтага асяроддзя не ведае. Чалавек ён сціплы, непрыкметны. Але для Тэрэзы ён — сонца, вакол якога круцяцца ўсе яе думкі, намеры, жаданні. Да яго — да гэтага сонца, чыё цяпло ведае толькі Тэрэзіна цела, — імкнецца яе душа...

Парыж гудзіць, нібы вецер у соснах. А Тэрэза ўсёй сваёй істотай адчувае цела каханага, такое лёгкае, і ўсё ж яно замінае ёй дыхаць вольна. Але Тэрэза хутчэй задыхнецца, чым адсуне ад сябе гэтае дарагое цела. І яна робіць рух, нібы кагосьці абдымае: правая рука сціскае левае плячо, а пазногці левай упіваюцца ў правае плячо.

Яна ўстае, босая падыходзіць да акна, адчыняе яго. Ноч не халодная, але хіба можна спадзявацца, што хоць адзін дзень гэтай восені будзе без дажджу? Дождж, дождж, будзе ліць дождж да сканчэння свету...

Калі б у яе былі грошы, яна ўцякла б адсюль у Парыж, пайшла б да Жана Азеведа і ўсё сказала б яму. Ён змог бы знайсці ёй работу. І была б яна вольная, сама зарабляла б сабе на хлеб і ні ад кога не залежала б. Быць без сям'і! І няхай само сэрца выбірае сабе блізкіх людзей — не па крыві, а па духу і плоці! Знайсці сапраўдных дарагіх сваякоў! Няхай іх будзе няшмат! Няхай яны будуць раскіданы па свеце!..

Нарэшце яна заснула. Але акно засталася адчыненае і ранішні холад і сырасць пабудзілі яе. Яна так змерзла, што зуб на зуб не пападаў, але ўстаць і зачыніць акно яна не магла. У яе ўжо не хапала сілы накрыцца як след коўдрай...

У той дзень яна так і не паднялася з пасцелі. З'ела кавалачак кансерваў, выпіла кавы, каб можна было закурыць. Нашча курыць яна ўжо не магла: балеў страўнік. Хацелася аднавіць у памяці начны сон. Цяпер не толькі ў доме, але і ва ўсёй Аржалузе панавала цішыня. Змрочныя асеннія дні мала чым адрозніваліся ад ночы. У гэтыя самыя кароткія дні года бясконцы дождж змешваў усё ў адно: раніцу, дзень, вечар. Ранішняя імгла змянялася вячэрнім змрокам, і толькі нішто не магло адмяніць цішыню... Цяпер Тэрэзе зусім не хацелася спаць. Зноў і зноў цярпліва шукала яна ў сваім мінулым забытыя твары, губы, што вабілі да сябе, уваскрашала ў памяці расплывістыя вобразы выпадкова спатканых мужчын, якіх клікала ў начных мроях яе нявіннае цела. Яна прыдумвала сабе шчасце, малявала радасці і ўдехі жыцця і па крупіны складала казку пра нейкае нерэальнае каханне...

— Яна ўжо зусім не ўстае з пасцелі, а да яды і не дакранаецца, — дакладвала праз нейкі час служанка Бернару. — Але затое бутэльку да дна выпівае. Колькі ні дай віна, усё выжлукціць гэтая свалата! А ад цыгарэт то ўжо няма спасу. Папрапальвала вунь колькі прасцін. Скончыцца гэта пажарам! Папомніце маё слова! Курыць і курыць — пальцы ўжо ўсе жоўтыя. І гэ-та ж трэба: прапаліць такія прасціны! А іх жа спецыяльна заказвалі... Ну, цяпер яна ў мяне пачакае! Няскора я ёй іх памяню!

Яна яшчэ нешта бубніла, што не адмаўляецца падмятаць пакой, прыбіраць пасцель, але ж гэтая гультайка не хоча вылазіць з-пад коўдры. Дык ці варта для яе старацца. «Я ж хвораю. Ногі вунь ацяклі. А кожную раніцу прыношу ёй гарачай вады. І ўсё дарэмна: дзе паставіш збан — там вечарам і забярэш...»

Думкі Тэрэзы ўжо адарваліся ад таго невядомага выдуманнага мужчыны. Ёй надакучыла неспраўднае, уяўнае шчасце, і фантазія вяла яе цяпер новымі шля-

хамі. Вось яна ляжыць на смяротным ложы. Вакол стаяць на каленях людзі. Да яе прыносяць аднаго з тых хлопчыкаў, што ўцякалі з усіх ног, убачыўшы яе. Ён б'ецца ў перадсмяротных сутаргах. Яна кладзе яму на галоўку свае жоўтыя ад нікаціну пальцы, і адбываецца цуд: хлопчык устае здаровы. Былі ў яе і больш сціплыя мроі. Вось яна пабудавала сабе дом на беразе мора. Яна ясна бачыць сад, тэрасу, пакоі, мэблю, рэчы. Спрачаецца сама з сабой, якую лепш выбраць абіўку...

Потым дэкарацыі мяняліся. Усё рабілася цьмяным і расплывістым. А перад вачыма стаяла толькі алея ды лаўка на марскім узбярэжжы. Тэрэза адпачывае, сядзіць на гэтай лаўцы, абапёршыся на чыёсьці плячо. Потым звоніць званок: час абедца. Яна ўстае і ідзе па цёмнай алеі. Нехта крочыць побач. Нечакана дужыя рукі абдымаюць яе... Пацалунак, ад якога спыняецца час... Ёй здаецца, што ў каханні бываюць імгненні, якія цягнуцца вечно. Яна ўяўляе іх, але сама не зведае ніколі... А вось і белы дом, студня. Скрыпіць помпа. Прыемна пахнуць палітыя геліятропы. Абед будзе адпачынкам перад тым шчасцем, якое чакае яе вечарам і ноччу. Яе чакае шчасце, якому немагчыма глянуць у твар, яно бязмежнае, і чалавечае сэрца не ў стане ахапіць яго. Так марыла Тэрэза пра каханне, якога была пазбаўлена ў жыцці. А яно, гэтае гарачае, таямнічае пачуццё пранізвала ўсю яе істоту... Яна амаль не чуе звяглівага голасу служанкі. Што яна там крычыць?

— Праз дзень-два можа вярнуцца з поўдня месё Бернар. І што ён скажа, калі зойдзе ў ваш пакой? Ды гэта ж свінушнік! Уставайце, мадам! А не — дык падуму вас сілай!

Тэрэза садзіцца на пасцель і тупа глядзіць на свае схуднелыя, як у шкілета, ногі... Старая накідвае на яе капот і падпіхае яе ў крэсла. Тэрэза машынальна шу-

кае каля сябе цыгарэты, але рука ў немачы падае на калені. Праз адчыненае акно льюцца халодныя сонечныя промні. Служанка мітусіцца, падмятае падлогу, сапе, мармыча праклёны. А кажучь, што яна добрая жанчына. Кожны год, калі пад каляды колюць свінчо, выкармленае ёю, яна хаваецца і плача... А злуецца яна таму, што Тэрэза маўчыць і не адказвае ёй. Гэта для яе найбольшая абраза.

Аднак гаварыць няма ўжо сілы ў Тэрэзы. Калі яна ўсім цела адчула свежасць чыстых прасцін, яна, як здаецца, сказала «дзякуй», але на самай справе ніводзін гук не зляцеў з яе вуснаў... Адыходзячы, служанка з'едліва кінула:

— Ну, гэтых прасцін то вы ўжо не прапаліце!

Тэрэза спалохалася, што старая забрала цыгарэты. А як жа цяпер... без цыгарэт?.. Яна так прывыкла да дыму... Ёй проста неабходна трымаць у руках гэтую сухую цёплую палачку. Цяпер старая вернецца толькі вечарам... Цэлы дзень без цыгарэт!.. Яна заплюшчвае вочы, а пальцы па прывычцы варушацца, нібы размінаюць цыгарэту...

Вечарам у сем гадзін зайшла служанка. Прынесла з сабой свечку, паставіла на столік паднос: малако, кава, акрайчык хлеба. «Мо яшчэ што?» Яна зларадна паглядзела на Тэрэзу, чакаючы, што тая папросіць цыгарэт. Але Тэрэза маўчала, адварнуўшыся тварам да сцяны...

Служанка, мусіць, добра не зачыніла акно. Парыў ветру расхінуў яго, і начны холад уварваўся ў пакой. А ў Тэрэзы ўжо не было ні сілы, ні адвагі, каб адкінуць коўдру, устаць і дайсці да акна. Яна скурчылася, нацягнула коўдру да самых вачэй і нерухома ляжала, адчуваючы на павеках і лобе ледзяное дыханне ветру. За акном не сціхаў шум лесу, падобны на гул акіяна, і ўсё ж сапраўдным гаспадаром усяго была глыбокая мёртвая цішыня Аржалузы. Тэрэзе падумалася, што

калі яна папраўдзе хоча пакутаваць, захварэць, памерці, то не варта так захутвацца ў коўдру. Яна паспрабавала адкінуць коўдру, але праз некалькі секунд зноў схавалася пад ёю. Потым ёй удалося вытрымаць трохі даўжэй пад холадам — яна нібы падсвідома вяла нейкую гульню. Пакуты сталі яе адзіным заняткам і, хто ведае, можа, і сэнсам усяго яе існавання на гэтым свеце.

ХІІ

— Пісьмо ад месё Бернара!

Тэрэза не хацела дакранацца да гэтага канверта, але старая не адставала: тут, пэўна, напісана, калі вернецца гаспадар, ёй трэба ведаць гэта, каб загадзя падрыхтавацца.

— Калі дазволіце, то я сама прачытаю...

— Чытайце! Чытайце! Што хочаце рабіце!

І Тэрэза, як заўсёды пры служанцы, адварнулася да сцяны. Аднак тое, што па складах чытала жонка Бальёна, вывела яе са здранцвення:

«Быў вельмі рады, калі даведаўся з паведамлення Бальёна, што ў Аржалузе ўсё ў парадку...»

Бернар пісаў, што хутка вернецца, але ён яшчэ будзе рабіць прыпынкі ў некалькіх гарадах, то не можа сказаць нічога пэўнага пра свой прыезд.

«Ва ўсякім разе, гэта будзе не пазней як дваццатага снежня. Не здзіўляйцеся, што я прыеду разам з Аннай і Дэгілемам. Яны ўжо заручаны. Праўда, гэта пакуль што не афіцыйна. Дэгілем вельмі хоча спачатку пабачыцца з Вамі. Ён пераконвае, што гэтага вымагае прыстойнасць. Але я падазраю, што ён хоча высветліць для сябе некаторыя абставіны — Вы, безумоўна, здагадаецеся якія. Вы дастаткова разумная, каб вытрымаць гэтае выпрабаванне. Не забывайцеся: Вы хворая, у Вас псіхічнае расстройство. Словам, я вельмі спадзя-

юся на Вас. Я буду Вам вельмі ўдзячны, калі Вы не пашкодзіце шчасцю Анны і не скампраметуеце нас. Уся наша сям'я лічыць, што гэта цудоўны шлюб ва ўсіх адносінах. Калі ж Вы будзеце дзейнічаць інакш, то Вам давядзецца дорага заплаціць за любую спробу разлучыць гэтую пару. Зрэшты, я ўпэўнены, што нам няма чаго асцерагацца».

Стаяў цудоўны ясны халаднаваты дзень. Тэрэза такі паслухалася служанкі: устала з пасцелі і нават трохі прайшлася па садзе, абавіраючыся на руку старой. А вось даесці кавалачак кураняці яна так і не змагла. Да дваццатага снежня яшчэ заставалася дзесяць дзён. Служанка паўтарала, што варта мадам толькі ўзяць сябе ў рукі, прымусіць сябе ўставаць, выходзіць на двор, дыхаць свежым паветрам, як яна хутка стане на ногі.

-- Не скажаш, што яна надта ўпарціцца,— гаварыла жонка Бальёну,— яна проста зусім раскісла. Ого, месё Бернар — майстар дрэсіраваць непаслухмяных сабак: чуць што — адразу надзене ашыйнік з цвікамі. І з гэтай доўга не важдаўся, а бачыш, як яна цяпер на жываце поўзае. Але было б такі лепш, каб ён не надта давяраў ёй...

А Тэрэза сапраўды сабрала ўсе свае сілы, каб выйсці з гэтага здранцвення. Яна адганяла прэч свае мроі, дрымоту, самазабыццё. Яна ўставала, хадзіла, ела, прывучала сябе зноў цвяроза глядзець на свет і людзей. Але адчувала яна сябе так, нібы вярнулася ў ланды, падпаленыя сваёй рукой. Па калена ў попеле ішла яна сярод абгарэлых чорных хваін... Яна рыхтавалася да сустрэчы, калі давядзецца гутарыць, усміхацца ў лоне гэтай сям'і — яе сям'і.

Васемнаццатага снежня пасля абеду Тэрэза сядзела ў сваёй спальні ля каміна і драмала, адкінуўшы

галаву на спінку крэсла. Дзень выдаўся пахмурны, але без дажджу. Яе пабудзіў гул матора. У прыхожай пачуўся голас Бернара, потым загаварыла мадам дэ ля Траў. Калі служанка засопшыся ўбегла да Тэрэзы, тая ўжо стаяла перад люстэркам і падфарбоўвала сабе губы. Не звяртаючыся да старой, яна працадзіла праз зубы: «А то, крыў божа, напалохаю Аннінага жаніха».

Але Бернар зрабіў памылку, што не падняўся адразу да жонкі. Малады Дэгілем, які абяцаў бацькам глядзець ува ўсе вочы, адзначыў для сябе, што «такая няўвага з боку мужа наводзіць на пэўны роздум». Ён крыху адышоўся ад Анны, наставіў свой футравы каўнер і ціха сказаў, што «гэтыя вясковыя маэнткі ніколі не напаліш». Потым папытаўся ў Бернара: «У вас унізе падвал? Не? Ну, тады ў вас заўсёды будзе падгніваць падлога, калі не пакласці пад яе слой цэменту...»

На Анне было манто з футра вавёркі і фетравы капялюшык без стужкі і без банта. («Але,— расказвала ўсім мадам дэ ля Траў,— гэтыя капялюшыкі без ніякіх выкрунтасаў каштуюць цяпер больш, чым тыя, што калісьці насілі мы, з пер'ем ды з эгрэткамі. Ну паглядзіце, які цудоўны фетр! Праўда? Купілі ажно ў Парыжы, а фасон выбралі ў самога Рэбу».)

Мадам дэ ля Траў грэла ногі ля каміна і нецярпліва паглядала на дзверы. Ад хвалявання скрывіўся яе сыты ганарысты твар. Яна абяцала Бернару быць на вышыні — толькі папярэдзіла яго: «І не прасі нават, каб я яе пацалавала. Нельга такога патрабаваць ад маці. Мне за руку з ёю павітацца і то брыдка. Адзін бог бачыць, што яна натварыла, але не гэта мяне абурае. Нічога не зробіш: былі і ёсць забойцы сярод людзей. Але мяне абурае яе крывадушнасць. Вось што самае жахлівае! Ты ж помніш: «Мама, сядзьце ў гэтае крэсла. Тут вам будзе зручней...» А ўспомні, як яна баялася «напалохаць» цябе! «Бедненькі, ён так баіцца смерці, што гэты кансіліум яго даканае...» Ве-

дае бог, я тады нічога не падазравала, але, калі пачула гэтае «бедненькі», ажно здзівілася...»

А цяпер, у гэтай халоднай гасцінай яе турбавала толькі адно: яўная няёмкасць, якую адчувалі ўсе прысутныя. Асабліва пільна сачыла яна за Дэгілемам, што ўпіўся сваімі кашэчымі вачыма ў Бернара.

— Бернар, табе трэба было б зайсці да Тэрэзы. Можна, ёй нездаровіцца...

Абыякавая да ўсяго, што тут адбывалася, Анна першая пачула знаёмыя крокі: «Яна ўжо ідзе». Бернар схпіўся за сэрца. Зноў прыступ. Вось дурань! І чаму не было прыехаць сюды ўчора вечарам! Можна было б загадзя адрэпенціраваць гэтую сцэну з Тэрэзай... І што ж яна скажа? О, яна ўмее ўсё сапсаваць, і пры гэтым не зробіць нічога такога, за што можна было б потым яе папракнуць. Як жа яна марудна ідзе па лесвіцы. Яны ўсе ўсталі даўно, павярнуліся да дзвярэй. Ну нарэшце...

Доўга потым помніў Бернар, як пры з'яўленні гэтай змарнелай, ледзь жывой істоты, гэтага маленькага, бледнага і падмаляванага тварыка ў яго перш-наперш мільганула думка: «Суд прысяжных». Але падумалася тады так не пра злачынства Тэрэзы. Яму раптам прыгадаўся каляровы нядзельны дадатак да «Пці парызьен»¹, што ўпрыгожваў разам з іншымі выразкамі яго альтанку ў Аржалузе; у спякотныя дні пад нуднае гудзенне мух і бясконцае стракатанне конікаў ён, хлопчык, з жахам углядаўся ў гэты чырвона-зялёны малюнак, дзе стаяла «Вязніца замка Пуацье».

Так і цяпер спалохана глядзеў ён на абяскроўленую схуднелую Тэрэзу і ўсё дакараў сябе за сваё

¹ Папулярная парыжская газета. Выдавалася з 1875 года.

вар'яцтва: трэба было, чаго б гэта ні каштавала, прыбраць з дарогі гэтую страшную жанчыну, адкінуць яе, як кідаюць у ваду бомбу, што ў кожны момант можа ўзарвацца. Наўрад ці было выпадковасцю тое, што кожны, хто глядзеў на Тэрэзу, пачынаў думаць пра нейкую драму, нават больш — пра трагічны выпадак з крымінальнай хронікі: у самым яе абліччы было нешта і ад злачынкі, і ад ахвяры...

Сваякі з такой шчырай, непрытворнай спагадай сустрэлі Тэрэзу, што малады Дэгілем засумняваўся ў сваіх вывадах і не ведаў цяпер што і думаць. А Тэрэза растлумачыла:

— Ды ўсё вельмі проста. У нас тут зусім сапсавалася надвор'е. Я не магла выходзіць на двор, і ў мяне прапаў апетыт. Нічога есці не магла. Але ж лепш худзець, чым сыцець... Аднак пагаворым пра цябе, Анна. Я такая радая...

Тэрэза ўзяла яе за рукі (яна сядзела, а Анна стаяла) і доўга ўглядалася ў сваю былую сяброўку. Са змучанага твару на Анну пазіралі такія знаёмыя вочы. Калісьці, у дзяцінстве, іх уважлівы позірк раздражняў Анну, і яна часам гаварыла: «Чаму ты на мяне так глядзіш? Перастань!»

— Я радуся, што да цябе прыйшло шчасце, Анна.

І яна ўсміхнулася, віншуючы Анну з яе «шчасцем». Была адрасавана ўсмешка і Дэгілему, яго пляшывай галаве, яго жандарскім вусам, яго пакатым плячам і сытым лыткам, абцягнутым штанамі ў цёмна-шэрую палоску (ды што тут, чалавек як чалавек, адным словам — муж). Тэрэза зноў перавяла позірк на Анну і папрасіла:

— Здымі капялюшык... Вось так... Цяпер я цябе пазнаю, дарагая мая...

Анна цяпер зусім блізка бачыла трохі скрыўлены рот Тэрэзы і вочы, што ніколі не ведалі слёз, але яна не магла бачыць, пра што думала Тэрэза. Дэгілем не

зусім дарэчы выказаў думку, што сапраўднай жанчыне, якая любіць сваё гняздзечка, і зімой не страшна ў вёсцы: «У доме заўсёды столькі работы».

— Ты не пытаешся ў мяне пра Мары?

— Ах! Праўда, раскажы, раскажы пра яе!..

І тут Анна зноў надала сабе варожы, пагардлівы выгляд. Недарэмна столькі месяцаў з такой самай інтанацыяй, як у яе маці, яна паўтарала: «Ды я ёй усё магла б дараваць. Чаго вы хочаце ад хворага чалавека? Але яе абыякавасці да свайго дзіцяці я не магу перанесці. Гаварыце мне, што хочаце, а я тут не бачу ніякіх апраўданняў!»

Тэрэза добра здагадалася пра гэта: «Яе заела, што я не адразу спыталася пра Мары. Як жа ёй растлумачыць? Ах, яна ўсё роўна не зразумее, што я цяпер жыву толькі сабой, толькі сабой... Анна чакае не дачкаецца дзяцей, у якіх яна ўся растворуцца. Тое самае было і з яе маці, і з усімі жанчынамі з іх роду. А я — я павінна быць самой сабой... Быць, не страціць сябе... Анна хутка забудзецца пра сваю маладосць, пра нашу дружбу, пра пяшчоту Жана Азеведа — усё вылеціць з памяці пры першым жа крыку дзіцяці, якім яе адорыць гэты гном у сурдуче. Жанчыны гэтай сям'і бачаць сваю найвышэйшую мэту ў тым, каб адрачыся ад свайго ўласнага жыцця. Аддаць сябе справе прадаўжэння роду — гэта сапраўды прыгожа! Я адчуваю прыгажосць гэтага самаадрачэння... Але я... Я так не магу...»

Тэрэза спрабуе не слухаць гэтых людзей, а думаць пра Мары. Яна ж, напэўна, ужо гаворыць. «Прыемна было б паслухаць яе шчабятанне, але нядоўга, бо гэта мне хутка надакучыла б і захацелася б зноў застацца адной...» Тэрэза пытаецца ў Анны:

— А Мары ўжо, мусіць, добра гаворыць?

— О, паўтарае ўсё, што пачуе. Мы ўсе ад смеху качаемся. Закукарэкае певень ці засігналіць машына,

яна падыме пальчык і скажа: «Цуес? Петусок кліцьць». Такая ўжо слаўненькая, проста цуд!

Тэрэза думае: «Трэба паслухаць, пра што яны ўсё гавораць... О, як жа пуста ў мяне ў галаве... Што гэта там даказвае Дэгілем?..» Яна праз сілу засяроджваецца, прыслухоўваецца.

— У мяне ў Балісаку маёнтак. Але нашы смалакуры не такія спрытныя, як тут: смалу збіраюць чатыры разы на год, а ў вас — сем, а то і восем.

— Ну, вашы смалакуры проста гультаі. Цана на смалу вунь як падскочыла.

— Што вы, вядома. Сёння смалакур зарабляе па сто франкаў за дзень! Але мы, здаецца, стамілі мадам Дэскейру...

Тэрэза сядзіць, адкінуўшы галаву на спінку крэсла. Усе ўсталі. Бернар вырашыў застацца пакуль што ў Аржалузе. Дэгілем сказаў, што ён сам павядзе яго машыну, а заўтра шафёр прыгоніць яе назад і прывязе Бернараў багаж.

Тэрэза паспрабавала таксама ўстаць, але свякроў не дазволіла ёй.

Вочы яе заплюшчыліся, і яна пачула, як Бернар гаварыў сваёй маці:

— Ну гэтыя Бальёны! Я ім пакажу! Будуць яны мяне помніць!

— Пачакай, пачакай! Ты не надта... А то яны могуць і пайсці ад нас. А навошта нам гэта: па-першае, яны занадта шмат ведаюць, а потым наша гаспадарка... Адзін толькі Бальён і ведае межы нашых лясоў і палеткаў...

Потым, адказваючы на нейкую рэпліку Бернара, свякроў дадае:

— Ты ж глядзі, не вельмі ёй давярай! Сачы за кожным яе рухам, ніколі не дазваляй, каб яна адна заходзіла на кухню!.. Ды не... якая непрытомнасць? Яна спіць ці, можа, прытвараецца...

Тэрэза расплюшчвае вочы: перад ёю Бернар са шклянкай у руцэ:

— Вось, выпіце. Гэта іспанскае віно. Яно павышае тонус...

Бернар, як заўсёды, верны свайму прынцыпу: сказана — зроблена. Ён ідзе на кухню і дае волю сваёй злосці.

Размова адбываецца на мясцовай гаворцы. Чувецца вохканне старой служанкі, а Тэрэза думае: «Бернар чагосьці спалохаўся. Але чаго?» Ён зноў заходзіць у гасціную.

— Я думаю, што вам больш прыемна будзе абедаць у сталовай. Я загадаў, каб вам падавалі яду ў сталовай.

Перад Тэрэзай быў той самы Бернар, што і ў дні следства. Бернар — супольнік, Бернар — саюзнік, які жадае выцягнуць яе з бяды. Цяпер ён хоча, каб яна паправілася. Яго напалохала яе хвароба — вось што! Тэрэза назірае за ім: ён сядзіць ля каміна і варушыць качаргой дровы. Але як яна можа ўгадаць, які вобраз ловаць яго лупатыя вочы ў полімі. А бачыць ён там чырвона-зялёны малюнак з дадаткам да «Пці парызь-ен» — «Вязніцу замка Пуацье...».

Колькі б ні лілі дажджы, на пясчанай зямлі Аржалузы ніколі не было лужын. У самы разгар зімы варта сонцу выглянуць хоць на гадзінку і ўжо можна ў хатніх тапачках шпацыраваць па дарогах, засланых дываном з мяккіх сухіх хваёвых іголак. Цэлыя дні Бернар бавіў на паляванні, але заўсёды вяртаўся пад абед і перш-наперш пытаўся, як адчувае сябе Тэрэза. За ўсё іх сумеснае жыццё ніколі ён так не клапаціўся пра яе. У іх адносіны паступова вярталася шчырасць і нязмушанасць. Па яго парадзе раз у тры дні яна ўзважвалася. Ён дазваляў ёй курыць толькі па дзве цыгарэты

пасля абеду. Угаварыў яе выходзіць у лес на прагулкі: «Хада найлепш узбуджае апетыт».

Цяпер Тэрэза не баялася Аржалузы. Ёй здавалася, што сосны расступаюцца перад ёю, падаюць нейкія знакі і клічуць да сябе, на волю... Адночы вечарам Бернар сказаў ёй:

— Я прашу вас толькі аб адным. Пачакайце, пакуль Анна выйдзе замуж. Трэба, каб усе ўбачылі нас разам на вяселлі. А потым — можаце на ўсе чатыры...

У тую ноч узбуджанасць і радасная няпэўная трывога не далі ёй заснуць. На золку яна пачула спеў пеўняў — здавалася, яны не пераклікаюцца, як звычайна, а спяваюць хорам, усе разам, напаўняючы зямлю і неба адзіным радасным гімнам. Што ж, Бернар адпусціць яе з гэтай турмы, як некалі выпусціў у ланды дзікую свінню, якую так і не змог прыручыць. Калі Анна будзе замужам, тады людзі хай кажуць, што хочуць. Бернар завязе яе ў Парыж, а сам вернецца дадому. Так яны сёння дамовіліся. Ніякага разводу, ніякага падзелу маёмасці. Яе адсутнасць будуць тлумачыць станам здароўя («ёй намнога лепш, калі яна падарожнічае»). Бернар рэгулярна будзе прысылаць яе долю даходу ад продажу лесу і збору смалы.

Бернар не пацікавіўся яе планамі: «Няхай хоць павесіцца! Абы сышла адгэтуль!..»

— Я супакоюся толькі тады, калі яе нагі тут не будзе, — гаварыў ён сваёй маці.

— Добра было б, каб яна ўзяла сабе дзявочае прозвішча... Хаця што гэта нам дасць?.. Калі яна чаго нарбіць, то цябе хутка знойдуць...

Аднак Бернар сцвярджаў, што Тэрэза «брыкаецца толькі ў аглоблях». А будзе на волі — можа, паразумнее. Ва ўсякім разе, няхай паспрабуе. Так, дарэчы, меркаваў і Тэрэзін бацька, месць Лярок. Усё добра ўзважыўшы, сваякі прыйшлі да згоды: будзе лепш, калі Тэрэза знікне з вачэй. Тады пра яе хутчэй забу-

дуцца. Людзі перастануць языкамі мянціць... Самае галоўнае цяпер — маўчаць... Вось такі быў план, і мяняць яго ніхто і не падумае. Тэрэзу адважыліся выпрагчы з аглобляў... Ах, як хацелася, каб зрабілі гэта хутчэй!

Канчалася зіма. Тэрэза любіла гэтую пару, калі стаялі сонечныя дні, чыстае блакітнае неба цешыла вока, а голыя палеткі і дрэвы (толькі на дубах сямтам было леташняе лісце) чакалі ўжо новага веснавога ўбору. Якраз у гэты час адкрыла для сябе Тэрэза, што тая самотная, пакутлівая цішыня, якая, здавалася, вечно будзе прыгнятаць і душыць яе, знікла. Нават у самую ціхую часіну лес нешта напяваў, нібы скардзіўся ці закалыхваў сябе. Нават ноччу даходзіў да Тэрэзы таямнічы лясны шэпт... А будучыня ўяўлялася ёй цьмяна. І хто ведае, можа, ёй калі-небудзь яшчэ давядзецца сустракаць новы дзень у такой млоснай адзіноце, што яна пашкадуе і Аржалузу, і гэтае прадвесне, і лясны гоман, і дружны хор пеўняў, і стракатанне конікаў, і начны скрып цвыркуноў... Парыж... Там мяне будуць акружаць не знявечаныя чалавекам сосны, а хцівыя, небяспечныя людзі... Замест бясконцых дрэў — натоўп людзей...

І Бернар, і Тэрэза здзіўляліся, што цяпер пры сустрэчах і размовах яны не адчувалі, бадай, ніякай збянтэжанасці і няёмкасці. Тэрэза нават падумала, што чалавек спакайней ставіцца да самых непрыемных суседзяў, калі ўпэўнены, што хутка назаўсёды паедзе ад іх. Цяпер Бернар цікавіўся і яе здароўем, і яе вагою, і нават планами на будучыню. А Тэрэза як ніколі адказвала шчыра, адкрыта:

— У Парыжы... Калі я буду ў Парыжы...

Там яна будзе жыць у атэлі, а можа, і пашукае кватэру. Яна збіралася хадзіць на лекцыі, на даклады, на канцэрты. Яна хацела «пачаць з азоў сваю адукацыю». Цяпер Бернар зусім не асцерагаўся яе, спа-

койна еў і піў за адным сталом. Доктар Педмэ, які часам сустракаў іх на прагулцы, не раз казаў сваёй жонцы:

— Ведаеш, што самае дзіўнае. Калі глядзіш, як буркуюць гэтыя галубкі, ні за што не паверыш, што яны прытвараюцца...

ХІІІ

Цёплай сакавіцкай раніцай, гадзін каля дзесяці, людская плынь ужо цякла па вуліцах Парыжа, падступалася да тэрасы «Кафэ дэ ля Пэ», дзе сядзелі Бернар і Тэрэза. Яна кінула дакураную цыгарэту і, як гэта робяць у ландах, старанна патушыла яе.

— Баіцеся падпаліць тратуар? — няшчыра засмяяўся Бернар. А ў душы ён ужо дакараў сябе за тое, што надумаўся праводзіць Тэрэзу да Парыжа. Вядома, на другі дзень пасля вяселля Анны так і трэба было зрабіць: менш будзе плётак. Але галоўная прычына была ў тым, што на гэтым настойвала Тэрэза, і ён не змог ёй адмовіць. У гэтай жанчыны сапраўдны талент ствараць недарэчныя сітуацыі. І пакуль яна пэўным чынам будзе звязана з яго жыццём, Бернару, відаць, давядзецца яшчэ не раз патураць яе бяздумным жаданням. Нават на такога сталага, ураўнаважанага чалавека, як ён, гэтая вар'ятка мае нейкі ўплыў. Вось і цяпер, калі прыйшоў час развітвацца, ён не змог адагнаць ад сябе пачуцця смутку і журбы, і сам не паверыў у гэта... Цяжка было знайсці чалавека, скупейшага на такія сантыменты, чым Бернар. А ў адносінах да Тэрэзы іх тым больш быць не магло. Як жа хацелася яму хутчэй вызваліцца ад усяго гэтага!.. Толькі ў поездзе ён нарэшце ўздыхне вольна. Сёння вечарам у Лангоне яго будзе чакаць аўтамабіль. Адразу за станцыяй пачынаецца сасновы лес... Ён паглядаў на профіль Тэрэзы, бачыў, як яе позірк спыняўся на

якім-небудзь чалавеку на вуліцы і сачыў за ім, пакуль той зусім не губляўся ў натоўпе.

— Тэрэза... Я хацеў спытацца...

Ён адвёў вочы, бо ніколі не мог вытрымаць позірку гэтай жанчыны, і з ходу выпаліў:

— Я хацеў бы ведаць... Чаму вы тады зрабілі гэта? Таму што ненавідзелі мяне? Я наводзіў на вас страх? Я брыдкі?..

Ён аж здзівіўся, пачуўшы свае ўласныя словы. А на душы стала пуста і прыкра. Тэрэза ўсміхнулася, а потым з сур'ёзным выглядам падняла на яго вочы. Нарэшце! Вось калі Бернар задаў тое пытанне, з якога Тэрэза і пачала б, калі апынулася б на яго месцы. А можа, і не будзе дарэмнай тая сумная споведзь, што падрыхтавала Тэрэза па дарозе з суда ў Аржалузу? Можа, цяпер і настала хвіліна, калі прыйдзе адплата за ўсе яе бяссонныя ночы, за цяжкі одум, за пакутлівыя спробы разабрацца ў сабе і знайсці вытокі свайго ўчынку?.. Відаць Тэрэза, сама таго не жадаючы, прымусіла-такі Бернара завагацца, засумнявацца, разгубіцца. І вось ён звяртаецца да яе, як чалавек, якому шмат што незразумела ў гэтай гісторыі, і ён не ведае, што пра яе думаць. Цяпер ён не такі ўжо і прасцяк і не такі бязлітасны. Тэрэза паблажліва, амаль па-мацярынску паглядзела на гэтага новага для яе Бернара. А адказала з насмешкай:

— А хіба вы не ведаеце, што прычына ўсяго — вашы ласы, спадчына? Я адна хацела валодаць усім!

Ён паціснуў плячыма:

— Калі я нават і лічыў так раней, то цяпер я гэтаму не веру. Чаму вы гэта зрабілі? Цяпер жа вы можаце мне сказаць?

Яна глядзіць перад сабой: там, па брудным трауары, спяшаюцца прахожыя. Яшчэ хвіліна — і яна таксама ўвальецца ў гэты натоўп. І раптам, нібы зара, перад Тэрэзай паўстае карціна яе вяртання ў ці-

хі, спакойны куточак у ландах, вяртання да цішыні Аржалузы, дзе ўсё жыццё пойдзе на роздум, на ўдасканаленне сваёй душы, на пошукі бога... Мараканец, які гандляваў маленькімі дыванамі і шкляннымі пацеркамі, прыняў яе ўсмешку ў свой адрас і падышоў са сваім таварам. Але яна, не заўважаючы гандляра, сказала з іроніяй у голасе:

— Толькі што я збіралася адказаць вам: «Я не ведаю, чаму так зрабіла», але цяпер, уявіце сабе, я, здаецца, ведаю гэта. Магчыма, я зрабіла гэта дзеля таго, каб убачыць у вашых вачах трывогу, сумненні, разгубленасць — тое, што я ўжо цэлую хвіліну бачу ў іх.

Ён прабурчаў сярдзітым тонам, які нагадаў Тэрэзе іх вясельнае падарожжа:

— Дасціпнасць — ваш канёк... Нават і цяпер... А калі сур'ёзна?

Яна перастала ўсміхацца і замест таго, каб адказаць, спыталася:

— А вы, Бернар, вы заўсёды ведаеце, чаму вы робіце так, а не інакш?

— Вядома... Ва ўсякім разе мне так здаецца.

— Мне так хацелася, каб нічога, ніводная дробязь не засталася схаванай ад вас... Калі б вы толькі ведалі, якія пакуты мне давялося перажыць, каб самой ва ўсім разабрацца... І я дайшла да гэтых прычын, але варта было паспрабаваць перадаць іх словамі, як яны здаліся мне фальшывымі, ілжывымі...

Бернар ужо траціў цярпенне:

— Але ж быў дзень, калі вы надумаліся... Калі вы зрабілі першы крок?

— Гэта было тады, калі быў вялікі пажар каля Мано.

Яны падсунуліся адно да аднаго бліжэй і загаварылі на паўголаса. У гэтым тлумным шматлюдным горадзе пад яснымі промнямі сонца і подыхам лёгкага

ветрыку, што калыхаў чырвоныя шторы і прыносіў з сабою водар заморскага тытуню, Тэрэзе было ніякавата гаварыць пра той спякотны дзень, пра чорны дым, які заслانیў сонца і блакіт неба, пра ўедлівы пах гару і пра сваё здранцвелае сэрца, дзе ўжо выпявала злачынства...

— Вось як гэта было. Мы сядзелі ў сталовай. Як заўсёды, у гарачыя дні аканіцы былі зачыненыя і там было цемнавата. Вы гаварылі з Бальёнам, павярнуўшы да яго галаву, і забыліся палічыць кроплі, што падалі ў шклянку...

Тэрэза не глядзела на мужа, гаварыла і баялася толькі аднаго: не забыцца ніводнай дробязі. І раптам пачула, што ён смяецца. Яна зірнула на яго: ён смяўся сваім звычайным дурным смехам, а потым прамовіў: «Ну, вы зусім... За каго вы мяне лічыце?» Ён не паверыў ёй (і сапраўды, хіба можна было паверыць у тое, што яна гаварыла?). Ён усё з'едліва хіхікаў, і яна пазнавала сапраўднага Бернара — самаўпэўненага, самазадаволенага, які не дасць абвесці сябе вакол пальца. Ён зноў стаў самім сабою, і Тэрэза разгубілася. Ён здэкаваўся:

— Такім чынам, думка пра забойства вас ахапіла нечакана, так сказаць, па волі божай?

Як жа ён цяпер дакараў сябе, што надумаўся распытвацца пра ўсё гэта! Ён жа мог страціць сваю прывілею мучыць гэтую вар'ятку нямой пагардай! І яна ўжо ўзнімае галаву, каб на яе чорт! І навошта ён паддаўся гэтаму раптоўнаму жаданню зразумець? Як быццам штосьці зразумееш у гэтай вар'яткі. Але вось ляпнуў, не падумаўшы...

— Паслухайце, Бернар, я зусім не збіраюся пераконваць вас у маёй бязвіннасці!

І з нейкай утрапёнасцю яна ўзялася абвінавачваць сябе: няхай яна рабіла гэта, як у сне, няхай! Але ж перад гэтым спатрэбіліся месяцы, каб яна ўсім сваім

сэрцам прыняла думку пра злачынства, песціла і выношвала свой чорны намер. А калі першы крок быў ужо зроблены, з якой свядомай лютасцю, з якой неймавернай упартасцю, з якой лагічнай паслядоўнасцю ішла яна да канчатковай мэты!

— А жорсткай я адчувала сябе толькі ў тыя імгненні, калі мая рука марудзіла і дрыжала. Я злавалася на сябе, што вашы пакуты зацягнуцца. Трэба было ісці да канца, і хутчэй! Я нібы выконвала нейкі жудасны абавязак. Хутчэй за ўсё гэта і быў абавязак.

Бернар перапыніў яе:

— Гэта ўсё пустыя высокія словы! Паспрабуйце нарэшце ясна сказаць, чаго вы хацелі? Паспрабуйце!

— Чаго я хацела! О, лягчэй было б сказаць, чаго я не хацела. Я не хацела разыгрываць ролю шаноўнай дамы, не хацела быць падобнай да вашай маці, не хацела слухацца вашых турэмных сямейных парадкаў, не хацела гаварыць збітымі фразамі, адным словам, не хацела на кожным кроку забіваць у сабе тую Тэрэзу, якая... Вось бачыце, Бернар, хачу быць праўдзівай, а словы чамусьці гучаць так фальшыва!..

— Гаварыце цішэй, вунь той месць, што сядзіць перад намі, ужо азірнуўся.

Цяпер Бернару хацелася толькі аднаго: хутчэй скончыць з усім гэтым. Але ён добра ведаў гэтую маньячку: пакуль не нацешыцца сваім дурным самааналізам, не змоўкне. І Тэрэза таксама разумела, што гэты чалавек, які на хвіліну наблізіўся да яе, ужо зноў стаў далёкім і чужым. Тым не менш яна вырашыла дагаварыць, нават спрабавала прыцягальную сілу сваёй непаўторнай усмешкі і надавала голасу нізкае хрыплаватае адценне, якое яму гэтак раней падабалася.

— Дык вось, Бернар, ёсць Тэрэза, якая па прывычцы тушыць акурак, каб не загарэўся верас; Тэрэза, якая любіла сама лічыць свае сосны і даходы; Тэрэза,

якая ганарылася, што выйшла замуж за аднаго з Дэскейру і заняла вартае яе месца ў адной з найбольш шанюўных сем'яў у ландах; Тэрэза, якая была задаволена, што добра ўладкавалася ў жыцці... На самай справе, такая Тэрэза ёсць, яна жывая, сапраўдная. Але ёсць яшчэ і другая Тэрэза — такая ж сапраўдная і жывая! І я не магла ахвяраваць ёю дзеля першай.

— Якая «другая»?

Яна не ведала, што адказаць... Ён паглядзеў на гадзіннік. Яна сказала:

— Час ад часу мне давядзецца прыезджаць да вас. Будуць справы і Мары паглядзець...

— Якія справы? Кіраваць гаспадаркай буду я сам. Не будзем вяртацца да гэтага. Мы ж пра ўсё дамовіліся з вамі. Вы будзеце займаць сваё месца на ўсіх афіцыйных цырымоніях, на сямейных урачыстасцях, калі гонар нашага роду і інтарэсы Мары будуць паграбаваць, каб нас з вамі бачылі разам. А ў такой вялікай сям'і, як наша, будуць, дзякуй богу, і вяселлі і пахаванні... Вунь дзядзька Мартэн... я здзіўлюся, калі ён дацягне да восені. Дык вось вам і нагода прыехаць і паглядзець Мары...

Конны паліцэйскі паднёс да губ свісток, і нібы адкрыліся нябачныя шлюзы: цэлая армія пешаходаў перасякала вуліцу. А потым на чорны асфальт хлынулі таксі. «Трэба было мне тады ўцячы ў ланды, як гэта зрабіў Дагэр. Ісці сярод кволых чэзлых дрэўцаў, што растуць на той беднай зямлі... Ісці і ісці... Да поўнай знямогі... Не хапіла б, мусіць, мне адвагі ўтапіцца ў глыбокай лагуне, як той пастух з Аржалузы, якому нявестка не давала есці. Але я змагла б легчы на пясок, заплюшчыць вочы... Праўда, вароны, мурашкі... Тыя чакаць не будуць...»

Тэрэза глядзела на жывую чалавечую раку. Зараз яна кінецца туды. І рака прыме яе і панясе па сваіх бясконцых перакатах... Цяпер ужо няма куды падзецца... Бернар дастаў гадзіннік:

— Без чвэрці адзінаццаць. Пара вяртацца ў атэль.

— Вам не будзе горача ў дарозе?

— Дзе там! Вечарам у машыне яшчэ і холадна можа быць.

Тэрэза добра ведала тую дарогу, па якой сёння вечарам паедзе Бернар насустрач халоднаму ветру, які данясе да яго пах балота, смалы, травы, мяты, туману... Яна глядзіць на Бернара з той усмешкай, якая некалі вымушала жыхароў ландаў гаварыць: «Прыгажуняй мадмуазэль Тэрэзу не назавеш, але яна — сама абаяльнасць!..»

Бернар... Калі б ты мог сказаць: «Я дараваў табе. Паедзем дадому...», і яна ўстала б і пайшла за табой...

Але Бернар, які на момант і разгубіўся, і расхвляваўся, і дакараў сябе за гэта,— Бернар ужо быў у сваім звычайным настроі і баяўся ўсіх новых спраў і слоў, што выходзяць за межы штодзённай патрэбы. Ён ужо сумаваў па «каляіне», у якую ён зможа ўвайсці толькі сёння вечарам у Сэн-Клеры. Толькі там прыйдзе да яго душэўны спакой...

— Я хачу апошні раз папрасіць у вас прабачэння, Бернар.

Тэрэза вымаўляе гэтыя словы залішне ўрачыста і безнадзейна. Гэта была апошняя спроба аднавіць размову. Але Бернар пратэстует:

— Не варта больш пра гэта...

— Вы будзеце адзінокім. Няхай сабе я буду тут, а ўсё ж нейкае месца ў вашым жыцці займаць буду... Лепш было б мне памерці.

Ён паціснуў плячыма і амаль весела папрасіў «не бедаваць па ім».

— У кожным пакаленні Дэскейру быў свой стары

халасцяк. На гэты раз ім суджана быць мне. Для такой ролі ў мяне ёсць усё неабходнае (вы ж не будзеце адмаўляць гэта?). Шкада толькі, што нарадзілася дачка, а не сын: прападзе імя. Але, калі б мы і жылі разам, мы не захацелі б мець другое дзіця... Так што ўсё ў парадку. Усё ідзе добра... Не трэба мяне праводзіць. Пасядзіце яшчэ тут.

Ён знакам паклікаў таксі і вярнуўся сказаць, што з афіцыянтам ён разлічыўся.

Доўга глядзела яна на Бернараў бакал, у якім засталося крыху партвейну... Потым пачала разглядаць прахожых. Некаторыя, відаць, кагосьці чакаючы, хадзілі ўзад і ўперад. Адна жанчына двойчы азірнулася, з усмешкай паглядзела на Тэрэзу (работніца ці, можа, толькі апранута, як работніца?). Быў час, калі зачыняліся на перапынак швейныя майстэрні. Тэрэзе не хацелася ісці з кафэ. Тут было добра і ўтульна. Яна вырашыла сёння не шукаць Жана Азеведа і ўздыхнула з палёгкай,— ёй зусім не хацелася бачыцца з ім: зноў гаварыць, тлумачыць, падбіраць словы, выразы... Яна ведала Жана, але тых людзей, да якіх імкнулася яе душа, яна не ведала. Пра іх было вядома толькі тое, што яны захочуць паслухаць яе. І зноў словы...

Больш Тэрэза не баялася адзіноты: яна ўжо адчувала, што варта толькі пачакаць, нерухома пасядзець, і вакол яе з'явіцца нейкі рух, нейкае хваляванне. Так, мусіць, спаўзаліся б да яе мурашкі, збягаліся б сабакі, калі б яе мёртвае цела назаўсёды засталося ў ландах. Яна прагаладалася. Устала з месца і ўбачыла ў люстэрку свой адбітак: што ж, гэтай маладой даме вельмі пасуе дарожны касцюм. Але твар яшчэ быў схуднелы, змучаны, скуласты. І нос нейкі зусім кароценькі. Тэрэзе падумалася: «Я жанчына без узросту...»

Яна паснедала на вуліцы Руаяль (менавіта там яна снедала калісьці ў сваіх марах). У атэль вяртацца не хацелася. Ад наўбутэлькі добрага віна па ўсім цэле разлілася прыемная цеплыня. Яна папрасіла цыгарэты. Нейкі малады чалавек за суседнім столікам дастаў запальнічку і паднёс ёй агонь. Яна ўсміхнулася. І падумаць толькі, што гадзіну назад ёй хацелася паехаць разам з Бернарам. Трэсціся вечарам па цёмнай калдобістай лясной дарозе... А хіба так важна любіць толькі тую ці іншую мясціну, сосны ці клёны, акіян ці раўніну? Нічога яе цяпер не цікавіць, акрамя людзей, істот з крыві і плоці. «Мне дарагі не гэты каменны горад, не лекцыі, не музеі, а гэты ўзбуджаны лес, лес людзей, дзе нараджаюцца і бурляць такія пачуцці, з якімі не зраўняецца ніякая бура. Начныя стогны соснаў у Аржалузе краналі і трывожылі мяне толькі таму, што ў іх было нешта чалавечае».

Тэрэза трохі выпіла і многа курыла. Яна свяцілася шчаслівай усмешкай. Старанна падмалявала губы, выйшла на вуліцу і пайшла куды вочы глядзяць...

КЛУБОК ГАДЗЮК

...Божа, ведай, што мы самі не можам жыць у згодзе і ладзе, і не ведаем мы, чаго хочам, і ідзём усё далей і далей ад сапраўдных жаданняў нашых».

Св. Тэрэза Авільская¹

Вораг усіх сваіх блізкіх, у душы — нянавіць і сквапнасць,— ганебная натура! І тым не менш я хачу, каб вы паспагадалі гэтаму чалавеку, каб лёс яго хоць трохкі запаў вам у сэрца. Да самай смерці ўбогія імкненні і парывы засламялі ад яго святло... А яно ззяла так блізка, што часам яркія промні даходзілі і да гэтай істоты і апякалі яе... Нікчэмныя, убогія імкненні...

Але перш за ўсё — людзі не такія ўжо і міласэрныя хрысціяне. Ён стаў іх пакутнікам і мучыцелем іх. Сярод нас вунь колькі строгіх суддзяў няшчаснага грэшніка! А менавіта яны і адводзяць ад яго ісціну, і ніколі ёй ужо не прабіцца праз іх натоўп!

Не, не грошай хацеў гэты скнара, не помсты прагнуў гэты вар'ят... Што ён любіў на самай справе, вы

¹ Св. Тэрэза Авільская (1515—1582) ушаноўваецца каталіцкай царквою як рэфарматар манастыроў; ёю напісаны містычныя трактаты: «Шляхі ўдасканалення», «Унутраны замак», «Кніга майго жыцця».

*даведаецца, калі ў вас хопіць сілы і мужнасці вы-
слухаць яго споведзь разам з апошнім прызнаннем,
што перапыняецца смерцю...*

Ча с т к а п е р ш а я

I

Ты не паверыш сваім вачам, калі ада-
мкнеш мой сейф і знойдзеш там на стосе каштоўных
папер гэтае пасланне! Можа, было б лепш даверыць
гэтае пісьмо натарыусу, і ён перадаў бы яго табе пасля
маёй смерці; або пакласці ў шуфляду пісьмовага ста-
ла,— дзеці, ведама, кінуцца туды адразу, калі яшчэ
мой труп не паспее і астыць. Але справа ў тым, што
многа год пісаў я ў думках і зноў перапісваў гэты доў-
гі ліст, і шмат разоў бяссоннымі начама мне ясна ба-
чылася, як ляжыць гэты дакумент помсты і адплаты
на палічцы пустога сейфа. Дакумент, які рыхтаваўся
амаль паўстагоддзя... Супакойся. Зрэшты, ты ўжо су-
пакоілася: «Усе паперы там, на месцы». Я нібы чую
гэты твой радасны вокліч. Ты вярнулася з банка і, не
адхінуўшы нават жалобнага вэлюму, крычыш дзецям:
«Усе паперы там, на месцы!»

А так мала не хапіла, каб іх там не аказалася:
я ўжо збіраўся зрабіць усё, што трэба. Варта было мне
толькі захацець, і ў вас цяпер нічога не было б, акрамя
дома і зямлі. На ваша шчасце, нянавісьць мая патухла:
я перажыў яе, хоць доўгі час быў перакананы, што
гэта і ёсць маё самае моцнае, самае жывучае пачуццё...
Але, прынамсі, на сёння яно пакінула мяне. І мне,
старому, дабітаму чалавеку, сёння цяжка нават сабе
ўявіць таго вар'ята, які цэлымі начама не так абдум-
ваў сваю помсту (гэтая бомба замаруджанага дзеяння

была ўжо даўно зроблена з такой руплівасцю, што я ганарыўся ёю), як шукаў спосабаў пацешыцца ёю. Я хацеў тады дажыць да таго моманту, калі ты вернешся з банка і адамкнеш пусты сейф. Як бы ў вас усіх выцягнуліся твары! Трэба было толькі выдаць табе даверанасць на права адчыніць сейф не надта рана і не надта позна, каб пацешыць сябе апошняй радасцю і пачуць вашы безнадзейныя галасы: «Дзе каштоўныя паперы? Дзе паперы?..» І мне здавалася тады, што нават самая пакутлівая агонія не сапсавала б майго радаснага настрою. А я быў здольны на такое. Аднак хто і калі давёў мяне да гэтага? Не быў жа я вылюдкам, пачварай.

Ужо чатыры гадзіны, а паднос, што стаіць на маім стале ад самага сьнедання, яшчэ не прынялі. Па брудных талерках поўзаюць мухі. Я званіў. Дарэмна. У вёсцы званкі заўсёды сапсаваныя. І я цярпліва чакаю ў тым самым пакоі, дзе спаў яшчэ хлопчыкам і дзе хутка, відаць, і памру. А ў дзень маёй смерці дачка мая Жэнеўева перш-наперш захоча адваяваць гэты пакой сваім дзецям. Я адзін займаю самы вялікі і самы лепшы пакой. Але ўспомніце і паглядзіце праўдзе ў вочы: я хацеў аддаць гэты пакой Жэнеўеве, і так бы і зрабіў, калі б не доктар Лаказ. Гэта ён тады даводзіў, што маім бронхам вельмі шкодзіць сырасць, і таму мне нельга жыць на ніжнім паверсе. І тым не менш я перайшоў бы туды, хоць і з горкай затоенай крыўдай... А калі ўсё ж мне не далі гэтага зрабіць, я шчыра парадаваўся. (Колькі я сябе памятаю, я заўсёды рабіў нейкія ахвяры. Адны ўспаміны пра іх атручвалі мне жыццё, пакідаючы ў душы зярняты злосці і крыўды, якія з часам давалі свае буйныя ўсходы.)

Схільнасць да сваркі — гэта наша сямейная спадчына. Не раз чуў я ад маці, што і ў майго бацькі на

доўгі час былі разладзіліся адносіны з яго бацькамі, а тыя за трыццаць гадоў так і не змаглі памірыцца з дачкою, якую выгналі з дому, і так і сканалі, не пабачыўшы яе (ад яе пайшлі мае дваюрадныя браты ў Марселі, з якімі мы ніколі не былі знаёмыя). Малодшыя пакаленні звычайна нічога не ведалі пра прычыны сямейных канфліктаў, але, поўнасьцю давяраючы старэйшым, убіралі ў сябе нянавісьць продкаў; я і сёння, бадай, калі б сустрэў на вуліцы сваіх марсельскіх кузенаў, адварнуўся б ад іх. Можна не бачыцца з далёкімі сваякамі, але куды дзецца ад жонкі, ад дзяцей?

Вядома, ёсць і дружныя, згуртаваныя сем'і, але, як падумаеш, колькі ў нас шлюбаў, дзе муж і жонка даўно абрыдзелі адно аднаму і даводзяць адно аднаго да адчаю, хоць і ядуць за адным сталом, мыюцца з аднаго ўмывальніка, спяць пад адной коўдрай, то можна толькі падзівіцца, што ў нас так мала разводаў!.. Ненавідзяць, точаць зубы адно на аднаго, а ратавацца, уцякаць — не адважваюцца; так і жывуць пад адным дахам...

Чаму мне так хочацца пісаць сёння — у дзень майго нараджэння? Мне пайшоў шэсцьдзесят восьмы год, але ведаю пра гэта толькі я адзін. Жэнеўева, Хюбэр, іх дзеці кожны раз у дзень нараджэння маюць пірог са свечкамі, кветкі... Табе я ўжо даўно нічога не дарыў, але не таму, што забываюся пра дзень твайго нараджэння... Гэта мая помста... Ды хопіць пра гэта... Апошні раз я атрымаў падарунак ад маёй беднай мамы. Старэнькая, нядужая, з хворым сэрцам, яна тады ледзь дайшла да кветніка і сваімі аслабелымі рукамі зрэзала некалькі ружаў...

Ага, дык на чым жа гэта я спыніўся? А, — ты, вядома, ніяк не можаш даўмецца, чаму мне так закар-

цела пісаць. Так, так,— іменна закарцела. Можа, табе падкажа што-небудзь мой почырк, гэтыя літары, што пахіліліся ў адзін бок, нібы сосны ад заходняга ветру. Помніш, у пачатку пісьма я гаварыў, што доўга абдумваў сваю помсту,— і вось я адмаўляюся ад яе. Але ёсць у цябе нешта, над чым я ўсё ж такі атрымаў перамогу: гэта тваё маўчанне. О! Зразумей мяне правільна: па слова ты ў кішэню не лезеш. Ты можаш гадзінамі гаварыць з Казо пра гарод ці курэй. Ты можаш цэлымі днямі весела шчабятаць і сюсюкаць з дзецьмі, нават з немаўлятамі. Але са мной!.. Ах, гэтае панурае маўчанне за сямейным сталом! Як яно мяне прыгнятала! Стомлены, разбіты, уставаў я з-за стала і заставаўся сам-насам з сваімі клопатамі і нягодамі. Падзяліцца імі мне не было з кім: вакол панавала маўчанне... Асабліва невыносна стала мне дома пасля справы Вільнаў, калі я адразу праславіўся і стаў «вядомым адвакатам-крыміналістам», як пісалі газеты. Чым больш хацеў я паверыць у сваю значнасць, тым больш ты старалася паказаць мне, што я нікчэмнасць... Ды не пра гэта гаворка, і не за гэта хачу я табе адпомсціць, а за тваё ўпартае маўчанне, калі справа датычылася нашага сямейнага жыцця, нашага глыбокага разладу. Колькі разоў, паглядзеўшы п'есу ў тэатры ці прачытаўшы новы раман, я зноў і зноў ставіў сабе адно і тое пытанне: няўжо і ў жыцці ёсць палюбоўніцы або жонкі, якія могуць закаціць сцэну, гаварыць праўду ў вочы і знаходзіць сабе ў гэтым палёжку?..

Больш як сорак гадоў адпакутавалі мы з табою разам, і за ўвесь гэты час ты ніколі не вымавіла ніводнага слова, якое закранала б штосьці істотнае, глыбокае ў нашым сумесным жыцці. Кожны раз табе ўдавалася ўхіліцца і прамаўчаць...

Доўгі час я думаў, што гэта свядома выпрацаваная табой сістэма паводзін, і ўсё ніяк не мог уцяміць, навошта яна табе спатрэбілася. Але аднойчы я нарэшце

зразумеў, што маё жыццё цябе проста не цікавіць. Я апынуўся далёка за колам тваіх інтарэсаў, заняткаў, клопатаў і стаў табе чужы. Ты пачала пазбягаць мяне, і не таму, што чагосьці баялася, а таму, што табе было сумна са мной. Ты добра адчувала, адкуль дзьме вецер, і наперад ведала пра кожную маю спробу зблізіцца з табой. А калі ўсё ж я заставаў цябе знянацку, ты знаходзіла якія-небудзь лёгкія адгаворкі, цалавала мяне ў шчаку і хуценька знікала...

Ці варта мне баяцца, што ты парвеш гэтае пісьмо, як толькі прачытаеш першыя радкі? Хутчэй за ўсё — не. Вось ужо некалькі месяцаў, як я здзіўляю, інтрыгую цябе. Хоць ты амаль і не глядзіш у мой бок, ты не магла не заўважыць некаторых перамен у маім настроі. І на гэты раз я ўпэўнены, што ты ад мяне нікуды не ўцячэш. Я хачу, каб ты, твая дачка, твой сын, твой зяць, твае ўнукі даведаліся нарэшце, які быў гэты чалавек, што быў вам мужам, бацькам, цесцем, дзедам... Гэты пажылы стомлены адвакат, якога трэба было берагчы і апякаць, бо кашалёк быў у яго руках... Гэты чалавек, які адзінока пакутаваў на другой планеце. На якой планеце? Табе ніколі і ў галаву не прыйшло зазірнуць туды. Супакойся: гэта не надмагільнае слова ў гонар маёй асобы і не абвінаваўчая прамова супраць вас. Галоўнай якасцю маёй натуры, якая да глыбіні душы ўразіла б любую жанчыну (акрамя цябе, безумоўна), з'яўляецца мая жорсткая, бязлітасная яснасьць думкі і слова.

Ашукваць самога сябе, што дапамагае жыць большасці людзей, я так за ўвесь свой век і не навучыўся. А калі мне здаралася рабіць нейкае паскудства, то я першы разумеў сутнасць свайго ўчынку.

Быў вымушаны зрабіць перапынак — чакаў, пакуль прынясуць лампу і зачыняць аканіцы. Доўга

глядзеў у акно і любаваўся прыгожымі танамі чарапіцы на страсе віннага склада, — адны яркія, нібы кветкі, а другія пераліваюцца, як галубіная шыйка. Дзесьці ў шатах пірамідальнай таполі спяваў дрозд. Яго прыемную бесклапотную песню перабіў грукат пустой бочкі, якую кацілі па двары. Мне, відаць, пашанцавала, што я магу чакаць сваёй смерці ў гэтым дарагім майму сэрцу куточку, дзе ўсё засталася такім, як і ў маленстве. (Праўда, скрып кола водачарпалкі, якое некалі круціла асліца, цяпер змяніўся аднастайным тахканнем маторчыка. Ды яшчэ не дае жыцця гэты паштовы самалёт, што кожны надвечорак пралятае над домам і адно брудзіць нябесны блакіт.) Не кожнаму дадзена штодня бачыць проста перад сабой, у рэальным жыцці, той свет свайго мінулага, які да большасці з нас прыходзіць толькі тады, калі ў нас хапае мужнасці, часу, цяплення аддацца далёкім успамінам. Я прыкладаю руку да грудзей і прыслухоўваюся да частых няроўных удараў сэрца. Гляджу на шафу з люстэркам: там у куточку — шпрыц, ампулы амлінітрыту, таблеткі, словам, усё, што трэба, калі пачнецца прыступ. Толькі вось ці пачуюць мяне, калі спатрэбіцца дапамога. Усе супакойваюць мяне і гавораць, што ў мяне толькі нешта падобнае на грудную жабу. А я лічу, што робіцца гэта хутчэй дзеля таго, каб самім спаць спакайней. Асцярожна раблю ўдых. Адчуванне nepřыемнае — нібы нехта паклаў мне на левае плячо руку і сціскае яго, нібы хоча сказаць: «Я тут, не забывайся». Што ж, мушу прызнаць: смерць ставіцца да мяне, бадай, прыхільна і не робіць сакрэту, што хутка пакліча мяне за сабой. Вось ужо шмат гадоў яна ходзіць зусім побач. Я чую яе крокі, адчуваю яе дыханне. Яна цяплява чакае. Праўда, і я сам з ёю памяркоўны і паслухмяна раблю ўсё, чаго яна вымагае. Як і належыць хвораму старому, я дажываю свой век у халаце, сяджу ў мяккім глыбокім крэсле з падушкамі, дзе калісьці

чакала свайго смяротнага часу і мая мама. Як і тады, увесь столік застаўлены лякарствамі. Я кепска паголены. Ад мяне дрэнна пахне. Я стаў рабом нейкіх дзівацкіх прывычак. Але не глядзіце на гэта: калі прыступ праходзіць, я зноў ажываю і магу пастаяць за сябе. Я зноў бываю ў майго паверанага Буру, які ўжо быў гатоў спісаць мяне з гэтай грэшнай зямлі. У мяне хапае сілы цэлымі гадзінамі стрыгчы купоны ў падвалах банка.

Мне трэба яшчэ пажыць, каб скончыць гэтую споведзь, каб прымусіць цябе хоць раз выслухаць мяне. Так ужо здарылася, што нам з табою не хапіла на гэта жыцця, бо нават тады, калі я спаў з табой у адной пасцелі і спрабаваў штосьці сказаць, я заўсёды чуў адно і тое: «Ах, як я стамілася! Страшэнна хочацца спаць! Я ўжо засынаю, засынаю...» Мае пяшчоты, ласкі ты яшчэ прымала, а вось мае словы... Хоць няшчасце наша парадзілі менавіта размовы — тыя бясконцыя гутаркі, якія мы так любілі пасля вяселля. Мы былі тады такія маладыя: мне толькі што споўнілася дваццаць тры, табе — восемнаццаць, і, відаць, уцехі плоці прыносілі нам менш радасці, чым нашы адкрытыя шчырыя прызнанні. Як гэта і бывае ў юнацтве, мы тады пакляліся гаварыць толькі праўду і нічога не ўтойваць. Мне па сутнасці не было ў чым спавядацца, і даводзілася нават упрыгожваць свае нявінныя юнацкія авантуры. Я не сумняваўся, што і ў цябе такое ж небагатае мінулае, і не мог нават уявіць сабе, што да знаёмства са мной ты вымаўляла імя якога-небудзь другога юнака. Так лічыў я да таго вечара, калі...

Было гэта ў тым самым пакоі, дзе пішуцца гэтыя радкі. Шпалеры з таго часу змяніліся, а мэбля з чырвонага дрэва так і стаіць, як тады. На тым самым месцы графін з апалавага шкла, чайны сервіз, што вый-

гралі па латарэі... Свяціў месяц. Цёплы паўднёвы вецер даносіў да нашага ложка пах гару.

Многа разоў гаварыла ты мне пра нейкага Рудольфа, і чамусьці заўсёды ноччу, у спальні, нібы яго прывід абавязкова з'яўляўся паміж намі ў самыя інтымныя нашы хвіліны... Ты і ў той вечар назвала гэтае імя — Рудольф, — помніш? Але гэтага табе ўжо было мала:

— Дарагі, мне варта было сказаць табе сёе-тое яшчэ перад вяселлем. Павер, мяне сумленне мучыць, што я тады не прызналася... О, нічога асаблівага, супакойся!..

Мяне гэта не збянтэжыла, і я не спрабаваў нават што-небудзь выпытваць у цябе. Але ты сама так шчодро дзялілася сваімі сакрэтамі, што мне спачатку стала няёмка. І зрабіла ты гэта не таму, што цябе сапраўды мучыла сумленне, не таму, што ў табе загаварыла пачуццё шчырасці і далікатнасці, хоць ты мяне і пераконвала ў гэтым... Ты проста не магла больш маўчаць, бо знаходзіла асалоду ў гэтых успамінах. Можа, ты і адчувала небяспеку, што навісла ў той вечар над нашым шчасцем, але зрабіць з сабой ужо нічога не магла. Не ад твайго жадання, не ад тваёй волі залежала, каб прывід гэтага Рудольфа не лунаў над нашай пасцеллю...

Не падумай толькі, што ля вытокаў нашай бяды стаяла рэўнасць. У тую летнюю ноч 1885 года, калі ты прызналася, што гэты незнаёмы мне юнак быў мінулым летам тваім жаніхом, я зусім не раўнаваў цябе. І толькі намнога пазней прыйшло да мяне гэтая шалёнае пачуццё.

Неверагодна! Толькі праз сорак пяць год атрымаў я магчымасць пагаварыць з табой пра гэта. Толькі ці захочаш ты чытаць далей гэтае пісьмо? Цябе ж гэта амаль зусім не цікавіць. Усё, што звязана са мною, наводзіць на цябе нуду і смутак. Ты ўся растварылася ў дзеях: яны не давалі табе бачыць і чуць мяне. А калі

з'явіліся ўнукі!.. Што ж, тым горш для мяне! Але я вось вырашыў апошні раз паспытаць шчасця. Магчыма, мёртвы я буду табе цікавейшы, чым жывы. Можа, пасля смерці я хоць на некалькі тыдняў займу нейкае месца ў тваім жыцці, і ты па клічу апошняга доўгу дачытаеш гэтыя старонкі да канца. Я так хачу ў гэта верыць. І я веру.

II

Сапраўды, я не раўнаваў цябе ў тую ноч, калі ты так шчыра спавядалася. Але як жа табе растлумачыць, што разбурыла гэтая споведзь? Я быў у маці адзіным сынам. Яна рана аўдавала і адна гадала мяне. Ты ведала яе ці, правільней, бачыла, жывучы пад адным дахам столькі гадоў. Нават калі ты і захочаш, то наўрад ці зразумееш тую душэўную блізкасць, што яднала дзве адзінокія істоты — маці і сына; бо ты вырасла зусім у іншай сям'і — вялікай, моцнай, багатай буржуазнай сям'і, дзе панавалі свае правілы і парадкі. І ніколі ты не зразумееш, з якой пяшчотнай руплівасцю гадала сына — сваю адзіную ўцеху на свеце, удава сціплага чыноўніка. Мае школьныя поспехі напаўнялі яе гонарам. Я таксама любіў добрыя адзнакі, і іншай радасці, бадай, не ведаў. У тую пару я не сумняваўся, што жывём мы вельмі бедна. У гэтым мяне пераконвалі і наш сціплы побыт, і гаспадарчая ашчаднасць, і асабліва строгая эканомія, якая была для мамы непарушным законам. Я, вядома, меў усё, што хацеў, і ніякай нястачы не адчуваў. Але толькі потым я зразумеў, як няньчыла і песціла мяне маці. У Астэйне ў нас была ферма, адкуль па таннай цане нам прывозілі прадукты. Як бы я здзівіўся, калі б у дзяцінстве мне хто сказаў, што ў нас на сталае далікатэсы: адкормленыя кураняты, зайцы, паштэты з бакасаў, — усё гэта мне не здавалася раскошай. Я часта чуў ад старэйшых,

што наша ферма нікуды не вартая. І сапраўды, калі яна перайшла ў спадчыну да маці, там былі закінутыя аблогі, дзе калісьці яшчэ мой дзед хлопчыкам пасвіў кароў. Але адкуль мне было ведаць, што бацькі перш-наперш паклапаціліся пра тое, каб аддаць землі пад лясныя пасадкі, і калі мне споўніўся дваццаць адзін год, я стаў уладальнікам дзвюх тысяч гектараў маладога гоннага лесу, дзе ўжо нарыхтоўвалі і вывозілі ўмацавальныя слупы для шахтаў. З гэтых сціплых даходаў маці памалу ўжо адкладвала грошы. Яшчэ пры бацьку «за апошнія франкі» мы купілі маёнтак Калез (аддалі тады сорак тысяч, а цяпер гэтыя вінаграднікі я і за мільён не прадам). Мы жылі на вуліцы Сэнт-Катрын у чатырохпавярховым доме, які бацька атрымаў у спадчыну перад сваім вяселлем. Два разы на тыдзень з вёскі прывозілі кашолку з правіянтам: маці старалася як мага менш «абіваць парог» мясной крамы.

А я клаўся спаць і ўставаў з адной толькі думкай: паступіць у Эколь Нармаль¹. У чацвер і нядзелю² мяне амаль немагчыма было выгнаць на двор, («каб хоць праветрыўся»). Я не з тых дзяцей, якія хваляцца, што сталі выдатнікамі без ніякіх намаганняў. Я быў зубрылам і ганарыўся гэтым: «Зубрыла! А што тут такога?!» Не скажу, што ў ліцэі я з вялікім задавальненнем вывучаў Вергілія ці Расіна. Але што зробіш: задалі — значыць, чытай, зубры і нічога не думай. Праграма ёсць праграма. Са скарбніцы чалавечага генія я вылучаў толькі тыя шэдэўры, што былі пазначаны ў праграме. Толькі яны мелі для мяне значэнне. І я пісаў пра іх у сваіх сачыненнях тое, што трэба было пісаць, каб дагадзіць выкладчыкам, — гэта значыць тое, што сотні разоў гаварылася і пісалася цэлымі пакаленнямі

¹ Вышэйшая навучальная ўстанова ў Парыжы.

² У французскіх школах чацвер і нядзеля — вольныя ад заняткаў дні.

абітурэнтаў, якія паступалі ў Эколь Нармаль. Вось такім я быў ідыётам, і, магчыма, ім бы і застаўся на ўсё жыццё, калі б за два месяцы да ўступных экзаменаў не пачаў харкаць кроўю. Хвароба страшэнна напалохала маці, і я быў вымушаны ўсё кінуць.

Гэта была расплата за празмернае зубрэннае ў дзяцінстве і юнацтве. Калі хлопчык расце, развіваецца, нельга яму ад раніцы да ночы сядзець за пісьмовым сталом, згорбіўшыся над кнігамі і сшыткамі. Трэба даваць яму хоць якую фізічную нагрузку.

Табе сумна? Як я гэтага баюся, але прашу цябе: не прапускай ніводнага радка. Павер, я гавару толькі пра самае неабходнае: уся трагедыя нашага сумеснага жыцця пачынаецца з гэтых маленькіх непрыкметных падзей,— ты пра іх не ведала альбо забылася.

Урэшце ты бачыш з гэтых першых старонак, што я не збіраюся шкадаваць і сябе. Ты тут знойдзеш няма-ла звестак, ад якіх твая нянавіць толькі парадуюцца. Ну, не трэба, не пярэч мне.., бо ты, калі і ўспамінаеш пра мяне, то толькі з варожасцю.

Магчыма, я залішне рэзкі і не зусім справядлівы да таго кволага падлетка, што ўпарта ўчытваўся ў тоўстыя даведнікі і слоўнікі. Калі я гартаю ўспаміны дзяцінства другіх людзей і бачу, які светлы рай паўстае перад іх вачыма, я з нудою пытаю ў сябе: «А я? Чаму гэтая пустыня адабрала ў мяне нават дзяцінства? Можна, я нешта забыўся, а другія берагуць гэта ў памяці? Можна, і ў маім маленстве былі такія ж радасныя часіны?..» Дзе там... У памяці толькі бясконцае зубрэннае, упартае барацьба за адзнакі, жорсткае саперніцтва з Энохам і Радрыгам — маімі аднакласнікамі. Сяброў у мяне не было, бо я па прыродзе сваёй не прымаў ніякай дружбы. Пospехі ў вучобе, мая незалежнасць і нават высакамернасць прыцягвалі да мяне некаторых школь-

нікаў, але я жорстка адштурхоўваў кожнага, хто лез да мяне са сваёй дружбай. Я цяпець не мог ніякіх «сантыментаў». І калі б нават лёс зрабіў мяне пісьменнікам, я ўсё роўна не знайшоў бы ў сваіх дзіцячых успамінах ніводнай пяшчотнай старонкі. Пачакай... усё ж нейкі водбліск святла прабіваецца... Бацька... Я амаль не памятаў яго і часта пераконваў сябе, што ён не памёр, не, а толькі на нейкі час знік і хутка вернецца... Пасля заняткаў у ліцэі я бягом імчаўся дамоў, абмінаючы экіпажы. На тратуарах заўсёды было многа пракожых, і я бег проста па вуліцы. Стрымгалоў узлятаў я па лесвіцы. Мама сядзела ля акна і цыравала бялізну. Бацькава фатаграфія вісела на сваім месцы — справа ад ложка. Я дазваляў маме пацалаваць сябе, штосьці мармытаў у адказ на яе пытанні і садзіўся за ўрокі.

Як толькі выявілася мая хвароба, што так крута перавярнула ўсе мае планы, мама адразу перавезла мяне ў Аркашон, дзе на беразе заліва ў маленькай вясковай хатцы я правёў доўгія месяцы. Што і казаць, настрой у мяне быў самы панылы: падарванае здароўе пад корань падрэзала ўсе мае надзеі на універсітэцкую кар'еру. Бедная мама, я злаваўся на яе, бо яна не заўважала маёй трагедыі і, як мне тады здавалася, увогуле не дбала пра маю будучыню. Яна тым і жыла, што з нецярпліваасцю чакала, што пакажа тэрмометр. Раз на тыдзень мяне важылі, і ад маёй вагі цалкам залежалі яе радасць і гора. Шмат гадоў пазней мне давялося спазнаць, як горка і крыўдна ляжаць хвораму, калі ніхто да цябе не падыходзіць і ніхто не цікавіцца тваім станам. О, тады я зразумеў: лёс справядліва карае мяне за маю жорсткасць да мамы, якая так любіла мяне.

Прышла вясна, а з ёю і мая папраўка. Я ажыў. Пашырэў у плячах, пасталеў. У гэтай сухой лясістай мясцовасці, пакрытай травой і жаўтазелем (у тую

пару Аркашон быў яшчэ вёсачкай), мой разбіты ад нездаравага жыцця арганізм атрымаў усё неабходнае.

І якраз у тых веснавых дні мама сказала мне, што яна зусім не баіцца за маю будучыню, бо мы маем немалыя зберажэнні, якія з кожным годам большаюць. Нічога яшчэ не страчана, спяшацца няма куды, тым больш што ад службы ў войску мяне хутчэй за ўсё вызваляць. Я ўмеў прыгожа і ясна выказваць свае думкі, і гэты прыродны дар слова здзіўляў усіх маіх настаўнікаў. Мама лічыла, што мне лепш за ўсё будзе паступіць на юрыдычны факультэт. А потым без асаблівых цяжкасцей я змагу стаць вядомым адвакатам або заняцца палітычнай дзейнасцю... Мама захапілася і гаварыла, гаварыла, адразу адкрываючы ўсе свае задумы, а я маўчаў і незадаволена слухаў, разгублена глядзячы ў акно.

Мяне пачыналі ўжо цікавіць дзяўчаты. Мама назірала за мной з баязлівай пабляжлівасцю. Пазней, калі мне давалося жыць разам з тваімі роднымі, я пабачыў, колькі клопату прыносіць такі перыяд у жыцці маладых для рэлігійнай сям'і. А мая маці бачыла ў гэтым толькі адну небяспеку: каб гэта не пашкодзіла майму здароўю. Пераканаўшыся, што я не злоўжываю заляцаннямі, яна скрозь пальцы глядзела на мае вачэрнія адлучкі і патрабавала толькі, каб апоўначы я быў дома. Не, не бойся, я не буду табе расказваць пра свае юнацкія прыгоды. Я ведаю, што такія рэчы наводзяць на цябе жах. Урэшце, і прыгод асаблівых у мяне не было.

Але каштавалі яны мне даволі дорага, і я пакутаваў ад гэтага. Мне было крыўдна, што я непрыгожы, што нічым не магу звярнуць на сябе ўвагу і што нават маладосць мне не дапамагае. Хоць, здаецца мне, не такі я ўжо быў і нецікавы. У мяне, як кажуць, правільныя рысы твару. Жэнеўева — мой партрэт — была вельмі прыгожай дзяўчынай. Але я быў з той пароды

людзей, пра якіх гавораць, што ў іх няма маладосці. Каму прыемна бачыць панурага маладога чалавека, пазбаўленага юнацкай свежасці. Ад аднаго майго змрочнага выгляду ў людзей адымаўся язык. І чым больш я ўсведамляў гэта, тым больш рабіўся злосным, хмурным і адзінокім. Я ніколі не ўмеў добра апрануцца, выбраць галыштук, завязаць яго. Ніколі не ўмеў я поўнасю бесклапотна аддацца ўцехам, пасмяяцца, падурэць. Нельга нават уявіць, каб хто-небудзь запрасіў мяне на сяброўскую вечарынку: такі госць, як я, з самага пачатку сапсаваў бы ўсю справу. Да таго ж я быў вельмі крыўдлівы і не мог прпусціць міма вушэй ніводнай насмешкі. Затое, калі мне даводзілася самому жартаваць, адпускаў такія кліны, якіх звычайна ніхто дараваць не мог. Я нетактоўна, груба кпіў з якой-небудзь смешнай рысы чалавека, з яго фізічнага недахопу, пра якія варта было б памаўчаць. Жанчын я саромеўся, хоць і трымаўся з імі ганарыста і незалежна. Размаўляючы з дамамі, я заўсёды надаваў свайму голасу высакамерны, павучальны тон, а гэта, як вядома, нічога, акрамя агіды, у іх выклікаць не магло. Я нічога не разумеў у жаночых уборах. Я адчуваў, што не маю поспеху ў жанчын, і «на злосць ім» яшчэ больш падкрэсліваў у сабе тыя рысы, якія і так палохалі іх. Словам, кожны дзень маёй маладосці быў крокам да самагубства. Я наўмысна спяшаўся быць непрыемным і нікому не падабацца, баючыся, што гэта выйдзе і без маіх намаганняў, само па сабе.

Не ведаю, справядліва гэта ці не, але ва ўсім я вінаваціў сваю маму. Мне здавалася, што я расплачваюся за тое, што ў маленстве маці, на маё няшчасце, залішне мяне песціла, галубіла, апякала. І ў маладосці я абыходзіўся з маці надзвычай жорстка і груба. Я прапракаў яе за празмерную мацярынскую любоў. Я не мог ёй дараваць і гэтага вялікага мацярынскага пацучця, якога больш ніхто на свеце не мог мне даць.

Даруй, што зноў гавару пра гэта. Думкі і ўспаміны пра маці даюць мне сілы пераносіць тую адзіноту, на якую ты мяне асудзіла. Можна, гэта і справядлівая расплата. Бедная мама, даўно ўжо ты адышла на вечны спакой... Памяць пра цябе жыве толькі ў сэрцы гэтага нядужага старога, — а як бы ты пакутавала, калі б даведлася, што лёс адпомсціць мне за цябе!..

Так, я быў жорсткі да маці. Памятаю, як сумна было ў нашай хатцы ў Аркашоне. У час абеду я ледзь выціскаў з сябе два-тры словы ў адказ на яе нясмелыя пытанні. А бывала, ні з чаго ні з якога мог раззлавацца і нагрубіць...

Яна не спрабавала мяне зразумець, разабрацца ў прычынах майго гневу. Для яе гэта быў божы гнеў. «Гэта ад хваробы, — гаварыла яна, — табе трэба палячыцца, супакоіць нервы...» І давала, што ёй, жанчыне цёмнай і малаадукаванай, не зразумець мяне: «Канешне, якая я табе кампанія? Маладому чалавеку не вельмі весела са старымі...» І яна, такая эканомная, калі не сказаць, скупаватая, давала мне грошай больш, чым я прасіў, сама штурхала мяне да марнатраўства, прывозіла мне з Бардо нехлямяжыя гальштукі, якіх я ніколі не насіў.

Мы пасябравалі з суседзямі. У іх была дачка, да якой я пачаў заляцацца, хоць яна мне не падабалася. Доктары параілі гэтай дзяўчыне лячыцца кожную зіму ў Аркашоне. Мама не знаходзіла сабе месца ад страху, што я магу чым-небудзь заразіцца ці скампраметую суседку і буду вымушаны ажаніцца. Сёння я ўпэўнены, што займаўся гэтым малапаспяховым заляцаннем толькі дзеля таго, каб зрабіць непрыемнасць маці.

Праз год мы вярнуліся ў Бардо і адразу пераехалі са старой кватэры ў новы дом. Маці купіла гэты асабняк яшчэ задоўга да нашага прыезду, але нічога не

гаварыла пра яго, хочучы зрабіць мне сюрпрыз. Я вачам сваім не паверыў, калі ўбачыў, што лакей адчыняе нам дзверы. Мне поўнасцю аддалі другі паверх. Усё здавалася свежым і новым. У глыбіні душы я быў зачараваны такой раскошнай абстаноўкай (хоць на цяперашні розум усё гэта мне здалося б жахлівым), але ўсё роўна бязлітасна раскрытыкаваў мамін выбар і выказаў сумненні, ці варта было плаціць за гэты дом столькі грошай.

І тады шчаслівая мама адкрыла мне поўную карціну наконт нашых фінансавых спраў. Зрэшты, яна не павінна была рабіць гэтага (большая частка нашай маёмасці была яе пасагам і належала асабіста ёй). Пяцьдзсят тысяч франкаў гадавога даходу ды яшчэ грошы, што даваў нам лес, — «кругленькая» сума на той час, тым больш у правінцыі!.. На маім месцы кожны малады чалавек паспрабаваў бы скарыстаць такія грошы і прабіцца ў колы мясцовай эліты. Нельга сказаць, што ў мяне не хапала амбіцый, але мне ледзьве ўдавалася хаваць ад сваіх таварышаў з юрыдычнага факультэта сваю варожасць і непрыязнь да іх.

Амаль усе яны былі сынкамі з арыстакратычных сем'яў, выхоўваліся ў езуітаў, а я вучыўся ў звычайным ліцэі, дзед мой быў пастухом; я не мог ім дараваць сваёй зайздрасці да іх манер. Супакойвала трохі толькі тое, што па сваіх разумовых здольнасцях, як мне здавалася, гэтыя маладыя франты стаялі ніжэй за мяне. Зайздросціць нікчэмным піжонам і адначасна пагарджаць імі!.. Такое ганебнае дваістае пачуццё можа атруціць чалавеку жыццё. А я зайздросціў ім, пагарджаў імі, і іх спакойная высакамернасць яшчэ больш распальвала маю нянавісць. Вось такі ў мяне характар. Я і ў думках не мог сабе дапусціць, што можна было б паспрабаваць заваяваць іх сімпатыі, — наадварот, з кожным днём я ўсё больш збліжаўся з іх праціўнікамі. Нянавісць да рэлігіі, якая так надоўга ахапіла мяне,

прывнесла табе столькі пакут і назаўсёды зрабіла нас ворагамі,— гэтая нянавіць нарадзілася на юрыдычным факультэце ў 1879 і ў 1880 гадах, калі абмяркоўваўся сёмы артыкул вядомага дэкрэта¹ і калі выгналі з Францыі езуітаў.

Да таго часу пытанні рэлігіі мяне зусім не цікавілі. Ад маці я пра іх нічога не чуў, хіба што вось толькі гэта: «Я зусім спакойная перад судом божым. Калі ўжо такія людзі, як мы, не выратуюцца, то тады нікому не будзе паратунку». У маленстве яна мяне ахрысціла. Я хадзіў да першага прычасця яшчэ ў ліцэі, але гэтая цырымонія здалася мне тады сумнай, непрыемнай, і ад яе застаўся ў мяне толькі цьмяны ўспамін. Ва ўсякім разе, больш я ўжо ніколі не прычашчаўся, і ва ўсім гэтым быў поўным невукам. У дзяцінстве, сустракаючы на вуліцы свяшчэннікаў, я глядзеў на іх, як на пераапранутых людзей з карнавальнага шэсця. Я ніколі не задумваўся над рэлігійнымі праблемамі, а калі нарэшце сутыкнуўся з імі, то толькі з пункту гледжання палітыкі.

Я заснаваў студэнцкі гурток. Мы збіраліся ў «Кафэ Вальтэра», дзе я практыкаваўся ў красамоўстве. Сарамлівы ў асабістым жыцці, я рабіўся зусім другім чалавекам у час публічных выступленняў. У мяне з'явіліся прыхільнікі. Мне было прыемна быць іх завадатарам, а любіў я іх не больш, чым багатых буржуа. Я злаваўся на іх, калі яны прастадушна выяўлялі свае мізэрныя імкненні і прымушалі мяне лішні раз зразумець, што і я сам недалёка адышоўся ад гэтых сыноў дробных чыноўнікаў. Усе яны вучыліся на сты-

¹ У 1879 г. сенатар Жуль Фера ўнёс у сенат законапраект аб вышэйшай адукацыі, паводле якога езуітам забаранялася кіраваць навучальнымі ўстановамі і весці там навучанне. У 1880 г. гэты законапраект абмяркоўваўся ў сенаце, пасля чаго быў прыняты закон аб выгнанні езуітаў з краіны.

пендыю, былі разумныя і прагныя да славы. Але ўсе яны былі атручаны зайздасцю і злосцю. Перада мной яны хутчэй ліслівілі, а не любілі мяне. Зрэдку я частаваў іх у рэстаране. Для іх гэта было сапраўднай падзеяй, пра якую потым доўга ўсе гаварылі. Але мне абрыдзелі іх манеры. Здаралася, я не мог утрымацца ад злоснай насмешкі, якая для кагосьці была амаль смяротнай ранай, што доўга потым ныла ў сэрцы.

Мая нянавіць да рэлігіі была па сутнасці шчырай. У нейкай ступені закранала мяне і імкненне да сацыяльнай справядлівасці. Я прымусіў маці знесці глінабітныя халуны, дзе жылі нашы арандатары, якія харчаваліся чорным хлебам ды маісавай кашай. Упершыню яна паспрабавала запырэчыць мне: «Ты думаеш, яны падзякуюць табе?»

Але больш у гэтым кірунку я нічога не зрабіў. Я пакутаваў ад разумення таго, што я аб'яднаны з сваімі праціўнікамі адзінай прагай да грошай і зямлі. Ёсць клас уласнікаў і ёсць беднякі. І мне стала ясна, што я назаўсёды застануся на баку ўласнікаў. Капітал у мяне не меншы, а можа, і большы, чым у гэтых ганарыстых арыстакратаў, якія, як мне здавалася, адварочваліся, заўважыўшы мяне, і якія, напэўна ж, паціскалі б мне руку, калі б я падаваў яе ім. Дарэчы, і правыя, і левыя не раз на публічных сходах папракалі мяне за мае дзве тысячы гектараў лесу і вінаграднікі...

Даруй мне, што я так маруджу. Але без гэтых падрабязнасцей табе было б цяжка зразумець, чым была для маёй уражлівай скалечанай душы наша сустрэча з табой і наша каханне. Я, сялянскі сын, чыя маці «хадзіла ў хусцінцы», раптам стаў жаніхом мадмуазэль Фандадэж. Гэта пераходзіла граніцы самай багатай фантазіі. Гэта было неверагодна...

III

Мне давялося адкласці пяро, бо пачало цямнець. Да мяне данеслася ваша размова. Не, не, вы не перашкодзілі мне, бо гаварылі надта ціха. Але якраз ваша шаптанне больш за ўсё мяне турбавала. Раней з гэтага пакоя я мог падслухваць вашы размовы, але цяпер вы пачалі асцерагацца мяне і перайшлі на шэпт. Нядаўна ты сказала мне, што я стаў недачуваць. Пра што ты гаворыш? Я выдатна чую далёкі грукат поезда на чыгуначным мосце. Не, я яшчэ не глухі. А вы наўмысна гаворыце шэптам, каб я не пачуў ваших слоў. Што вы хаваеце ад мяне? Дрэнна ідуць справы? Недарэмна вы ўсе згуртаваліся. І штодня да цябе ўсе збягаюцца, высунуўшы языкі, як сабакі. Тут і наш зяць — маклер па продажы рому і віна, і муж нашай унучкі — адпеты гультай, і сыноч наш Хюбэр — банкір... Грошы ўсёй сям'і сцякаюцца да яго, а ён выплачвае да дваццаці працэнтаў дывідэндаў. Так што на мяне не разлічвайце: я са сваіх рук нічога не выпушчу. Упэўнены, што сёння вечарам ты будзеш мне «падказваць»: «Ды гэта ж так проста і выгадна прадаць пад высечку частку лесу». Ты напамніш мне, што абедзве дочки Хюбэра жывуць ад самага вяселля ў сваіх мужоў разам з бацькамі, бо не маюць грошай, каб набыць сваё жыллё і абстаноўку. «У нас на гарышчы столькі мэблі, якая адно псуецца ды пакрываецца пылам. Чаму б нам сёе-тое не пазычыць ім?..» Ведаю, што ты будзеш зараз гаварыць. «Нашы ўнучкі зазлавалі на нас і больш не прыязджаюць. А гэта ж такая радасць — бачыць і слухаць іх...» Вось пра што вы цяпер шэпчацеся.

.

.

Перачытваю радкі, напісаныя ўчора. Няўжо я трызініў? Адкуль столькі злосці і варожасці? І, па сутнасці,

я не пісьмо пішу, а вяду дзённік. Зноў бяруся за пяро. Што рабіць? Закрэсліць усё і пачаць зноў? Гэта немагчыма: у мяне мала часу. Што напісана, няхай і застаецца. Адзінае, што я хацеў — гэта адкрыцца перад табой поўнасьцю, прымусяць цябе ўбачыць мяне такім, які я ёсць. Ужо трыццаць год, як я для цябе ўсяго толькі аўтамат, які выдае банкноты на тысячу франкаў. Аўтамат працуе не зусім спраўна: увесь час яго трэба трэсці, пастуковаць па ім. І ты з нецярплівасьцю чакаеш таго дня, калі нарэшце можна будзе адкрыць яго і поўнымі прыгаршчамі браць адтуль...

І зноў я ў палоне сваёй злосці. Трэба лепш вярнуцца да таго месца, дзе я спыніўся ўчора: мне неабходна дайсці да вытокаў маёй нянавісці і жорсткасці. Прыгадаць тую фатальную ноч... Але спачатку ўспомні нашу першую сустрэчу.

У жніўні 1883 года я быў разам з маці ў Люшоне. У тых часы ў «Атэлі Сакарона» было многа мяккіх крэслаў, канап, пуфаў, дываноў, прыгожых чучал пірэнейскіх сарнаў. А ліпавы водар у аляях Эціні!.. Яго нельга забыць. Прайшло столькі гадоў, але заўсёды, калі цвітуць ліпы, мне ўсё здаецца, што я ўдыхаю ў сябе той чароўны пах! Раніцай я прачынаўся пад роўнае цоканне вослікаў, меладычныя гукі званочкаў і ляскаў бізуноў паганяных. Па вуліцах цурчалі срэбразвонныя ручаі горнай вады. Хлопчыкі-падлеткі гандлявалі булачкамі і рагалікамі. Конна праязджалі праваднікі; я глядзеў на кавалькады, што выпраўляліся ў горы.

Увесь другі паверх займала сям'я Фандадэж. Яна жыла ў апартаментах караля Леапольда¹. «Ну і транжыры!» — гаварыла мама. Гэта не перашкаджала ім

¹ Леапольд (1790—1865) — бельгійскі кароль.

заўсёды плаціць са спазненнем (у Бардо, ля самай прыстані, яны арандавалі ў нас вялікі зямельны ўчастак, дзе былі таварныя склады).

Мы з мамай абедалі за агульным сталом, а вам заўсёды падавалі асобна. Я добра памятаю ваш круглы стол ля акна. За ім часцей за ўсё сядзела ваша тоўстая бабулька, якая хавала сваю лысую галаву пад чорнымі карункамі, дзе паблісквалі шклянныя пацеркі. Мне заўсёды здавалася, што яна мне ўсміхаецца, — гэтая ілюзія стваралася таму, што ў яе былі малюсенькія прыжмураныя вочкі, а рот — амаль да вушэй. Ёй прыслужвала манашка з напышлівым адутлаватым тварам, уся ў белым накрухмаленым палатне. Твая маці... якая ж яна была прыгожая! Заўсёды ў чорным... Пазней я даведаўся, што яна пахавала двух сыноў. І не на цябе, а на яе, тваю маці, замілавана паглядаў я спадцішка. Мяне хвалявалі яе аголеныя рукі і плечы. Яна не насіла ніякіх караляў, пярсцёнкаў, завушніц, але ўся яе істота як магнітам цягнула мяне да сябе. Я мроіў ёю і, як стэндалеўскі Жульен Сарэль, ужо рыхтаваў план яе спакушэння. З чаго пачаць? Можна, загаварыць? А можна, лепш падкінуць запіску?.. А цябе... я амаль не заўважаў. Я ўбіў сабе ў галаву, што звязвацца з маладымі дзяўчатамі няма інтарэсу. Да таго ж, у цябе была нейкая фанабэрыстая, знішчальная манера глядзець на людзей, якая ўсіх адпуджвала.

Аднойчы я вярнуўся з казіно і застаў маму за размовай з мадам Фандадэж. Наша госця трымалася і гаварыла падкрэслена ветліва, ласкава, як добра выхаваны чалавек, які не можна сабе дазволіць апусціцца да нізкага ўзроўню грубаватага субсяседніка. А мая мама не саромелася: «Ты ў мяне ў руках, і я цябе прыцісну...» Для яе Фандадэжы былі ўсяго толькі неахайнымі плацельшчыкамі. Яна па-сялянску любіла і цаніла толькі зямлю і не вельмі давярала гандлёвым справам і хісткаму купецкаму багаццю. Я спыніў яе на словах:

«Вядома, я магу паверыць падпісу месье Фандадэжа, але ведаеце...»

Упершыню я ўмяшаўся ў дзелавую размову. Мадам Фандадэж атрымала жаданую адтэрміноўку. Потым я не раз думаў, што сялянскі інстынкт не падводзіў маю маці: дорага каштавала мне твая сям'я, і калі б я вам падаўся, вы хутка разбазарылі б усё маё багацце, усё паплыло б у вашу камерцыю. Якая там камерцыя?! Кантора на першым паверсе, тэлефон, машыністка... Адна паказуха... А грошы як у трубу вылятаюць. Але я адхіліўся... Мы ўспамінаем наша знаёмства ў Люшоне ў 1883 годзе.

Цяпер ваша сям'я сустракала мяне з ветлівай усмешкай. Твая бабуля толькі і ведала, што ўвесь час балбатала за сталом. Слухаць нікога яна не хацела, бо была глухая. А вось твая мама расчаравала мяне, — некалькі разоў мне ўдалося пагаварыць з ёю пасля абеду, і яна здалася мне даволі нуднай асобай. Так што маім рамантычным намерам не суджана было збыцца. Не крыўдуй, калі ласка, за такія ўспаміны, але, праўда, гутарка яе была такая нецікавая, нікчэмная; усе думкі круціліся вакол нейкіх недарэчных дробязяў, ну а мова проста знішчала сваім убоствам... Праз тры хвіліны мне рабілася сумна, і я з адчаем думаў, як хоць дзеля прыліку падтрымаць гэтую бяссэнсавую гаворку...

І я зацікавіўся дачкою. Не адразу ўлавіў я, што ніхто не перашкаджае нашым сустрэчам і размовам. Хіба мог я здагадацца, што Фандадэжы ўбачылі ў маёй асобе выгаднага жаніха? Успамінаецца наша паездка ў даліну Лілей. Ехалі мы туды ў адкрытым экіпажы, — бабуля з манашкай на заднім сядзенні, а мы з табой спераду. У Люшоне, дзякуй богу, экіпажаў хапала і наняць іх нічога не каштавала, але толькі вам — Фандадэжам магло стрэліць у галаву валачы сюды сямейны экіпаж...

Ціха ішлі коні. Над імі віўся рой мух. Манашка драмала. Твар яе блішчаў ад поту. Бабулька памахвала веерам. На ім быў намаляваны матадор, які шпагай заколае чорнага быка. Такія вееры ў Люшоне прадаваліся на кожнай вуліцы. Стаяла страшэнная гарачыня, а на табе чамусьці былі доўгія, да самых локцяў, пальчаткі. Ты была ўся ў белым. «Пасля смерці двух братоў, — сказала ты, — я дала сабе зарок насіць толькі белае». Тады я не разумеў, што гэта азначае «даць зарок насіць той ці іншы колер». Пазней я даведаўся, што ў вашай сям'і ўсе мелі схільнасць да дзівачтваў, але ў той дзень мне гэта здалося нават паэтычным. Як жа табе раскажаць пра душэўны стан таго маладога чалавека, што сядзеў з табой побач? Нечакана мне здалося, што я не выклікаю ў табе непрыемных пачуццяў... Ты з цікавасцю глядзіш на мяне... А можа, нават я падабаюся табе!.. І на ўсё жыццё запамніў я той вечар, калі ты сказала: «Гэта ж так рэдка бывае, каб у мужчыны былі такія доўгія вейкі!.. Ах, якія ў вас вейкі!..»

Я старанна хаваў свае адносіны да рэлігіі. Помню, у час гэтай прагулкі мы з табой злезлі з экіпажа і пайшлі пад гару пехатой, каб было лягчэй коням; твая бабуля і манашка тым часам узяліся за ружанцы і пачалі мармытаць малітвы, а фурман, які за доўгія гады службы ў вас ад пачатку да канца вывучыў гэты рытуал, своечасова падхопліваў: «Амі-ін». Нават у цябе ўсё гэта выклікала ўсмешку. Але я быў вельмі стрыманым. Кожную нядзелю я амаль з задавальненнем суправаджаў цябе і тваю маці ў царкву да абедні, хоць царкоўныя цырымоніі не выклікалі ў мяне ніякіх метафізічных думак. Рэлігійны культ быў, на маю думку, звычайнай з'явай для таго класа, да якога цяпер далучаўся і я. А буржуазія любіць традыцыі, паважае рэлігію сваіх продкаў, шануе гэтую сістэму абрадаў, якая, калі і мае які сэнс, то толькі сацыяльны.

Бывала, у царкве ты крадком кідала позіркi ў мой

бок, і ўспамін пра гэтыя абедні звязваецца ў мяне з цудоўным адкрыццём, да якога я тады прыйшоў: я магу зацікавіць, магу падабацца, магу хваляваць дзявочае сэрца. Маё каханне, як мне здавалася, злівалася з тваім каханнем да мяне. Ды што там мае перажыванні!.. Яны, бадай, ніякага значэння не мелі. Самае галоўнае было ў тым, што я верыў у тваё каханне. Як у люстэрку адбіваўся мой вобраз у дзявочай душы, і адбітак гэты не адштурхоўваў яе ад сябе... Якое шчасце! Якая радасць! Уся мая істота расцвіла. Ніколі не змагу я забыцца, як пад тваім цёплым позіркам адтаваў лёд, што скоўваў маю душу, і ў ёй нараджаліся жыватворныя крыніцы трапяткой пяшчоты і чыстага кахання. Самыя звычайныя прыкметы тваёй увагі — поціск рукі, кветка паміж старонак у кнізе,— усё захапляла і хвалявала мяне, усё было для мяне новым.

І толькі мая мама нічога не мела ад гэтага майго адраджэння. Я адчуваў, з якой варожасцю глядзіць яна на маю яшчэ не зусім акрэсленую задуму, на маю нясмелую мару, якую я і сам лічыў вар'яцкай. Я злаваўся на маму, што яна не падзяляе маёй радасці. «Няўжо ты не бачыш, што гэтая сямейка хоча забіць цябе ў пастку?» — паўтарала яна, не ведаючы пра тое, што сама можа растаптаць маё светлае пачуццё. Нарэшце я спадабаўся дзяўчыне!.. Так, на свеце ёсць дзяўчына, якой я спадабаўся!.. Можа, нават яна захоча выйсці за мяне замуж!.. Я верыў у гэта насуперак маці і яе падазронасці. Турбавала, непакоіла, апякала толькі адно: ці захочуць твае багатыя арыстакратычныя бацькі парадніцца з нашай сям'ёй?.. Як жа я бунтаваў тады супраць мамы за тое, што яна магла перакрэсліць усе мае надзеі!..

І ўсё ж мама навяла даведкі пра фінансавы стан вашай сям'і: патрэбныя сувязі, дзякуй богу, у яе былі амаль ва ўсіх асноўных банках. Радасць мая была бязмежнай, калі маці мусіла прызнаць: фірма Фандадэж,

нягледзячы на некаторыя часовыя цяжкасці, карыстаецца вялікім даверам і з ёю лічацца самыя салідныя ўстановы. «Яны маюць шалёныя грошы,— гаварыла мама,— але занадта ўжо шыкуюць. Усё трацяць на коней, на экіпажы, на чэлядзь. Не каб адкласці, зберагчы, сэканоміць, а так... кідаюцца грашыма, абы пукаць пыл у вочы...»

Звесткі, атрыманыя з банкаў, канчаткова пераканалі мяне, што прыйшла пара майго шчасця. Цяпер у мяне быў доказ бескарыслівасці тваіх блізкіх: яны ўсміхаюцца мне не таму, што хочуць мець нейкую выгаду ад мяне, а таму, што ім прыемна са мной. І нечакана мне здалася натуральным, што я магу падабацца ўсім людзям, усім без выключэння. Нам з табой дазвалялі разам бываць вечарамі, шпацыраваць па прыгожых аляях парка. Як крыўдна і балюча, што ў пачатку жыцця, калі чалавеку выпадае трохі шчасця, ніхто не папярэдзіць, ніхто не скажа яму: «Можа, ты дажывеш і да ста гадоў, але не зведаеш ужо ніколі больш радасці, акрамя вось гэтых хуткаплынных дзён. Дык радуйся, цешся, пі да дна сваё шчасце,— больш рабіць гэта табе ўжо не давядзецца. Сустрэлася на тваёй пуцявіне крынічка шчасця — помні: яна першая і апошняя. Спатоль сваю смагу раз і назаўсёды, бо не піць табе з яе больш ніколі...»

А я, наадварот, тады пераконваў сябе, што гэта толькі пачатак доўгага светлага жыцця, напоўненага радасцю і шчасцем. Як жа я не цаніў тых вечароў, калі мы з табой нерухома сядзелі на паркавай лаўцы пад дрымотнымі шатамі дрэў!..

Але ўжо і тады былі невыразныя прыкметы бяды, толькі я іх не ўмеў разгадаць. Помніш тую цёмную ноч, калі мы сядзелі з табой на лаўцы ля дарогі, што вядзе да водалячэбніцы ў горы? Раптам, без дай прычы-

ны, ты горка заплакала. Як цяпер помню я пах тваіх шчок, па якіх сцякалі гарачыя слёзы, слёзы невядомай мне трывогі. Я думаў, што ты плачаш ад шчасця. Праз сваю маладосць інакш я і не мог растлумачыць сабе гэтых слёз. Праўда, ты яшчэ і супакоіла мяне: «Нічога, нічога, гэта таму, што я побач з вамі...»

І ты не ашуквала мяне, манюка! Ты сапраўды плакала таму, што была побач са мной, а не побач з другім, чыё імя сарвалася з тваіх вуснаў праз некалькі месяцаў вось у гэтым пакоі, дзе я цяпер пішу сваёй старэчай рукой. А вакол мяне — мая мілая сямейка, якая толькі і чакае моманту паклікаць свяшчэнніка і рынуцца да маіх грошай.

Але што мог я падазраваць у той вечар? Я быў на вяршыні шчасця і туліўся да твайго пляча, да тваёй тоненькай шыйкі і ўдыхаў у сябе свежы, чысты водар, які ішоў ад маёй маленькай пакутніцы. Цёплая вільготная пірэнейская ноч пахла мокрай травой, мятай і... табой. На плошчы каля водалячэбніцы ліхтары высвечвалі лісце старых ліп. Стары англічанін з нашага атэля лавіў сачком начных матылёў, якія злятліся на святло. Ты сказала мне: «Дайце, калі ласка, насавую хустачку...» Я выцер твае слёзы і схаваў насоўку сабе за пазуху.

Я стаў зусім іншым чалавекам. Іншым чалавекам — і гэтым усё будзе сказана. Светлы прамень надзеі і шчасця дакрануўся да мяне. Я адчуваў гэта па позірках жанчын. Пасля таго вечара, пасля тваіх слёз я не сумняваўся ў гэтым. А колькі пасля было вечароў, калі ты ўся свяцілася радасцю, даверліва брала мяне за руку і прыціскалася да мяне. Магчыма, я надта хутка ішоў да свайго шчасця, і ты задыхалася, не паспявала за мной. Але я быў цнатлівым жаніхом. Ты абудзіла ў маёй істоце ўсе пачуцці, і ніколі ў мяне не ўзнікала спакуслівая думка, што можна злоўжыць даверам да мяне тваіх бацькоў. Тым больш не магло мне

прыйсці ў галаву, што за гэтым даверам хаваецца разлік.

Так, я быў іншым чалавекам. І вось аднойчы... З той пары мінула сорак гадоў, і я нарэшце магу табе ў гэтым прызнацца. Вядома, не дзеля таго, каб зрабіць табе прыемнае. Дык вось, гэта здарылася па дарозе ў даліну Лілей. Мы ішлі пешшу. У рэчцы цурчала вада. У руцэ ў мяне была сцяблінка палявога кропу. Унізе, пад намі ўжо змяркалася, а на вяршынях яшчэ ззяў сонечны бляск... І раптам мяне ахапіла вострае адчуванне, не — амаль фізічная ўпэўненасць, што існуе нейкі іншы свет, існуе рэальна, канкрэтна, але мы ведаем, бачым толькі цень яго...

Гэтае адчуванне прыйшло да мяне толькі на адно імгненне, і за ўсё маё сумнае жыццё больш ніколі не паўтаралася. Але сама незвычайнасць гэтага пачуцця надавала яму яшчэ большую значнасць у маіх вачах. І таму пазней, калі рэлігійныя спрэчкі пачалі раз'ядаць нашы з табой адносіны, я заўсёды адганяў ад сябе ўспамін пра гэта. Я хацеў табе прызнацца, што... Аднак не прыйшоў яшчэ час гаварыць пра гэта.

Не варта ўспамінаць пра нашы заручыны. Аднойчы вечарам мы сталі жаніхом і нявестай, і адбылося гэта неяк без майго жадання. Здаецца, ты зразумела мае словы зусім не так, як я хацеў, і раптам я аказаўся звязаным з табой. Доўга не мог я апомніцца ад такой нечаканасці. Не трэба пра гэта ўспамінаць. І ўсё ж ёсць тут адна непрыемная рэч, пра якую я прымушаю сябе сказаць. Ты адразу паставіла мне сваю першую ўмову: «дзеля згоды і спакою» ты адмовілася весці агульную гаспадарку з маёй маці і нават жыць з ёю ў адным доме. Гэта было сказана цвёрда, і ні ты, ні твае бацькі не збіраліся ні ў чым саступаць.

Дзіўна... Столькі гадоў прайшло, а я да драбніц помню тую размову з мамай у душным нумары гасцініцы. Акно было адчынена. Праз занавескі прабіваліся

сонечныя промні, у якіх іскрыліся залатыя пылінкі. З вуліцы даносіліся ціхія гукі званочкаў і мелодыя цірольскай песні. Ад спёкі ў мамы разбалелася галава, і яна ў спадніцы і кофточцы ляжала на канапе (яна ніколі не ведала, што такое пеньюар, халат, капот).

Я выкарыстаў момант, калі мама загаварыла, як мы будзем жыць пасля вяселля: яна збіралася аддаць нам увесь першы паверх, а сабе пакінуць толькі адзін пакойчык на чацвёртым паверсе...

«Паслухай, мама... Іза думае, што лепш было б...» Выкладаючы свае планы (твае планы), я крадком пазіраў на мілы старэчы твар і сарамліва адводзіў вочы. А яна ўсё церабіла хворымі распухлымі пальцамі аборку на кофточцы. Лепш бы яна з чым-небудзь не пагадзілася, пачала спрацацца!.. Я тады ведаў бы, што мне рабіць. А яна маўчала. І яе маўчанне было для мяне горш за ўсе пакуты.

Яна не паказвала выгляду, што пакрыўдзілася ці нават здзівілася... Нарэшце мама загаварыла, падбіраючы словы, каб пераканаць мяне, што яна даўно ведала пра нашу разлуку і што ў гэтым няма нічога незвычайнага.

— Амаль круглы год я буду жыць у Арыні,— сказала яна.— Там мне найбольш падабаецца, а вам пакіну Калез. Зробім у Арыні прыбудову на тры пакоі, і мне гэтага уга як хопіць. Дый каштаваць няшмат будзе. Канешне, грошай шкада, бо праз год мяне ўжо, можа, і на гэтым свеце не будзе. Але нічога, табе застанеца. Будзеш некалі прыязджаць на паляванне. Там шмат дзікіх галубоў. Праўда, ты не заядлы паляўнічы, але ж у цябе пойдучь дзеці, мо яны...»

Божа, як далёка зайшла мая няўдзячнасць, а мацярынская любоў была бясконца!.. Я праганяў маму з наседжанага месца — яна пакорліва згаджалася... Усім магла ахвяраваць гэтая жанчына дзеля майго

шчасця! Але,— помніш, Іза,— пасля гэтай цяжкай размовы вечарам ты спыталася ў мяне:

— Што з вашай мамай? Ёй нездаровіцца?

Назаўтра мама паправілася і выглядала як і заўсёды. З Бардо прыехаў твой бацька са старэйшай дачкой і зяцем. Яны ўжо ведалі пра нашы заручыны і разглядалі мяне з галавы да ног. Мне здавалася, што я чую іх галасы: «Ну, як, па-твойму, можна з гэтым тыпам выйсці да прыстойных людзей?.. Пра маці няма нават і гаворкі...» Ніколі не забудуся, як здзівіла мяне твая сястра Мары-Луіза. Вы звалі яе Марынетай. Яна была старэйшая за цябе, а выглядала маладзейшай — зграбная, танюсенькая, з доўгай шыйкай, з пышной прычоскай і яшчэ зусім дзіцячымі вачыма. Стары муж, барон Філіпо, за якога яе выпхнуў замуж бацька, здаўся мне брыдкім і непрыемным. Але пасля яго смерці я часта думаў, што гэта быў адзін з самых няшчасных людзей, якіх мне давалося ведаць. Якіх толькі пакут не прымаў на сябе гэты чалавек, каб прымусіць маладую жонку забыцца, што яму пайшоў ужо сёмы дзесятак. Гарсэт моцна заціскаў яго цела, і здавалася, барон вось-вось задыхнецца. Высокі накрухмалены каўнер прыхоўваў абвіслыя шчокі і складкі на падбародку. Нафарбаваныя вусы і бакенбарды толькі падкрэслівалі старэчую бледнасць яго змарнелага твару. Ён амаль не слухаў, пра што мы гаварылі, а ўвесь час усё мерыўся зірнуць на сябе ў люстэрка, і калі яму гэта ўдавалася, успомні, як мы хіхікалі, гледзячы, з якой заклапочанасцю і трывогай гэты бядак ацэньваў сваё адлюстраванне. Устаўныя сківіцы не давалі яму ўсміхацца, і на ягоным твары заўсёды ляжала адзнака суровасці і засяроджанасці. Мы заўважылі таксама, як далікатна і асцярожна надзяваў ён свой цыліндр, каб не парушыць мудрагеліста зачасанай пасмы валасоў, што цягнулася ад патыліцы і разбягалася па лы-

сай галаве рэдкімі струменьчыкамі, нібы дэльта плит-
кай рачулкі.

Твой бацька быў яго аднагодкам, але, нягледзячы на сіваю бараду, лысіну і тоўсты живот, яшчэ пада-
баўся жанчынам і часам карыстаўся гэтым пры нала-
джванні дзелавых кантактаў. Толькі мая маці дала
яму рашучы адпор. Магчыма, што ўдар, нанесены
мною напярэдадні, зрабіў яе яшчэ больш незгаворлівай
і цвёрдай. Маці аспрэчвала кожны пункт шлюбнага
дагавору, нібы гаворка ішла пра гандлёвае пагадненне
ці пра дагавор на арэнду зямлі. Я рабіў выгляд, што
злюся, не згаджаюся з мамай, а ў глыбіні душы ра-
даваўся, што яна так стойка бароніць мае інтарэсы.
І калі сёння мая маёмасць строга адмежавана ад тваёй,
і вы не маеце ніякай улады нада мною, то гэтым я аба-
вязаны толькі маме. Гэта яна тады настойвала, каб
паміж мною і табой быў зроблены самы дакладны па-
дзел маёмасці, нібы я быў найўнай дзяўчынай, якая
адважылася выйсці замуж за несусветнага п'янюгу.

Твае бацькі пагадзіліся з гэтым патрабаваннем, і я
супакоіўся: значыць, яны трымаліся за мяне, дара-
жылі мною, бо лічыліся з тваім каханнем да мяне.

Мама і слухаць не хацела, каб твой пасаг выплоч-
ваўся рэнтай, і дамагалася, каб далі яго адразу гра-
шыма або нерухомай маёмасцю. «Яны мне тыцкаюць
гэтым баронам Філіпо, — гаварыла яна, — які ўзяў ста-
рэйшую без адзінага франка. Во куды загнул! Каб
такі стары чорт ды яшчэ пасаг патрабаваў! Няхай
радуецца, што адхапіў такую маладзіцу! Ну, а з намі
так справа не пойдзе. Яны думалі, я надта буду рада-
вацца, што параднюся з імі... Дрэнна яны мяне ве-
даюць...»

А мы, «галубкі», толькі прытвараліся, што нас гэ-
тая спрэчка зусім не цікавіць. Па-мойму, ты верыла
ў вопыт свайго бацькі, а я — у маміну разважлівасць
і асцярожнасць. Хто яго ведае, а можа, мы з табой

тады яшчэ не зусім разумелі, што значыць мець добрыя грошы?..

Не, выбачай. Я, можа, залішне суровы. Грошы ты заўсёды любіла толькі дзеля дзяцей. Ты, бадай, і мяне магла б забіць дзеля ўзбагачэння тваіх дзетак, а не дзеля сябе, бо ім ты аддала б і апошні кавалак хлеба.

А я вось... я люблю грошы, мне з імі спакайней. І я не баюся пра гэта гаварыць. Пакуль я буду гаспадаром свайго багацця, вы нічога мне не зробіце. Ты вось усё паўтараеш мне: «Нам з табой ужо так мала трэба...» Якая памылка! Старога лічаць за чалавека толькі да таго часу, пакуль у яго ёсць грошы. Як толькі грошы знікаюць, яго выкідаюць як непатрэбны хлам. У нас толькі адзін выбар: або ты апынешся ў багadzельні, або будзеш трымацца за сваё багацце. Гэта ж не выдумкі — гэтыя страшныя выпадкі ў сялянскіх сем'ях: маладыя выцягнуць са старых усё да капейкі, абяруць да ніткі, а потым голадам іх мораць, каб хутчэй са свету зжыць. А колькі разоў прыкмячаў я падобнае і ў заможных буржуазных сем'ях! Праўда, тут дзейнічаюць больш тонка і захоўваюць некаторую прыстойнасць. Ну дык вось, я баюся страціць багацце. І мне ўсё здаецца, што мала ў мяне яшчэ золата, трэба яшчэ, яшчэ... Вас золата цягне да сябе, вабіць, а мяне яно ахоўвае і бароніць.

Надышоў час вячэрняй малітвы, а я чамусьці не чуў, як білі ў званы... А-а, сёння ж і не званілі, сёння страсная пятніца. Вечарам з горада прыедуць на аўтамабілі ўсе нашы мужчыны — сын і зяці. Усе мы збяромся за адным сталом. Я адчуваю сябе больш упэўнена, калі вы ўсе разам, цяжэй гутарыць і змагацца з кожным паасобку. І яшчэ я з задавальненнем з'ем у гэты дзень вялікага посту мясную катлету. Не, не, дражніць вас я не збіраюся, проста мне хочацца паказаць вам, што воля мая непахісная і ні ў чым я вам не саступлю. І калі табе за сорок пяць гадоў так і не

ўдалося паслабіць маё становішча, то толькі таму, што я ніколі не зрабіў табе ніводнай уступкі... Так што вы сёння будзеце есці фасолю і сардзіны ў алеі, а я — катлету. І гэта будзе знакам таго, што я па-ранейшаму моцны і не пакідаю вам ніякай надзеі: пакуль я жы-вы — не абакрасці вам мяне!

IV

Я не памыліўся. Маё з'яўленне ўчора за сямейным сталом разладзіла ўсе вашы планы. Весела было толькі за дзіцячым столікам, бо вечарам у стра-сную пятніцу дзецям у нас падаюць шакалад і булку з маслам. Дзяцей было шмат, і я іх ледзьве пазнаю. У маёй унучкі Яніны ўжо ёсць дачушка... Толькі што пачала хадзіць... Я паказаў усім, што ў мяне цудоўны апетыт. Ты паспрабавала апраўдаць мой грэх перад дзецьмі: «Наш дзядуля старэнькі, хворы. Доктар ска-заў яму есці катлетку».

Мне страшэнна не спадабаўся аптымізм Хюбэра. Ён самаўпэўнена даводзіў усім, што справы на фонда-вай біржы хутка пойдучь на лад,— але ж так стара-юцца падбздэрыць сябе толькі людзі, калі гаворка ідзе пра іх жыццё ці смерць. А ён жа мой сын. Гэты саракагадовы мужчына — мой сын! Ведаю гэта, але не адчуваю. Як цяжка паверыць у такую ісціну!.. А што, калі справа ў яго не клеіцца?.. Банкір, які дае ўкладчыкам такія дывідэнды, вядзе вялікую і рызы-коўную гульню... А раптам зусім недалёка ўжо той дзень, калі гонар нашай сям'і будзе пастаўлены пад сумненне?.. Гонар сям'і! Не, і гэты ідал ніякай ахвяры ад мяне не дачакаецца. На ўсякі выпадак ужо цяпер прымаю рашэнне: вытрымаць удар і ні ў якім разе не расчуліцца! Тым больш што акрамя мяне ёсць яшчэ і стары Фандадэж. А гэты не дасць вадзіць сябе за нос...

Але што гэта я захапіўся і мялю нейкую лухту! Мусіць, не хочацца мне, ой як не хочацца варушыць успаміны пра тую чорную ноч, калі ты разбурыла наша шчасце!..

Дзіўная рэч — ты як быццам зусім і не памятаеш пра гэта. Але што зробіш? Тыя некалькі гадзін цёплай летняй ночы, тая шчырая размова ў цёмнай спальні вырапылі ўвесь наш лёс. Кожнае тваё слова аддаляла мяне ад цябе, а ты нічога не заўважала, усё гаварыла, гаварыла... Твая памяць зберагла тысячы нікчэмных дробязяў, а вось пра катастрофу ў нашым жыцці ты зусім забылася. Ты верыш у бога, верыш у вечнасць чалавечага жыцця. Дык ведай, што ў тую ноч ты пазбавіла мяне гэтай веры. Бо маё першае чыстае каханне прымусіла мяне паяднацца з тваёй верай. Бо я кахаў цябе і гатоў быў палюбіць усё, што было дарагім для цябе. Я замілавана глядзеў, як ты ў доўгай начной кашулі, нібы дзяўчынка-школьніца, становілася на калені і шаптала малітву...

Мы жылі ў гэтым самым пакоі, дзе я цяпер пішу сваё апошняе пісьмо. Чаму пасля вясельнага падарожжа мы пасяліліся ў Калезе, у маёй маці? (Я не згадзіўся забраць у яе Калез, дзе ўсё было з любоўю зроблена яе рукамі.) Пазней мая злосць на цябе ўсё расла і расла, і я ўспомніў пра некаторыя абставіны, якім спачатку не надаваў значэння, а можа, і наўмысна не хацеў заўважаць. Перш за ўсё твае бацькі адмовіліся рабіць вяселле, бо, як ты тлумачыла, перад гэтым памёр нейкі ваш далёкі сваяк. А я не сумняваўся, што і ты, і твая сямейка саромеліся такога сціплага шлюбнага саюзу. Нездарма ж барон Філіпо расказваў кожнаму стрэчнаму: «Ведаеце, у маёй жонкі ёсць малодшая сястра. Ну проста прыгажуня! І гэта ж трэба, утрэскалася ў аднаго тыпа! Чалавек ён, праўда,

прыгожы, багаты, але паходжанне яго даволі цёмнае. Сваякоў прыстойных няма, ды і бацькі... ведаеце...» Словам, ён гаварыў пра мяне, нібы я быў падкідышам ці незаконнанароджаным. Тым не менш барон Філіпо рабіў нечаканую выснову, што, можа, яно і лепш, што ў мяне няма вядомых сваякоў: «Не будзе за каго чырванець. Ну, а старэнккая маці сваё месца ведае і замінаць не будзе». Нарэшце ты, з яго слоў, была надта распешчаная і кіравала сваімі бацькамі, як хацела. «І яшчэ вось што скажу, — падагульняў барон Філіпо, — грошы, маёмасць у маладога чалавека немалыя. А перад гэтым, ведаеце, цяжка ўстаяць, і нават такая паважаная сям'я, як Фандадэжы, пайшла на гэты шлюб, заплюшчыўшы вочы на ўсё астатняе».

Калі гэтыя плёткі дайшлі да мяне, нічога новага яны мне не далі, — я па сутнасці ўсё гэта ведаў. Шчасце ап'яніла мяне, і тады я не надаў гэтаму ніякага значэння. І трэба шчыра сказаць: я нават быў задаволены, што вяселле наша прайшло амаль тайна. А інакш дзе я знайшоў бы прыстойных шафераў? У той галоднай студэнцкай шайцы, якую я калісьці ўзначальваў? — Не. А прасіць маіх учарашніх ворагаў не дазваляў мне гонар. Вядома, гэты мой шлюб даваў цудоўную магчымасць зблізіцца з «арыстакрацікамі». Але я малюю сябе ў гэтай споведзі такімі ўжо чорнымі фарбамі, што магу і не хаваць адной станоўчай рысы маёй натуры: заўсёднае імкненне да незалежнасці. Я ні перад кім не станавіўся на калені, заўсёды быў верны сваім перакананням. Хоць трэба сказаць, што ў нашым шлюбе я пайшоў на пэўны кампраміс, і мяне нават мучыла сумленне. Я абяцаў тваім бацькам не перашкаджаць табе выконваць рэлігійныя абрады, а сам узяў на сябе толькі абавязак не далучацца да франкмасонства. Урэшце, больш вы ад мяне нічога і не патрабавалі. У той час яшчэ лічылася, што рэлігія — гэта жаночая справа, і ў вашых арыстакра-

тычных сем'ях было прынята, што муж павінен «суправаджаць» жонку на царкоўныя службы. І гэтага было дастаткова. А ў Люшоне я ўсім вам даказаў, што супраць такога абавязку нічога не маю.

У верасні 1885 года, калі мы вярнуліся з Венецыі, твае бацькі не захацелі запрасіць нас да сябе ў маёнтак Сенон. А нам тлумачылі, што туды нібыта з'ехаліся іх знаёмыя, сваякі, а таксама сябры барона Філіпо і занялі «ўсе пакоі». І тады мы вырашылі часова спыніцца ў маёй мамы. Мы забыліся пра нашу бесцырымоннасць і жорсткасць у адносінах да мамы і як быццам зрабілі ёй ласку, што згадзіліся пажыць у яе доме да таго часу, пакуль нам не надакучыць.

А мама і не збіралася радавацца.

— Усё, што ёсць у гэтым доме, — ваша, — стрымана гаварыла яна. — Можце запрашаць сюды каго захочаце. Замінаць я вам не буду. Ды я і дома рэдка бываю...

Так яно і было. Увесь час маці некуды спяшалася: то на вінаграднікі, то ў вінныя скляпы, то на птушнік, то ў пральню. Пасля абеду яна ішла ў свой пакойчык, каб трохі адпачыць. Калі яна часам заставала нас у гасцінай, то заўсёды чырванела і прасіла прабачэння. Перад тым як зайсці, яна асцярожна стукала ў дзверы, і мне давялося тлумачыць ёй, што рабіць гэтага не варта. Яна дайшла да таго, што прапанавала табе кіраваць гаспадаркай, але ты, дзякуй богу, адмовілася. Зрэшты, у цябе да гэтага не было ніякай ахвоты. Ты даволі памяркоўна ставілася да мамы, старалася не сварыцца, не крыўдзіць яе, і яна плаціла табе глыбокай удзячнасцю. Дарэмна яна баялася, што ты разлучыш мяне з ёю. Я не шкадаваў ёй сыноўскай ласкі і клапаціўся пра яе яшчэ больш, чым да вяселля. Яна здзіўлялася, глядзячы, як мы з табой радуемся і бес-

турботна смяёмся: няўжо гэты шчаслівы малады муж — яе сын?.. Той, што быў такім суровым і замкнутым... «Значыць, — думала яна, — не змагла я падабраць да яго ключыка... Куды мне ўжо было... Ні адукацыі, ні выхавання... Добра, што хоць жонка цяпер робіць тое, што павінна была зрабіць я...»

Помню, з якім замілаваннем глядзела яна на цябе, калі ты малявала ці іграла на піяніна «Песню без слоў» Мендэльсона, абавязкова спатыкаючыся ў адным і тым жа месцы.

Бывала, да цябе прыязджалі сяброўкі. Ты ніколі не забывалася папярэдзіць іх:

— Зараз убачыце маю свякроў. Цікавы экзэмпляр... Сапраўдная сельская арыстакратка. Раю паглядзець і запомніць: больш такіх нідзе ўжо не сустрэнеш...

Ты лічыла, што ў мамы ёсць свае арыгінальныя манеры і многа такту. Яна ўмела гаварыць са слугамі на мясцовым дыялекце, і ты паблажліва адзначала, што яна цудоўна трымаецца з «простымі людзьмі». Па прывычцы ты паказвала сяброўкам стары дагератып, дзе мама ў пятнаццаць гадоў насіла яшчэ хустку. Ты нават вывучыла старадаўнюю народную песеньку пра дабрачыннасць сялянскіх сем'яў і выконвала яе перад сваімі гасцямі. Якая ж ты была тады згаворлівая, памяркоўная! Але мацярынства адкрыла тваю сапраўдную натуру...

Я ўсё збіваюся і ніяк не магу расказаць пра тую ноч. Было тады так душна, што мы нават не зачынялі акна, хоць ты і баялася кажаноў. На дварэ шапацела старая ліпа, а нам усё здавалася, што нехта дыхае ў кутку пакоя. Часам ад подыху ветру лісце пачынала шумець так, нібы ішоў моцны лівень. У акне красаваўся маладзік. Яго халоднае святло падала на пад-

логу, на крэслы, дзе ляжала наша адзенне. Нечакана ўсё спіхла, і ты сказала: «Давай спаць. Трэба заснуць...» Але і ў сне не знаходзілі мы спакою: прывід невядомага мне Рудольфа блукаў па пакоі. Варта мне было толькі абняць цябе, як у тваім сэрцы ўваскрасаў яго вобраз... Ты вызвалялася з маіх абдымкаў, але прывід не знікаў... Не хацеў я, баяўся пакутаваць. Так, мусіць, ужо створаны чалавек: бяда, гора, смерць — нішто не перашкодзіць яму бараніць сваё шчасце... Я ведаў, што не трэба ў цябе нічога распытвацца. Няхай яго імя будзе вадзяной бурбалкай: мільгне і лопне на паверхні нашага жыцця... Забыцца... Забыцца, выкінуць з памяці гэтае імя, бо гэта першы знак нашай бяды, гэта яд, і ад яго паратунку не будзе... І я маўчаў. Але ты, няшчасная, ты не магла насіць у сабе гэты ўспамін пра няспраўджанае каханне, пра ашуканую, неспатоленую страць... І дастаткова было, каб у мяне вырвалася пытанне: Ды хто ж ён такі, гэты Рудольф? — як ты адразу загаварыла:

— Дарагі, мне варта было б сказаць табе сёе-тое яшчэ перад вяселлем... О, нічога асаблівага, супакойся!..

Ты гаварыла шэптам. Спяшалася. Табе трэба было выгаварыцца. І цемру пранізвалі словы-стрэлы... Твая галава ўжо не ляжала ў мяне на плячы. Мы заставаліся ў пасцелі зусім побач, а паміж намі ўжо была непраходная бездань.

Рудольф... Маці яго была аўстрыйка, а бацька — француз, багаты фабрыкант... З Рудольфам ты пазнаёмілася ў Эксе. Ты ездзіла туды з бабуляй. Было гэта якраз за год да нашай з табой сустрэчы ў Люшоне. Ён прыехаў з Кембрыджа. Які ён быў з выгляду, ты не гаварыла, але я адразу намалюваў сабе яго партрэт: там былі ўсе прывабныя спакушалыныя рысы, якіх сам я быў пазбаўлены... Месяц высвечваў маю вялікую мужыцкую руку з нязграбнымі пальцамі і карот-

кімі пазногцямі. Калі табе верыць, то нічога благога вы тады не зрабілі, хоць паводзіў ён сябе нібыта не так далікатна, як я. Не памятаю я дакладна тваіх прызнанняў. Дый навошта яны мне? Справа не ў гэтым. О, калі б ты яго не пакахала!.. Я, вядома, паступова супакоіўся б і дараваў бы табе гэты няўдалы раман, калі б з першага разу загінула чысціня нявіннага дзяўчаці. Але ўжо тады ў мяне ўзнікла сумненне: «Не прайшло і года, а яна пасля такога вялікага кахання пакахала мяне!.. Як жа так?..» І я ўвесь пахаладзеў. «Значыць, усё гэта фальш,— думаў я,— яна ўвесь час ашуквала мяне. І як жа гэта я ўбіў сабе ў галаву, што яна можа пакахаць мяне? Такіх, як я, ніхто не кахае!»

Яшчэ мігцелі апошнія перадсвітальныя зоркі. Недзе ў садзе прачнуўся дрозд. Праз адчыненае акно павеяў ветрык, і мы адчулі яго прыемную свежасць. Здаецца, усё было, як і раней, у пару майго шчасця... Усяго якіх дзесяць хвілін назад яно яшчэ было са мной, шчасце, а цяпер я ўжо гавару: «У пару майго шчасця...» Я запытаўся:

— Ён не захацеў цябе браць за муж?

Гэта быў удар па тваім самалюбстве. О, як ты пакрыўдзілася, як зашыпела... Я, безумоўна, памыляўся. Усё было якраз наадварот. Рудольф вельмі кахаў цябе і палічыў бы за вялікі гонар мець жонку з сям'і Фандадэжаў. Але яго бацькі даведаліся, што абодва твае браты памерлі ў дзяцінстве ад сухотаў. А паколькі ў Рудольфа здароўе было слабое, то яго бацькі і слухаць не хацелі пра такі шлюб.

Ты расказвала і расказвала і нават не падазравала, што губіш сваё і маё шчасце:

— Вось бачыш, дарагі,— такая ўжо мая доля: кахаць аднаго, а выйсці за муж за другога. Ты ж ведаеш, мае бацькі страшэнна ганарлівыя, і яны моцна пакрыўдзіліся, калі шлюб мой з Рудольфам разладзіўся.

Вось гэта і прынесла нам з табой шчасце. У такіх сем'ях, як наша, усе надаюць неверагоднае значэнне здароўю, асабліва калі справа датычыць шлюбу. Мама перапалохалася, што ўвесь горад ведае, чаму Рудольф пакінуў мяне, і цяпер ніхто не захоча мяне ўзяць. Кожны дзень яна толькі і паўтарала, што кукаваць мне да смерці старой дзеўкай. Некалькі месяцаў не было мне жыцця ад маёй маці. Як быццам мала сваёй бяды... Скончылася тым, што яна і бацьку ўгаварыла...

Я трымаўся спакойна і маўчаў, каб не перапыняць цябе. А ты ўсё даказвала мне, што наша каханне было наканавана самым богам.

— Я пакахала цябе з першага позірку. Я многа малілася ў Лурдзе і, калі ўбачыла цябе — адразу зразумела: бог пачуў мае малітвы...

Ты і не здагадвалася, якім болем аддаваліся ўва мне гэтыя словы. Нават бязбожнікі маюць больш узвышанае ўяўленне пра рэлігію, чым ты — веруючая. Кожны бязбожнік абурыцца, калі даведаецца, з якімі нізкімі, карыслівымі просьбамі звярталася ты да бога, да свайго бацькі нябеснага. Але што мне да таго? З тваіх слоў выходзіла, што твая маці і ты накінуліся на першага стрэчнага жаніха і падлавілі яго на кручок.

Вось тады я і зразумеў, якім недарэчным быў наш шлюб. Адбыўся ён толькі таму, што на тваю паважаную маці найшло нейкае вар'яцтва, якім яна заразіла і бацьку, і цябе... Ты мне расказала, што барон Філіпо нават пагражаў адрачыся ад цябе, калі ты выйдзеш за мяне замуж. Атрымліваецца так, што ў той час, калі мы пасмейваліся з барона ў Люшоне, гэты чалавек рабіў усё магчымае, каб схіліць Фандадэжаў да разрыву са мной.

— Ды толькі дарэмна ён стараўся. Я пакахала цябе, рашэнне маё было цвёрдае, і я не шкадую пра гэта...

Я маўчаў, слухаў і не перабіваў цябе. А ты ўсё

пераконвала мяне, што не было б табе шчасця з гэтым Рудольфам. Занадта ён быў прыгожы, ды і кахаць не ўмеў, а толькі паблажліва дазваляў, каб кахалі яго. Любая жанчына магла адабраць яго ў цябе. І ты не заўважала, што нават голас твой мяняўся, калі ты вымаўляла яго імя: звычайна голас у цябе трохі сухаваты, а тут раптам з'яўляліся такія пяшчотныя, трапяткія ноткі, нібы з тваіх грудзей ірваліся на волю ўсхваляваных любоўных ўздыхі.

Выходзіць, не ашчаслівіў бы цябе твой Рудольф, таму што быў прыгожы, абаяльны і падабаўся жанчынам. Інакш кажучы, ты вырашыла шукаць шчасця са мною, бо са мною табе было прасцей, спакайней: хто паквапіцца на такога панурага, нецікавага тыпа. «У Рудольфа былі, — казала ты, — нязносныя звычкі, як і ў многіх маладых гуляк, што вучыліся ў Кембрыджы і нахапаліся англійскіх манер». Дык няўжо ты аддала перавагу мужыку, які не можа выбраць тканіны на касцюм, завязаць гальштука, не займаецца спортам, не ўмее далікатна і дыпламатычна размаўляць, не ведае, як жыць прыгожа і весела? Не, ты выбрала гэтага няшчаснага маладога чалавека толькі таму, што ён трапіў табе на вочы якраз тады, калі маці ўбіла сабе і табе ў галаву, што «немагчыма выдаць замуж гэтую дачку», і так вымучыла цябе, што ты не магла больш чакаць... Да таго ж у жаніха было дастаткова грошай, каб апраўдаць гэты шлюб у вачах «прыстойных людзей».

Я маўчаў і слухаў, ледзьве стрымліваючы сябе, сціскаў кулакі, кусаў губы. І нават цяпер, калі я сам сабе раблюся агідным і страшным, калі я праклінаю сваё цела і душу, думкі мае заўсёды вяртаюцца ў той далёкі 1885 год. Мне ўспамінаецца той дваццацітрохгадовы юнак, няшчасны муж, які амаль у непрытомнасці прыціскаў да грудзей рукі, нібы хацеў задушыць у сабе сваё маладое каханне.

Я ўвесь дрыжаў. Ты заўважыла гэта і спыталася:

— Табе холадна, Луі?

— Нешта і праўда ў нас халаднавата...

— Паслухай, а ты мяне не раўнуеш? Гэта было б зусім недарэчна.

Я супакоіў цябе, што не збіраюся раўнаваць, і я не ашукваў цябе. Але хіба ты магла зразумець, што драма мая была зусім не ў рэўнасці?

Ты і думаць не думала, якую глыбокую рану зрабіла мне, але маё маўчанне цябе занепакоіла. У начной цемры твая рука працягнулася да мяне, пагладзіла мой лоб, твар. Дарэмна ты спадзявалася, што шчокі мае будуць вільготныя ад слёз, але, хто ведае, можа, тады твая рука і не пазнала знаёмых рыс на маім суровым твары. Я моцна сціснуў зубы і ўвесь акамянеў. Ты спалохалася. Ты хацела запаліць свечку. Перагнулася цераз мяне і ніяк не магла намацаць запалкі на начным століку. А я задыхаўся пад тваім ненавісным целам.

— Што з табой? Толькі не маўчы, не палохай мяне!

Я прыкінуўся здзіўленым і сказаў, што нічога са мной не здарылася і ты дарэмна турбуешся.

— Ах, дурненькі ты мой! Як жа ты мяне напалохаў! Ну, я тушу свечку. Давай спаць...

Ты хутка задрамала, а я доўга глядзеў, як нараджаецца світанак, першая раніца майго новага жыцця. На чарапічным даху шчабяталі ластаўкі. Нехта прайшоў па двары, моцна грукаючы ботамі. Усё, што я чую цяпер, праз сорак пяць гадоў, я чуў і тады: спеў пеўняў, меладычныя гукі царкоўнага звону, працяжныя гудкі таварнага цягніка... І сёння ўдыхаю я той самы пах, што і тады: пах паленай травы, што даносіў вецер з далёкіх ландаў... Раптам я ўскочыў з пасцелі.

— Іза, помніш, ты плакала, калі мы сядзелі на лаўцы ў Баньеры? Гэта таму, што ты страціла Рудольфа?

Ты маўчала, і я схапіў цябе за руку. Амаль са звярыным стогнам ты вырвалася ад мяне. Потым ты павярнулася на бок. Ты моцна спала. Увесь твой твар утапіўся ў прыгожых доўгіх валасах. Ранішні халадок напоўніў пакой. Ты нацягнула на сябе скамечаную прасціну і скруцілася ў клубочак. Так спяць маладыя звяркi. Навошта было трывожыць твой спакойны дзіцячы сон? Тое, што я хацеў пачуць, я ўжо ведаў. Хіба не так?

Я ціхенька падышоў да шафы з лютэткам і пачаў пільна ўглядацца ў сябе. Перада мною стаяў зусім іншы чалавек. Чаму іншы? Я зноў стаў самім сабой — тым, каго ніхто на свеце не любіў і не шкадаваў... Вялікай мужыцкай рукой правёў я па твары, на якім ужо цямнелася калючае шчацінне...

Я моўчкі апрануўся і выйшаў у сад. Мама ўжо была на алеі ружаў. Яна заўжды ўставала разам са сьлугамі. Мама ўсміхнулася мне:

— Што, захацелася прайсціся ў халадку. Сёння то ўжо будзе горача. У восем гадзін трэба пазачыняць аканіцы...

Я пацалаваў яе з нейкай асаблівай пяшчотай, і мама ціха сказала:

— Дарагі ты мой...

Сэрца маё (ты, напэўна, здзівішся, што я гавару пра сэрца) разрывалася ад шчымлівага болю... Як жа мне хацелася пра ўсё расказаць маме... Словы самі прасіліся на вусны... Але як пачаць? А ці зразумее мяне мая бедная мама? Маўчаць намнога лягчэй, прасцей, і гэтай спакусе я паддаваўся заўсёды.

Я спусціўся да тэрасы. Над вінаграднікамі ледзь-ледзь вырысоўваліся сілуэты пладовых дрэў. Пагоркі нібы плячом прыўзнялі заслону туману. Перада

мною, як жывая істота, узвышалася царква са званіцай. Ты вось усім паўтараеш, што я нічога не разумею ў такіх рэчах... А ў тую хвіліну мне адкрылася, што чалавеку, жыццё ў якога паламалася, трэба абавязкова шукаць прычыну і сэнс сваёй трагедыі, і што галоўныя падзеі нашага жыцця, асабліва тыя, якія датычаць сэрца нашага, пасланы нам з патаемным заповітам, і трэба толькі ўмець прачытаць, разгадаць яго... Што ж, былі ў маім жыцці часіны, калі я мог спасцігнуць такія таямніцы, і гэта павінна было зблізіць мяне з табою. Зрэшты, у тую раніцу хваляванне маё было нядоўгае... Помню, як я вярнуўся дадому. Яшчэ не было і васьмі, а сонца ўжо няўмольна паліла. Ты стаяла ля акна і, нахіліўшы галаву, прытрымлівала адной рукой свае распущаныя валасы, а другой расчэсвала іх шчоткай. Ты не бачыла мяне. Я спыніўся і паглядзеў на цябе з такой нянавісцю, што і сёння, здаецца, у роце ў мяне горыч той нянавісці.

Я ўбег у свой кабінет, адамкнуў шуфляду, дзе ляжала скамечаная хустачка... Тая, якой выціраў я твае слёзы і як дурань хаваў з таго часу. Я ўзяў насоўку, прывязаў да яе камень, нібы да шыі жывога сабакі, якога сабраўся ўтапіць, і кінуў яе ў сажалку.

V

І з таго дня пачалася эра вялікага маўчання, якая цягнецца ўжо пятае дзесяцігоддзе. Вонкава нічога не змянілася ў нашым жыцці. Усё як быццам ішло па-ранейшаму. Не перапынялася і наша цялесная блізкасць, толькі ў нашых абдымках ужо не паўставала перад намі здань Рудольфа, і ты ніколі не паўтарала больш гэтага небяспечнага імя. Што ж, ён ужо адведаў нас і зрабіў сваю справу — падарваў наша шчасце. А цяпер заставалася толькі маўчаць і чакаць новых пакут...

Можа, ты і папракала сябе за тую споведзь. Наўрад ці надавала ты свайму прызнанню нейкае асаблівае значэнне. Проста ты падумала, што будзе разумней не ўпамінаць больш гэтага імя. Не ведаю, можа, ты не заўважала, што мы ўжо не шапталіся, як раней, на чамі. Скончыліся нашы доўгія размовы. Мы ўзважвалі цяпер кожнае слова і абое трымаліся насцярожана.

Ноччу я часта прачынаўся — боль і крыўда будзілі мяне. «Усё... І нікуды цяпер не вырвацца... Спрытна ж ты мяне падлавіла», — думаў я. Мне часам уяўлялася, як я ўстрою табе сцэну. Вось я груба трасу, буджу цябе, скідаю з пасцелі. А ты крычыш: «Не, я не ашуквала цябе, клянуся, я пакахала цябе!..»

Пакахала... Цяпер то я ведаю тваё каханне... І як жа лёгка, аказваецца, пераканаць свайго партнёра! Варта толькі прытварыцца... А я ж не пачвара. Любая дзяўчына, якая шчыра пакахала б мяне, магла б зрабіць са мной усё, што захацела б.

Бывала, я стагнаў ад свайго бяссілля, а ты і не прачыналася.

Твая першая цяжарнасць зняла ўсялякую патрэбу высвятляць нашы адносіны, і яны паступова змяніліся. Ты зацяжарыла перад зборам вінаграду. Мы вярнуліся ў горад. Цяжарнасць тваю зберагчы не ўдалося: атрымаўся выкідыш. Некалькі тыдняў давялося табе праляжаць у пасцелі. Вясной ты зноў зацяжарала. Як мы цябе бераглі тады!.. І вось пайшлі гады, калі ты зачынала, нараджала, хварэла, карміла, — прычын у мяне было больш чым дастаткова, каб аддаліцца ад цябе. І я пачаў дазваляць сабе некаторыя вольнасці. Праўда, паводзіў я сябе ўмела і трымаў усё пад строгім сакрэтам. Я працаваў ужо ў судзе, «меў сваё крэсла», як казалі мама, і мне трэба было захоўваць прыстойнасць. Свае авантуры я прарабляў у пэўны час і ў на-

дзеіных месцах. Жыццё ў невялікім правінцыйным гарадку само падказвае распусніку, як зрабіць, каб усё было ціха. Супакойся, калі ласка, Іза, я міласэрна пазбаўлю цябе ад успамінаў пра мае залёты...

Але, калі б я паводзіў сябе не так асцярожна, ты ўсё роўна нічога не заўважыла б. Пасля нараджэння Хюбэра ты паказала тваю сапраўдную натуру: ты ад прыроды — маці і толькі маці. Я для цябе перастаў існаваць. Ты ўся была аддадзена дзецям. Я зрабіў цябе маці, і на гэтым мая місія закончылася. Больш ад мяне ты ўжо нічога не чакала.

Пакуль дзеці былі немаўлятамі, яны амаль не цікавілі мяне, і з-за іх у нас з табой не было ніякіх сутычак. Разам бывалі мы рэдка. Сустрэкаліся хіба што дзеля таго, каб выканаць свой шлюбны абавязак. І нават у тых кароткіх імгненні блізкасці мы былі ўжо страшэнна далёка адно ад аднаго.

Пра маё існаванне ўспомніла ты толькі тады, калі табе здалася, што я стаў небяспечны для тваіх дзетак. Ты ўзненавідзела мяне, калі я загаварыў пра свае правы на іх. Можаш цяпер парадавацца: ніякага бацькоўскага інстынкту ў мяне не было. Ува мне проста заклекатала рэўнасць, я зайздросціў гэтым малым, якія абудзілі ў табе такую палкую любоў. І вось, каб пакараць цябе, я хацеў адабраць іх у цябе. Вядома, я гаварыў пра высокія матывы, перш-наперш пра бацькоўскі абавязак. Не хацеў я, каб адпетая ханжа, прытворшчыца-святоша сапсавала маіх дзяцей... Вось у якую гордую позу я станавіўся... Урэшце, якая поза? Так я лічыў і на самай справе.

Божа, ці ўдасца мне калі-небудзь закончыць гэтае пасланне? Я пачаў пісаць яго табе, а цяпер мне здаецца, што не зможаш ты чытаць усё гэта. Значыць, хутчэй за ўсё пішу я самому сабе. Можа, гэта прафесійная прывычка: стары адвакат прыводзіць да ладу папку з абсалютна прайгранай справай свайго жыцця...

Зноў чуваць царкоўныя званы... Заўтра вялік-дзень. Давядзецца мне спусціцца ў гасціную і адзначыць разам з вамі «святы дзень», як я табе абяцаў. «Дзеці скардзяца, што зусім цябе не бачаць»,— сказала ты сёння раніцай. Разам з табой была каля маёй пасцелі Жэнеўева. Ты выйшла, каб пакінуць нас адных. Жэнеўеве трэба было пра нешта мяне папрасіць. Я чуў, як вы шапталіся ў калідоры. «Пагавары з ім спачатку ты»,— пераконвала ты Жэнеўеву. Я здагадаўся, што гаворка пойдзе пра мужа маёй унучкі, пра гэтага шалапуту і гультая Філі. Які ж я малайчына! Так павярнуў размову, што не даў Жэнеўеве загаварыць пра свайго няўдалага зяця, і яна пайшла з чым прыйшла. Я-то добра ведаю, што ёй трэба. На мінулым тыдні я чуў, як яны свае планы строілі. Акно гасцінай акурат пад маім акном, і, калі вокны адчынены, я магу пачуць кожнае слова. Варта мне толькі нахіліцца. Яны хочуць, каб я «пазычыў» Філі вялікую суму, а ён унясе яе на біржу і атрымае чвэрць пакета акцый... Хацець то хочуць, але я, стары ліс, носам чую: хутка будзе бура. Трымай грошы пад замком... Ведалі б яны, колькі я прадаў акцый у мінулым месяцы: я яшчэ тады ўлавіў, што курс акцый вось-вось пачне падаць, і апярэдзіў падзеі...

Усе паехалі да вячэрні. Апусцеў дом, ні душы на вуліцы, на палях. А я сяджу тут адзін, стары Фаўст, адрнуты ад усіх людскіх радасцяў сваёй жахлівай старасцю.

Не ведаеце вы, што такое старасць. А як уважліва слухалі вы мяне за сьнеданнем, калі я загаварыў пра справы на біржы,— так і елі мяне вачыма, так і лавілі кожнае слова. Зрэшты, гаварыў я толькі для Хюбэра — няхай думае, пакуль яшчэ не позна. Як жа ён устрывожыўся! Вось дзе ўжо хто не ўмее хаваць свае

непрыемнасці! Але еў ён за дваіх, апаражняючы адну талерку за другой. А ты яму ўсё падклдала. Усе мацяркі аднолькавыя: як убачаць, што ў любога сына непрыемнасці, дык амаль сілком прымушаюць яго есці, нібы гэта яго падбадзёрыць і дапаможа выйсці з бяды. А Хюбэр цябе перабіваў, не даваў гаварыць, грубіў, як калісьці я грубіў сваёй маме.

Затое малады Філі, муж маёй унучкі Яніны, так ужо ўвіхаўся каля мяне! Ну а сама Яніна месца сабе не знаходзіла і ўсё клапацілася пра маё здароўе:

— Дзядуля, даражэнкі, нашто вы курыце? Гэта ж так шкодна! А вы ўпэўнены, што ў гэтай каве сапраўды няма кафеіну?

Дрэнная з яе актрыса: фальш у кожным слове, нават тэмбр голасу выдае яе з галавой. Ты сама ў маладосці прытваралася і фальшывіла, але пасля першых родаў перастала крыўляцца і зрабілася самой сабой. А вось Яніна да канца жыцця застанеца дурненькай дамачкай, якая стараецца гнацца за модай, паўтарае чужыя словы, думкі, бо сваіх не мае і нічога на свеце не разумее. І як гэта Філі, такі заядлы гуляка, можа ўжыцца з гэтай дурніцай і крыўлякай? Зрэшты, не ўсё ў ёй фальшывае — яна шчыра кахае прыгажуну Філі. Яніна таму і іграе сваю ролю няўдала, што для яе нічога на свеце не існуе, акрамя яе кахання.

Пасля сьнедання мы выйшлі на веранду. Філі і Яніна ўмольна ўпіваліся повіркамі ў Жэнеўеву, а тая ў сваю чаргу не адводзіла вачэй ад мяне і ўсё парывалася нешта сказаць. Ты, Іза, амаль незаўважна падала знак: тут не пачынай. Тады Жэнеўева падышла да мяне і прапанавала:

— Тата, давай прагуляемся трохі! Такі цудоўны дзень!..

Няўжо я стаў для ўсіх вас такім страшным? Спачатку я вырашыў, што і з месца адсюль не крануся, але стала шкада дачкі, і я ўзяў яе пад руку. Мы вый-

шлі ў сад. З веранды ўся сямейка пільна назірала за кожным нашым крокам. Жэнеўева адразу ж і пачала:

— Тата, я хацела пагаварыць з табой пра Філі...

Яна дрыжала. Паверце: гэта страшна, калі родныя дзеці цябе цураюцца... Але ж хіба можна ў шэсьцьдзесят восем гадоў адным махам зняць з твару выраз жорсткасці і няўмольнасці, які фарміраваўся гадамі, дзесяцігоддзямі?.. У такім узросце гэтага нельга зрабіць. А душа баліць ад крыўды, што яна схавана пад такой маскай... Жэнеўева паспешліва выказала сваю просьбу. Кожнае яе слова было папярэдне добра ўзвжана. Як я і чакаў, гаворка ішла пра пазыку і будучую дзейнасць Філі на біржы. Жэнеўева гаварыла складна, пераканаўча і ўсё ж зрабіла вялікую прамашку: яна націскала якраз на тыя довады, якія мяне толькі раздражнялі. Яе паслухаць, дык атрымлівалася, што гультайства Філі наробиць бяды маладой сям'і. Філі, бачыце, і так ужо пачаў псавацца... Я адказаў, што такому валадугу, як Філі, занятак на біржы будзе толькі зручнай шырмай, і лепшага прыкрыцця для любоўных авантур яму і не трэба. Жэнеўева стала яго бараніць... Ну што ты зробіш: усе любяць гэтага Філі... «Навошта, татачка, судзіць яго стражэй, чым Яніна?..»

Я сказаў, што нават і не збіраюся судзіць і выносіць свой прысуд гэтаму маладому жарэбчыку, і ўвогуле яго любоўныя справы мяне зусім не цікавяць.

— А хіба ён цікавіцца мной? Яму ж ніякай справы да мяне няма. Дык з якой гэта ласкі я буду пра яго думаць?

— Ён цябе вельмі паважае...

Гэтая бессаромная хлусня прымусіла мяне трохі «супакоіць» Жэнеўеву:

— О, вядома, толькі з пачуцця вялікай павагі твай зяцёк і ахрысціў мяне «старым кракадзілам». Прашу, не прэч мне. Я сам не раз чуў, як ён за маёй спіной так мяне называў... Што ж, сварыцца з ім я не збі-

раюся; кракадзіл дык кракадзіл, кракадзілам і заста-
нуся. А чаго можна чакаць ад старога кракадзіла?
Толькі ягонай смерці. Але пачакайце! Глядзіце, каб
гэты нябожчык не ўцяў вас і з таго свету! (Вельмі
шкадую, што сказаў гэта, — цяпер яны пачнуць тры-
вожыцца, рабіць здагадкі.)

Жэнеўева спалохана апраўдвалася, больш за ўсё
на свеце баючыся, што я пакрыўдзіўся на гэтую
мянушку «кракадзіл». Ды што мянушка... Абражала
мяне не мянушка, а маладосць Філі. Няўжо гэты мала-
касос ніяк не ўцяміць сабе, што я і не магу да яго ста-
віцца інакш. Я пражыў свой век і нічога, акрамя няна-
вісці да сябе, не бачыў, а ён з маладых гадоў купаецца
ў такой раскошы, якая мне ніколі і не снілася. Нена-
віджу такіх... Ну, а гэтага Філі не магу пераносіць. Як
блудны кот піха скача ў чужое акно, знюхаўшы смач-
ненькае, так і ён мяккай хадюю пракраўся ў мой дом,
пачуўшы прынадны пах багацця. Пасаг у маёй унучкі
быў невялікі, затое ў яе былі ашаламляльныя «надзеі».
Чорт бы іх пабраў, гэтыя надзеі нашых дзетак! Каб
здзейсніць іх, дзеткі рады пераступіць і цераз наш
труп.

Жэнеўева расплакалася, усхліпвала, выцірала слё-
зы, і тут я прашаптаў ёй:

— Паслухай, у рэшце рэшт у цябе ёсць муж. Твой
Альфрэд камерсант — гандлюе ромам. Няўжо ён не
можа ўладкаваць да сябе Філі і памагчы яму? Чаму я
навінен быць велікадушным больш, чым вы?

І тут пайшла зусім іншая размова. Жэнеўева зага-
варыла пра бедалагу Альфрэда. Ды з такой агідай, з
такой грэблівасцю! «Ды гэта ж баязлівец, поўная
нікчэмнасць! Які з яго камерсант?! Справы не ведае,
прыбытку ніякага!.. Была калісьці фірма, а цяпер!..
Там аднаму ўжо няма чаго рабіць, не тое што дваім...»

Я супакоіў дачку:

— Муж твой — чалавек сапраўды асцярожны. Але

асцярожнасць у камерцыі — рэч карысная: калі набліжаецца навальніца, трэба хутчэй апускаць ветразі. Будучыня за такімі, хто, як Альфрэд, бачыць далёка і не робіць вялікіх ставак. Сёння самы вялікі недахоп дзелавога чалавека — шырокі размах...»

Жэнеўева падумала, што я насміхаюся з яе, а я і праўда ў гэтым перакананы і недарэмна трымаю грошы пад замком, не давяраю нават ашчадным касам.

Мы вярталіся дамоў. Жэнеўева больш не адважвалася гаварыць. Я знарок ішоў збоку і не падтрымліваў яе за руку. Усе дамачадцы сядзелі на верандзе, глядзелі на нас і, вядома, гаварылі пра яўныя злавесныя прыкметы разладу паміж намі. Відаць, наш прыход спыніў спрэчку паміж сям'ёй Хюбэра і сям'ёй Жэнеўевы. Ох, якая бойка будзе вакол маёй спадчыны, як толькі я выпушчу яе з рук. Усе сядзелі. Стаяў адзін Філі. Вецер развяваў яго віхрастыя, непакорлівыя валасы. На ім была кашуля з расшпіленым каўняром і кароткімі рукавамі. Ненавіджу гэтых сучасных малайцоў, — яны падобныя да атлетычных дзевак. Яго круглыя дзіцячыя шчокі запунсавелі, калі на дурное пытанне Яніны: «Ну, як пасакрэтнічалі?» — я ласкава адказаў: «Мы пагаварылі пра старога кракадзіла...»

Яшчэ раз скажу: не за мянушку я яго неўзлюбіў, а за тое, што моладзь не разумее, што такое старасць. Не можа нават уявіць сабе пакут чалавека, які нічога не атрымаў ад жыцця і нічога ўжо не чакае ад смерці. Што будзе з намі на тым свеце? Дый ці ёсць ён — той свет? Не дадзена нам пры жыцці ведаць гэта... Але ж ты, Іза, ты не адпакутавала таго, што лёс адвёў мне на гэтым свеце. Дзеці не чакаюць тваёй смерці. Яны пасвойму любяць, шануюць цябе. Так сталася, што ты заваявала іх сэрцы. А я ж любіў іх... Жэнеўева — тоў-

стая саракагадовая жанчына, якая толькі што спрабавала вывудзіць у мяне чатырыста тысяч франкаў свайму гультаяю зяцю,— а я ж помню яе маленькую ў сябе на каленях!.. А ты, бывала, як убачыш такое, адразу клічаш яе да сябе... Ды што ж гэта я! Так я ніколі не давяду да канца сваёй споведзі, калі буду блытаць цяперашняе з мінулым. Пастараюся быць больш паслядоўным.

VI

Мне здаецца, Іза, што я ўзненавідзеў цябе не адразу пасля той злашчаснай ночы. Мая нянавіць нараджалася паступова, калі я ўсё больш і больш пераконваўся ў тваёй абыякавасці да мяне, бо нічога не існавала для цябе на свеце, акрамя гэтых плаксівых, прагных крыкуноў-дзетак. Ты нават не заўважыла, што ў трыццаць гадоў я стаў вядомым адвакатам па грамадзянскіх справах. У мяне была салідная кліентура, са мною раіліся, мяне цанілі ва ўсёй нашай акрузе. У нас працавалі самыя лепшыя адвакаты з усёй Францыі, і ўступалі мы толькі Парыжу. А пасля справы Вільнаў (1893 год) я праславіўся, акрамя таго, і як адвакат-крыміналіст (такое ў юрыдычнай практыцы здараецца надзвычай рэдка). І толькі ты адна не ведала, што мая прамова на гэтым працэсе атрымала сусветную вядомасць. І якраз у 1893 годзе наш разлад перайшоў у адкрытую вайну.

Гэтая справа Вільнаў праславіла мяне, але пасля яе мяне яшчэ мацней сціснулі ціскі, у якіх я і так задыхаўся. Дагэтуль я яшчэ верыў, спадзяваўся, чаканьне, але мой трымф канчаткова даказаў мне, што я для цябе не існую і ты нічога не хочаш ведаць пра мяне і мае клопаты.

Муж і жонка Вільнаў (я ўсё ж такі прыгадаю табе іх гісторыю) пражылі разам дваццаць гадоў і здолелі

зберагчы такое чыстае каханне, што ім усе зайздросцілі і гаварылі: «Вось ужо дзе пара! Вадой не разалеш!» Жылі яны з пятнаццацігадовым сынам у сваім маёнтку ў Арноне. Гасцей амаль не прымалі, бо ім і адным было добра. «Такое каханне толькі ў кнігах бывае!» — дзівілася твая маці, якая заўсёды гаварыла збітымі фразамі (дарэчы, Жэнеўева дасканалая авалодала гэтым бабуліным «мастацтвам»)...

Дык вось, аднойчы раніцай слуга прыбіраў пакоі на першым паверсе. Нечакана ўгары пачуўся стрэл і страшэнны крык. Слуга кінуўся на другі паверх. Спальня гаспадароў на замку. Да яго даносяцца прыглушаныя галасы, чуваць, як перасоўваюць мэблю, нехта пабег у ванную... Нарэшце дзверы адчыніліся. Месьё Вільнаў ляжыць на пасцелі, уся кашуля ў крыві. Над ім — перапалоханая, непрычасаная, у халаце мадам Вільнаў з рэвальверам у руцэ: «Я параніла майго мужа. Хутчэй прывязіце сюды доктара і камісара паліцыі. Я адгэтуль нікуды не пайду». Больш ад яе ніхто не мог нічога дабіцца. На ўсе пытанні быў адзін адказ: «Я параніла мужа». Гэта пацвердзіў і сам месьё Вільнаў, як толькі апрытомнеў і змог гаварыць. Даваць іншыя паказанні ён адмовіўся. Жонка таксама...

Выбіраць адваката Вільнаў не захацелі. Выйшла так, што абараняць інтарэсы мадам Вільнаў прызначылі мяне. Штодня ездзіў я да яе ў турму, аднак выпятаць мне нічога не ўдалося. Па горадзе хадзілі самыя неверагодныя чуткі, але я з самага пачатку не сумняваўся, што мадам Вільнаў невінаватая: яна сама ўзяла на сябе віну, а яе дарагі і любы муж пагадзіўся з гэтым. О, у людзей, якія самі не зведалі ўзаемнага кахання, ёсць асаблівае абвостранае пачуццё, і яны беспамылкова адгадваюць палкае каханне ў іншых. Гэтая жанчына была ўся ў палоне кахання да свайго мужа. Яна, безумоўна, не страляла, не магла

страляць. Версія пра тое, што страляць мог хто-небудзь з яе раўнівых паклоннікаў, таксама адпадала: нікога з гасцей ні ў той дзень, ні напярэдадні ў доме не было. Нарэшце... добра, не буду цябе стамляць падрабязнасцямі...

Да самага пачатку суда я бачыў сваю задачу толькі ў тым, каб адмаўляць віну маёй падабароннай і даказваць, што яна не магла пайсці на такое злачынства. І ўжо ў апошні момант мяне асяніла геніяльная здагадка і таямніца трагедыі адкрылася. Усё вырашыла паказанне сына падсуднай, пятнаццацігадовага Іва Вільнаў, — дакладней, не само паказанне — яно было нязначнае і нічога новага не давала, а той умольны і катрабавальны позірк, якім глядзела на яго маці: яна вачэй ад яго не адрывала да таго часу, пакуль ён не скончыў гаварыць і яго не павялі з судовай залы, — толькі тады яна супакоілася і з палёгкай уздыхнула. Вось гэта і развеела ўсе мае сумненні. Я абвінаваціў у замаху на забойства сына, гэтага падлетка, які прыраўнаваў маці за яе гарачае каханне да бацькі. Суддзі, сведкі, прысутныя — усе былі ашаломлены маёй бездакорнай логікай і бліскучым красамоўствам. Гэтая мая прамова ўвайшла ў гісторыю юрыспрудэнцыі, а прафесар Ф.¹ сам прызнаўся, што ў ёй ён знайшоў самы істотны элемент сваёй сістэмы. Акрамя таго, маё выступленне падштурхнула спецыялістаў глыбей зацікавіцца псіхалогіяй падлеткаў і шукаць метады лячэння іх неўрозаў.

Дарагая Іза, я раскажваю пра гэты выпадак зусім не дзеля таго, каб выклікаць у цябе запозненае захапленне маім талентам, якога ты не адчувала ў дні маёй славы, калі газеты ўсяго свету друкавалі артыкулы пра мяне і змяшчалі мой партрэт. Справа тут у іншым.

¹ Аўтар, відаць, мае на ўвазе Зігмунда Фрэйда (1856—1939), заснавальніка тэорыі псіхааналізу.

Поўная твая абыякавасць у той урачысты момант майго жыцця вельмі наглядна паказала мне, які я табе чужы і непатрэбны. А ў гэты самы час перад маімі вачыма стаяў прыклад жаночага самаахвярнага кахання,— за турэмнымі кратамі я бачыў жанчыну, якая ахвяравала сабой не так дзеля таго, каб адвесці бяду ад свайго дзіцяці, а каб уратаваць сына свайго мужа, спадчынніка яго імя. Не хто іншы, як ён, ахвяра, упрошваў сваю жонку: «Вазьмі віну на сябе...» У сваім каханні яна пайшла да канца і хацела пераканаць увесь свет, што яна — злачынца, яна хацела застрэліць чалавека, які быў ёй даражэйшы за ўсіх на свеце. І паклікала яе на гэта не мацярынская, а шлюбная любоў... (Падзеі, якія адбыліся пасля, поўнасьцю пацвердзілі гэта: яна пакінула сына і заўсёды знаходзіла прычыны, каб быць далёка ад яго.) А магла ж якая-небудзь жанчына пакахаць мяне так, як кахала Вільнаў жонка. Я многа разоў бачыўся з ім, калі вялося следства. Чым ён лепшы за мяне? Даволі прыгожы, прыстойны мужчына, але не сказаць, каб вельмі разумны,— гэта даказваецца яго варожымі адносінамі да мяне пасля працэсу. А я быў таленавіты. Апыніся тады побач са мной адданая мне жонка, якіх бы толькі вышынь я не дасягнуў! Але адзінокаму чалавеку цяжка, немагчыма ўвесь час верыць у сябе. Нам патрэбна, каб побач з намі быў сведка нашай сілы, каб ён адзначаў нашы ўдачы, няўдачы, падлічваў ачкі, а ў дні нашых перамог увенчваў нас лаўрамі,— як некалі ў школе, атрымліваючы пахвальны ліст, я шукаў у натоўпе маму, і пад гукі ваеннага аркестра яна ўскладала на маю галоўку залаты лаўровы вянок.

У час працэсу Вільнаў маміна здароўе моцна пагоршала. Я не адразу заўважыў гэта. Першай прыкметай упадку была яе нечаканая любасць да маленькага чорненькага сабаккі, які пачынаў утрапе́на брахаць, як толькі хто набліжаўся да мамы. Кожны раз, калі я на-

ведваў маму, яна толькі і ведала, што гаварыла пра гэтага сабачку.

Зрэшты, маміна пяшчота не магла замяніць мне таго кахання, якое vyrатавала б мяне на самым га-лоўным павароце майго жыцця. Была ў мамы адна загана, якую разам з кроўю перадала яна і мне: прага да грошай. Яна ўгаварыла мяне не пакідаць адвакатуры, дзе, як яна казалася, «можна зарабіць добрыя грошы». А мяне вабіла літаратурная дзейнасць. І мяне запрашалі супрацоўнічаць у газетах, часопісах... На выбарах левыя партыі прапаноўвалі мне вылучыць сваю кандыдатуру ў парламент ад акругі Ля-Бастыд (чалавек, які пасля маёй адмовы даў згоду балаціравацца, прайшоў без ніякіх цяжкасцей). Але я не паддаўся свайму славалюбству, таму што хацеў мець «добрыя грошы».

Ды і ты сама, Іза, гэтага хацела, і ты дала мне зразумець, што ніколі не пакінеш правінцы. Вядома, калі б ты кахала мяне, ты б даражыла і маёй славай. І ты падказала б мне, што ўмельства жыць у тым і ёсць, каб ахвяраваць нізкімі, дробнымі інтарэсамі дзеля высокай мэты. Бязглуздыя журналісты пачынаюць шуміху, калі пранюхаюць, што нейкі адвакат, атрымаўшы дэпутацкае крэсла ці міністэрскі партфель, спрабуе сёе-тое перахапіць сабе ў кішэню. А было б лепш, каб панове газетчыкі выказвалі сваё захапленне паводзінамі тых дзелавых людзей, якія ўтаймвалі свае пачуцці, адмовіліся ад славы палітычнага дзеяча і заняліся такой справай, якая прыносіць найбольшы даход. Калі б ты кахала мяне, ты вылечыла б мяне ад гэтай маёй сквапнасці. А так усё жыццё для мяне існавала толькі адно — чысты прыбытак. Я ганяўся за буйной, сярэдняй і нават дробнай здабычай і добра ведаў, куды і як патраціць кожны франк. Ды што там! «Зарабіць добрыя грошы» — вось што было маёй адзінай уцехай. Мара і мэта кожнага крамніка.

Вось і ўсё, што ў мяне засталася,— грошы, нажытыя маёй працай за доўгія і цяжкія гады. Даўно вы точыце зубы на гэтыя грошы!.. Ах, як палохае мяне нават думка, што яны апынуцца ў вашых кішэнях пасля маёй смерці! Я гаварыў у пачатку гэтага пісьма, што зрабіў адпаведныя захады, каб вам нічога не дасталася. І там жа даў табе зразумець, што я адмовіўся ад гэтай помсты... Але я не ведаў тады, што мая нянавіць да вас мае свае прылівы і адлівы. То яна адхлыне — і я мякчэю... То зноў навалываецца — і брудная хваля захліствае мяне...

З сённяшняга дня, калі вы хацелі абабраць мяне дзеля вашага Філі і калі я ўбачыў, як вы ўсе сабраліся на верандзе і сачылі за мной, мяне не пакідае карціна дзяльбы маёй спадчыны. Вось дзе будзе сцэна! Вы, як сабакі, будзеце грызціся за мае землі і каштоўныя паперы... Землі вы атрымаеце. А вось каштоўных папер ужо няма. Так, так, тыя самыя каштоўныя паперы, пра якія я гаварыў на першай старонцы гэтага пісьма, я прадаў на мінулым тыдні. І добра зрабіў, што збыў іх з рук: з таго часу курс акцый на біржы падае з кожным днём. Усе караблі тонуць і ідуць на дно, калі я пакідаю іх. Я ніколі не памыляюся. І вось цяпер у мяне мільёны, мільёны чысценькімі... Вы іх таксама атрымаеце... Калі я захачу... Але бываюць дні, калі я гавару сабе: «Ні франка я вам не дам!»

Чую, як ваша зграя падымаецца па лесвіцы. Вось вы спыніліся, гаворыце і не баіцеся пабудзіць мяне (вы ж даўно вырашылі, што я глухі). Праз шчыліну ў дзвярах бачу святло ад запаленых свечак. Пазнаю фальцэт дарагога Філі (у яго як быццам усё яшчэ ламаецца голас). Раптам чуецца прыглушаны жаночы смех. Ты кагосьці супакойваеш і зараз скажаш: «Цішэй! Ён жа яшчэ не спіць». Ты падкрадваешся да маіх дзвярэй, прыслухоўваешся, заглядаеш у замочную шчыліну. Мяне выдае лампа. Ты вяртаешся да

зграї і, мусіць, шэпчаш: «Не спіць яшчэ! Падслухвае». Усе на пальчыках адыходзяць. Парыпвае лесвіца, а потым адны за аднымі зачыняюцца дзверы. У гэтую велікодную ноч вы сабраліся ўсе парамі. І я мог бы стаць жывым ствалом нашага генеалагічнага дрэва, на якім квітнееце ўсе вы — яго маладыя парасткі. Звычайна ў сям'і любяць бацьку. Але ты стала маім ворагам, і дзеці апынуліся на тваім баку.

Самы час перайсці цяпер да нашай міжусобнай вайны. Але сёння няма ў мяне сілы пісаць. І спаць яшчэ не хочацца. Не люблю я валяцца ў пасцелі. У сне чалавек падобны да нябожчыка. А нашто ж прытварацца нябожчыкам? Мне чамусьці здаецца, што смерць пабаіцца прыйсці да мяне, пакуль я трымаюся на нагах. Баюся, сам не ведаю чаго: пакуты, болю, агоніі, апошняга глытка паветра? Не. Але ж смерць — гэта небыццё... Яе можна акрэсліць толькі знакам адмаўлення — мінус.

VII

Пакуль трое нашых дзяцей былі малыя, нам удавалася хаваць нашу варожасць, хоць атмасфера ў доме была цяжкая. Твая абыякавасць да мяне, адчужанасць да ўсяго таго, што было звязана са мной, не давалі табе пакутаваць і ты нават не адчувала гэтай атмасферы. Дома бываць я стараўся як мага радзей. Раніцай я снедаў адзін і ў адзінаццаць ад'язджаў у суд. Мяне цалкам паглыналі справы, а тая рэштка часу, якую я мог аддаваць сям'і, ты, вядома, здагадваешся, як і дзе праводзілася. Чаму ж мяне спакусіла гэтая жахлівая ў сваёй прастаце распуста, пазбаўленая ўсялякіх пачуццяў і нават фальшывай пяшчоты? Я мог бы лёгка заводзіць раманы, якія выклікаюць захапленне ў прыстойных людзей. Хіба маладому адвакату не даводзіцца мець справу з прыгожанькімі кліенткамі?

Нямала жанчын, якія звярталіся да мяне, бачылі і хацелі ўсхваляваць ува мне мужчыну... Але я страціў веру ў гэтыя мілыя істоты, ці, дакладней, не верыў, што магу спадабацца каму-небудзь з іх. З першага погляду я заўсёды пераконваўся, што жанчыны, гатовыя стаць маімі каханкамі, хацелі мець з гэтага нейкую выгаду. Ад такой прадузятай думкі мне рабілася страшна... Трэба прызнацца і вось у чым. Да трагічнай упэўненасці, што ніхто ніколі не можа мяне пакахаць, далучалася яшчэ і падазронасць багатага чалавека, які баіцца, каб яго не абвялі вакол пальца, каб не выцягвалі з яго грошай. Ну, табе-то я даваў «пенсію». Занадта добра ведала ты мой характар, каб чакаць ад мяне хоць на франк больш вызначанай сумы. Зрэшты, сума была даволі вялікая, і табе яе хапала. З табой усё было проста. А вось іншыя жанчыны!.. Я з ліку тых мужчын, якія ўпэўнены, што на свеце існуюць толькі дзве групы жанчын: бескарыслівыя, закаханыя, шчырыя Евы і сквапныя да чужых грошай распусніцы. А на самай жа справе ў большасці жанчын прага кахання лёгка суіснуе і зжываецца з неабходнасцю падтрымкі, заступніцтва,— ім хочацца, каб нехта клапаціўся пра іх, абараняў, песціў... У свае шэсцьдзесят восем гадоў я так ясна бачу гэта, што часам мне хочацца выць ад адчаю,— чаму я сам, сваімі рукамі, адштурхнуў ад сябе каханне? І не дабрадзейнасць кіравала тады мною, а недаверлівасць і скупасць. Варта было завязацца нейкай цікавай сувязі, як яна раптам абрывалася — то ўсё разбурала мая падазронасць, то я сам рабіўся непрыемным жанчыне за тыя свае звычкі, якія і ты недалюбівала: за спрэчкі пра чайныя з афіцыянтамі ці рамізнікамі. Я люблю загадзя ведаць, колькі павінен заплаціць. Люблю, каб на ўсё была свая цана. Сорамна мне, брыдка, але прызнаюся: у распусце мне падабалася тое, што там была ўстаноўлена строгая цана. І хіба ў такога чалавека, як

я, ёсць што-небудзь агульнае паміж сардэчнымі парывамі і голым жаданнем? Сардэчныя парывы... я не сумняваюся, што ніколі мне іх не здзейсніць, і таму душыў іх у самым зародку. Я быў вялікі майстар забіваць у сабе ўсялякае пачуццё ў тую самую хвіліну, калі розум і воля яшчэ адыгрываюць у каханні асноўную ролю, калі мы стаім на грані страсці і яшчэ можам поўнасю аддацца ёй або вырвацца з яе путаў. Я выбраў самыя простыя адносіны — тыя, якія можна купіць за пэўную цану. Цярпець не магу, калі мяне ашукваюць, але тое, што я павінен заплаціць, я заўсёды заплачу. Вы ўсе гарлапаніце пра маю скупасць. Дык паслухайце: я ніколі не дазваляў сабе мець даўгі і заўсёды на месцы франк у франк аплочваў свае рахункі. Усе пастаўшчыкі, з якімі мне даводзілася мець справы, ведаюць і вельмі цэняць гэта. Я і ў думках не магу дапусціць, што камусьці вінен хоць адзін франк. Іменна так разумеў я і «каханне». За паслугі плаці і будзь здароў! Божа, якая агіда! Не, мусіць, залішне я ўжо сябе бэшчу: усё ж такі кахаў я адну жанчыну, дый яна, здаецца, мяне кахала... Было гэта ў 1909 годзе, пад канец маёй маладосці. Навошта замоўчваць гэты раман? Ты пра ўсё ведала і прыпомніла мне гэта, калі табе спатрэбілася сёе-тое ў мяне выпрасіць.

Я выратаваў гэтую маладзенькую настаўніцу ад турмы (яе падазравалі ў дзетазабойстве). Спачатку яна аддалася мне ад удзячнасці, але потым... У той год спазнаў я шчырае каханне... Але ўсё загубіў мой ненасытны эгаізм. Мала таго што я трымаў яе ў беднасці і галечы, я яшчэ патрабаваў, каб яна заўсёды належала толькі мне, каб ні з кім не сустракалася, не бачылася, каб толькі я мог карыстацца ёю ў любы момант, калі мне ўздумаецца... Яна была маёй уласнасцю, маёй рэччу. Валодаць, карыстацца сабе на патрэбу, — гэтыя мае імкненні пашыраліся і на людзей. Я характарам рабаўладальнік. І вось аднойчы

ў жыцці я нібыта і знайшоў сабе пакорлівую ахвяру, якая адпавядала ўсім маім патрабаванням. Я трымаў яе пад суровым наглядом і сачыў нават за яе думкамі... Ах, ды што гэта я!.. Зусім забыўся, што абяцаў табе не гаварыць пра такія рэчы. Словам, паехала яна ў Парыж, бо так жыць больш не магла.

«Паслухай, Луі,— не раз паўтарала ты мне,— каб жа ты не ладзіў і не мог ужыцца толькі з намі, а то ж усе цябе баяцца, усе ўцякаюць ад цябе! Ты ж сам бачыш, Луі!» Я не сляпы і бачыў гэта. Калегі ў судзе пазбягалі мяне. Доўга не хацелі выбіраць мяне ў Савет прысяжных павераных. А на пасаду старшыні адвакацкага корпуса выбіралі не мяне, а ўсялякіх крэцінаў, пасля якіх мне было б сорамна займаць гэты пост. Ды і нашто ён мне здаўся? Толькі лішні клопат і расходы на прыёмы. Дорага абыходзіцца ўсё гэта. Аўчынка не варта вырабу. Ты, вядома, не была б супраць такога павышэння — дзеля дзяцей. Ты ніколі нічога не хацела дзеля мяне самога, а пры выпадку заўсёды дадала: «Луі, зрабі гэта дзеля дзяцей».

Праз год пасля нашага вяселля моцна захварэў твой бацька, і дарога ў маёнтак Сенон была для нас закрыта. Ты доўга не думала і вырашыла, што мы паселімся ў Калезе. З усяго, што было ў мяне, ты сапраўды шчыра палюбіла і прыняла толькі маю радзіму. Ты пусціла карэнне ў маю родную зямлю, але яно так і не пераплялося з маім карэннем. Дзеці заўсёды праводзілі свае вакацыі ў гэтым доме, у гэтым садзе. Тут памерла наша маленькая дачушка Мары. Але смерць яе не выклікала ў тваёй душы жаху да гэтага дома,— наадварот, той пакой, дзе білася ў перадсмяротных пакутах наша Мары, ты і цяпер лічыш святым месцам. Тут ты вывела свой вывадак, пусціла і даглядала дзяцей, не спала начамі над калыскай, чытала

натацыі нянькам і гувернанткам. Тут, паміж вась гэтамі яблынямі нацягвалі вяроўкі і вешалі на іх памытыя сукеначкі Мары... А тут, у гэтай гасцінай, абат Ардуэн сядаў за піяніна. Вакол збіраліся дзеці і спявалі хорам. Прычым спявалі не толькі псалмы і духоўныя гімны,— «каб не разгневаўся тата». Летнімі вечарамі я любіў пасядзець каля дома, пакурыць і паслухаць чыстыя дзіцячыя галасы, што старанна выводзілі арыю з оперы Люлі¹: «Ах, лясы і скалы, светлыя крыніцы...» Ціхае, спакойнае шчасце, ды толькі не маё... Я гэта ведаў. Забаронена для мяне сфера чысціні, узнёсласці і светлых мрояў: спакойнае каханне... маркотная хваля цалуе бераг...

Варта было мне зайсці ў гасціную, як галасы змаўкалі. Спыняліся ўсе размовы. Першая выходзіла Жэнеўева з кніжкай у руках. І толькі Мары не баялася мяне. Я клікаў яе да сябе, і яна прыбягала. Я браў яе на рукі, яна пяшчотна тулілася да мяне. Я чуў, як б'ецца яе маленечкае сэрца,— часта-часта, нібы ў птушачкі. А толькі, бывала, выпушчу яе, яна пыхне ў сад... Мары!..

Вельмі рана дзяцей пачало непакоіць тое, што я не хаджу ў царкву і ем скаромнае ў пятніцу. На іх вачах ішла барацьба паміж бацькам і маці, але вельмі рэдка справа даходзіла да вострых канфліктаў, калі я, шчыра кажучы, найчасцей цярэў паражэнне. Пасля кожнай сутычкі працягвалася нябачная вайна. Месцам баявых дзеянняў заўсёды быў Калез, бо ў горадзе я амаль не бываў дома. Але мой адпачынак заўсёды супадаў са школьнымі канікуламі, і два месяцы (жнівень і верасень) мы збіраліся тут усе разам.

Добра помню той дзень, калі мы ўпершыню сутыкнуліся з табой лоб у лоб (усё пачалося з-за аднаго жар-

¹ Жан-Батыст Люлі (1633—1687), французскі кампазітар, заснавальнік французскай класічнай оперы.

ту, які я дазволіў сабе ў прысутнасці Жэнеўевы, а яна якраз вучыла «закон божы»); у той спрэчцы я даволі рэзка загаварыў пра сваё права берагчы розум маіх дзяцей, а ты — пра свой абавязак ахоўваць іх душы. Вось тады і адчуў я тваю сілу: я быў поўнасю разбіты і мусіў пагадзіцца, каб выхаванне Хюбэра даверылі езуітам, а дзяўчатак аддалі ў пансіён пры жаночым манастыры. Усё адбылося так, як таго і патрабавалі «прэстыжныя традыцыі сям'і Фандадэж». Мяне ахапіла крыўда, прага помсты. Цяпер-то я ўжо добра ведаў, як вывесці цябе з раўнавагі, пра што загаварыць з табой, каб ты хоць ад нянавісці забылася пра сваю абыякавасць да мяне... Рэлігія — вось што звязе нас з табой у рукапашным баі! Калісьці нявер'е ў бога было для мяне толькі незапоўненай формай, куды зліваліся, нібы струмені расплаўленага металу, слёзы і крыўды дробнага селяніна, які хоць і разбагацеў, але ўсё роўна цяпеў знявагу і кпіны ад сваіх аднакласнікаў; цяпер на змену колішнім юнацкім слёзам і крыўдам прыйшла горыч любоўнага расчаравання і глыбокай нянавісці.

І вось аднойчы за сталом зноў разгарэўся бой. (Я пайтаўся ў цябе, ці атрымлівае асалоду ўсявышні, калі глядзіць на цябе, як ты ў посны дзень ясі стронгу замест варанай цяляціны.) Ты дэманстратыўна выйшла з-за стала. Трэба было бачыць, як паглядзелі на мяне дзеці... Я пайшоў за табой у тваю спальню. Ніякіх слёз на тваіх вачах не было. Ты спакойна сустрэла мяне, гаварыла так, нібы нічога і не было. У той дзень я зрабіў для сябе цікавае адкрыццё: не так ужо і не абыходзіла табе маё «асабістае» жыццё. Аказалася, што ты перахапіла некаторыя пісьмы, якія давалі табе ўсе падставы патрабаваць разводу праз суд. «Я засталася з табой толькі дзеля дзяцей, але, калі ты яшчэ хоць

раз паспрабуеш глуміцца над іх душамі, я не спынюся ні перад чым...»

Што ж, ты і сапраўды ні перад чым не спынілася б, і, бадай, развіталася б і са мной, і з маімі грашыма. Пры ўсёй тваёй хцівасці да чужога багацця ты пайшла б на любую ахвяру, абы ў душах дзетак тваіх засталіся непарушнымі «асновы веры» — гэты збор выдуманых правілаў, формул, звычак...

На той час я яшчэ не меў зброі супраць цябе — таго зняважлівага пісьма, якое ты напісала мне пасля смерці Мары. Сіла была на тваім баку. Ды і становішча маё моцна пахіснулася б, калі б справа дайшла да разводу: тады, асабліва ў правінцыі, не вельмі жартавалі з такімі рэчамі. Досыць было таго, што пра мяне ўжо хадзілі чуткі, нібыта я франкмасон. Мае погляды мала хто падзяляў, у свецкіх колах мяне цураліся, і, калі б не слыннасць тваёй радні, я даўно меў бы непрыемнасці на службе. А галоўнае... пасля разводу мне давялося б вярнуць акцыі Суэцкага канала, якія бацькі далі табе ў пасаг. Я ўжо так звывся з імі, што даўно лічыў іх сваімі. Страшна было падумаць, што давядзецца развітацца з імі, як, дарэчы, і з рэнтай, якую плаціў нам твой бацька...

Я змірыўся і даў сваю згоду на ўсё, што ты патрабавала ад мяне, але ўпотаікі вырашыў, што ўвесь свой вольны час я прысвячу дзецям і схілю іх на свой бок. Гэта было ў жніўні 1896 года. Пераблыталіся ў мяне ў галаве тыя гарачыя і сумныя летнія месяцы, што мы праводзілі ў нашым маёнтку... А падзеі, пра якія я зараз раскажу, адбыліся ў апошнія пяць гадоў XIX стагоддзя.

Я думаў, што будзе не так ужо і цяжка адваяваць у цябе дзяцей... Я разлічваў на свой бацькоўскі аўтарытэт, на свой розум... Няўжо гэта складана, — дума-

лася мне,— прывабіць і схіліць на свой бок дзвюх дзяўчынак і дзесяцігадовага хлопчыка? Ды гэта ж дробязь!

Дзеці страшэнна здзівіліся і нават спалохаліся, калі я паклікаў іх з сабою на прагулку. Ты сядзела пад ліпай, а тры пары дзіцячых вочак запытальна глядзелі на цябе.

— Ну, вядома, мае мілыя, ідзіце, пагуляйце з та-там. І не трэба пытацца дазволу, раз ён вас кліча.

Мы пайшлі. А як трымацца з дзецьмі? Пра што гаварыць з імі? Адна справа весці судовыя спрэчкі з суровым пракурорам ці ўвішным абаронцам падсуднага, калі я выступаю на баку істца... Не так ужо страшна выступаць перад запоўненай залай, дзе ўсе на-строены супраць цябе... А вось як гаварыць з дзецьмі? Перад імі я бянтэжуся. Як, дарэчы, не ўмею трымацца і з простымі людзьмі, нават з сялянамі, хоць я і сам сялянскага роду. Тут я губляюся, пачынаю чырванець, запінацца...

Дзеці весела шчабяталі, бегалі, скакалі, але паглядалі на мяне неяк насцярожана. На іх сэрцах ужо віселі твае замкі, і ключы ад іх былі толькі ў цябе. «Па клічу сумлення» ты не прыніжала майго бацькоўскага аўтарытэту, але і не хавала ад іх, што трэба шчыра маліцца за «беднага тату». І што б я ні рабіў, у іх уяўленні я заўсёды заставаўся «бедным татам», за якога трэба падаць на калені, маліцца і старацца, каб ён нарэшце паверыў у бога. Усе мае выпадкі супраць рэлігіі яшчэ больш пераконвалі дзяцей, што іх тата — грэшнік, бязбожнік...

Урачыста адзначаліся ў нас царкоўныя святы. З маленства дзеці запаміналі, ведалі, чакалі іх. А першае прычасце было для кожнага выключнай з'явай... Вечарамі яны спявалі хорам,— да маіх вушэй даляталі не толькі арыі з опер Люлі, але і духоўныя псалмы. Я здалёк бачыў даверлівыя адданыя тварыкі, зверну-

тыя да неба... Мае крокі па садовай дарожцы спынялі гэты вячэрні рытуал...

Кожнае нядзелі вы будзілі мяне сваёй мітуснёй і шумлівымі зборамі да ад'езду ў царкву. Ты вечна баялася спазніцца... Перад ганкам фыркалі коні... Хтосьці з дзяцей абавязкова забываўся свой малітвеннік... Ні-як не маглі дачакацца кухаркі... Нечы пранізлівы голас пытаўся: «А якая гэта нядзеля пасля сёмухі?..»

Вы вярталіся з царквы, і дзеці адразу беглі да мяне. Я звычайна яшчэ ляжаў у пасцелі. Маленькая Мары, відаць, прашчабятала перад алтаром усе малітвы, якія толькі ведала («каб выратаваць тату»), і цяпер уважліва глядзела на мяне з надзеяй, што я пачаў ужо выпраўляцца. Толькі яна адна мяне не раздражняла. Яе абедзве старэйшыя сястрычкі ўжо ставіліся да веры так, як і ты, Іза: спакойна, бяздумна, з адвечным імкненнем буржуа да камфорту... О! Ты добра ведала, што такая «вера» ўратуе іх ад гераічнай дабрачыннасці, ад усяго ўзвышанага хрысціянскага вар'яцтва. А вось Мары верыла ў бога з кранальнай шчырасцю. Яна сардэчна і лагодна адносілася да слуг, арандатары, беднякоў. Пра яе гаварылі: «Ды яна ўсё гатова аддаць. У такой грошы ў руках не затрымаюцца. Гэта ўсё, вядома, добра, але трэба за ёй наглядаць...» І яшчэ гаварылі: «Ніхто перад ёю не можа ўстаяць, нават бацька». Вечарамі яна сама падыходзіла, лезла да мяне на калені. Неяк раз яна заснула ў мяне на руках, прытуліўшыся галоўкай да майго твару. Яе валаскі казыталі мне шчаку. Нерухома сядзець, ды яшчэ ў нязручнай паставе, было цяжка. Хацелася пакурыць. Але я не зварухнуўся. І толькі калі а дзевятай гадзіне прыйшла па яе нянька, я сам занёс яе ў пасцель, а вы ўсе ашаламлена глядзелі на мяне, нібы перад вамі з'явіўся драпежны звер, падобны да тых ільвоў і тыграў, якія лізалі ногі юным пакутнікам на арэне Калізея. Праз

некалькі дзён — раніцай чатырнаццатага жніўня, — Мары сказала мне (ведаеш, як гэта робяць дзеці):

— Татачка, паабячай мне, што зробіш тое, што я цябе папрашу... Не, ты спачатку паабячай, а потым я табе скажу...

І яна сказала мне, што заўтра ты будзеш спяваць на месце ў царкве, і ўсім было б вельмі прыемна, каб я прыйшоў цябе паслухаць.

— Ты ж паабяцаў! Паабяцаў! — паўтарала яна, цалуючы мяне.

Мой пацалунак яна прыняла за знак згоды. Увесь дом ведаў пра гэтую падзею. «Гаспадар заўтра пойдзе ў царкву. Проста не верыцца... Яго ж нагі там ніколі не было», — дзівіліся слугі.

Страшэнная злосць апанавала мяне ў час вячэры, і стрымаць сябе мне не ўдалося. Хюбэр нешта папытаўся пра справу Дрэйфуса. Сваім адказам ты ўвяла мяне ў люты гнеў. Я плюнуў, выйшаў з-за стала і больш не паказваўся. Назаўтра, калі яшчэ ўсе спалі, я паехаў у Бардо і прабыў цэлы дзень у душным бязлюдным горадзе.

Дзіўна, што пасля гэтага я ўсё ж такі вярнуўся ў Калез. Чаму я праводзіў адпачынак разам з вамі? Я ж мог падарожнічаць... Прычын, вядома, можна наведумляць якіх хочаш. А па праўдзе сказаць, я баяўся выдаткаў. Не мог я зразумець, як гэта можна кінуць гаспадарку, справы, паехаць у падарожжа, змарнаваць процьму грошай... Якая ж гэта радасць — раз'язджаць па свеце, ведаючы, што дома столькі клопату... І таму кожны раз я вяртаўся да сваёй кармушкі. Ёсць у мяне свой стол, свой дом і нашто мне бегаць па рэстаранах? Дух эканоміі, ашчаднасці — гэта мамін завет, і ім я ўсё жыццё даражыў.

Дык вось, я вярнуўся дадому такі разбіты, што нават Мары не магла мяне ўцешыць. І з таго часу я змяніў тактыку: цяпер я не проста нападаў на тваю веру,

а чапляўся за кожны зручны выпадак, каб паказаць, што ты жывеш зусім не так, як таго патрабуе вера. І хоць ты была добрай хрысціянкай, рабіць гэта мне было няцяжка. Думаю, спрачацца са мной на гэты конт ты не будзеш. Пра тое, што памагчы бліжняму — гэта першы абавязак хрысціяніна, — ты не ведала, а калі ведала, то даўно забылася. Пад словам «міласэрнасць» ты разумела сякія-такія абавязкі ў дачыненні да бедных і добрасумленна выконвала іх дзеля свайго ж выратавання і вечнага жыцця ў лоне божым. Мушу агаварыцца, што цяпер ты моцна змянілася. Цяпер ты клапацішся пра беднякоў, сама даглядаеш хворых на рак. Але ў твая часы адной рукой ты кідала падачку якому-небудзь бедняку, а другой выціскала ўсе сокі з такіх самых, як ён. Гаспадыня дома, ты «па-гаспадарску» ставілася да слуг: рабіць прымушала як мага больш, а плаціць старалася як найменш. А помніш тую старэнькую бабульку, што кожную раніцу прывозіла нам агародніну? Калі б ты яе ўбачыла на цвінтары, ты падала б ёй міласціну. А так ты лічыла справай гонару патаргавацца з ёю за кожны качан капусты, каб абакрасці і без таго бедны яе заробак.

Калі слуга ці парабак сціпла намякаў табе, што яму варта было б накінуць некалькі франкаў за добрую работу, ты спачатку здзіўлялася, а потым давала волю свайму гневу. У цябе быў сапраўдны талент пераконваць гэтых безабаронных людзей, што ў іх усё ёсць і больш ім нічога не трэба. З тваіх вуснаў так і сыпаліся прывілеі, якімі карыстаўся просьбіт: «Я вам даю жылло, бочку віна, хлеб і да хлеба, палову свінні, якую вы выкармілі маёю бульбай... У вас ёсць сад, агарод...» Бедалагі аж рот раззяўлялі: вунь, аказваецца, якія яны багацеі... Ты любіла паўтараць, што твая пакаёўка ні ў чым не мае патрэбы, а свае сорок франкаў штотомсяц носіць ў ашчадную касу.

— Вы паглядзіце! Сукенкі на ёй — мае. Бялізна —

мая. Абутак — мой. Нашто ёй тыя грошы?! Ёй і сорак франкаў няма куды дзяваць. А дасі больш — будзе гасцінцы ў вёску сваякам пасылаць...

Буду справядлівы, Іза: калі хто са слуг хварэў, ты рупліва даглядала яго — і да пасцелі прыходзіла, і лякарствы давала, і сякія-такія ласункі прыносіла. Словам, у бядзе ты іх не пакідала. Гэта праўда. А ў адказ гэтыя людзі, якія не надта паважаюць слабахарактарных гаспадароў, шанавалі і часам нават любілі цябе.

Аднак ты ніколі не прызнавалася, што твае погляды на жыццё, выхаваныя бацькамі і эпохай, не заўсёды стасаваліся з Евангеллем. На гэтым я цябе, бывала, падлоўліваў: «Паслухай, Іза! А здаецца мне, Хрыстос на гэты конт гаварыў вось што...» Ты адразу нямела і шалела ад злосці, што я дазваляю сабе такое пры дзецях. Потым ты спрабавала апраўдвацца: «Нельга ж усё разумець літаральна...» Вось тады то я ўжо даваў сабе волю: я засыпаў цябе прыкладамі, якія даказвалі, што святасць у тым і ёсць, каб дакладна прытрымлівацца духу і літары Евангелля. Калі ж ты, на сваё няшчасце, пярэчыла мне, што ты не святая, я канчаткова дабіваў цябе словамі з Евангелля: «Будзьце дасканалымі, як дасканалы тварэц ваш нябесны».

Прызнайся, бедная мая Іза, што я па-свойму хацеў табе добра, быў патрэбным, карысным табе, і, калі ты сёння даглядаеш хворых на рак, то гэтым яны абавязаны крыху і мне. Бо раней твая «любоў да блізкага» датычылася толькі тваіх дзяцей. Ім ты аддавала ўсю сваю дабрату і пяшчоту. Дзеці... Дзеці... Дзеці... Больш ты нікога не бачыла... І не толькі мяне, мужа свайго, але і ўсяго свету. Ты нават богу малілася толькі за здароўе і будучыню тваіх дзяцей. І за гэта я любіў уесці цябе: «Іза, а ці не лепш было б сапраўднаму хрысціяніну жадаць, каб бог паслаў яго дзецям бяду, беднасць, хваробы?» Ты рэзка абрываала мяне: «Не хачу я з табой гаварыць! Сам не ведаеш, што мелеш...»

Але, на тваю бяду, са мной быў настаўнік нашых дзяцей, дваццацітрохгадовы семінарыст, абат Ардуэн. У нашых спрэчках я браў яго ў сведкі і без ніякай літасці ставіў маладога чалавека ў цяжкае становішча, бо звяртаўся да яго толькі тады, калі сам быў упэўнены, што праўда на маім баку, а Ардуэн у пытаннях веры быў шчыры і не ўмеў хаваць сваіх думак. Калі пачалася справа Дрэйфуса, у мяне з'явілася яшчэ больш падстаў нацкоўваць на цябе бедалагу абата. «Падумаць толькі: праз нейкага там яўрэя перастройваць усю армію, падрываць яе моц, прэстыж!» — абуралася ты. Я хапаўся за гэтыя словы, нібыта не згаджаўся з табой, і не супакойваўся да таго часу, пакуль не ўмешваўся абат Ардуэн. А ён-то ўжо ведаў, што гаварыць: «Нават у імя выратавання радзімы сапраўдны хрысціянін не можа дапусціць, каб засудзілі невінаватага».

Зрэшты, я надта і не стараўся перамяніць твае адносіны да справы Дрэйфуса, пра якую ты ведала толькі з карыкатур, што змяшчалі на сваіх старонках добранадзейныя газеты. Да цябе, безумоўна, далучыліся і дзеці. І нават тады, калі, здавалася, я ўзяў верх у спрэчцы пра Дрэйфуса, вы ўсё роўна засталіся пры сваёй думцы, лічылі, што мне ўдалося гэта дзякуючы маёй хітрасці. І вось вы дайшлі да таго, што згаварыліся маўчаць пры мне. Варта было мне толькі ўвайсці, як разам змаўкалі ўсе размовы, — што, дарэчы, здараецца і цяпер. Але часам вы не ведалі, што я затаіўся ў кустах і падслухоўваю, а калі я нечакана выходзіў, вам не было куды дзявацца і вы мусілі прымаць бой.

— Гэта святы чалавек, — гаварыла ты пра абата Ардуэна, — але яшчэ зусім дзіця: ніяк не можа ўцяміць, што на свеце ёсць ліха. Мой муж гуляе сабе з ім, як кот з мышкай, таму і трымае яго ў доме... Бач, і на бязбожнасць забыўся...

Праўду кажучы, я згадзіўся наняць гэтага духоўнага настаўніка толькі таму, што ніхто не захацеў бы цэлае лета займацца з дзецьмі за сто пяцьдзесят франкаў. Спачатку я лічыў гэтага сарамлівага, цыбатага юнака нікчэмнай істотай і не звяртаў на яго ніякай увагі. Ён даваў урокі дзецям, вадзіў іх на прагулкі, мала еў і ўвесь час маўчаў. Пасля вачэры ён адразу ішоў у свой пакойчык. Калі часам дома нікога не было, ён спрабаваў іграць на піяніна. У музыцы я не разбіраюся, але, як ты казалася, «слухаць яго было прыемна».

Ты, канешне, памятаеш той выпадак з Ардуэнам, хоць, напэўна, і не здагадваешся, што іменна з-за яго паміж мною і гэтым маладым чалавекам завязалася нітачка ўзаемнай сімпатыі. Адноўчы дзеці прыбеглі і сказалі мне, што да нас ідзе свяшчэннік. Я, як звычайна, адразу пашыбаваў у вінаграднік і схваўся там. Але ты прыслала па мяне Хюбэра: у свяшчэнніка была нейкая пільная патрэба. Праклінаючы ўсё на свеце, я рушыў да дома. Не ведаю чаму, але я вельмі баяўся гэтага пажылога чалавека. Ён сказаў мне, што прыйшоў пакаяцца перад нашай сям'ёй. Калісьці ён нам рэкамендаваў абата Ардуэна як цудоўнага маладога чалавека, семінарыста — выдатніка і вопытнага духоўнага настаўніка. Тады свяшчэннік нам сказаў, што пасвячэнне Ардуэна ў сан крыху затрымліваецца з-за яго здароўя. І вось наш свяшчэннік толькі што даведаўся, што гэтая затрымка з'яўляецца дысцыплінарным спагнаннем. Абат Ардуэн пры ўсёй сваёй дабрачыннасці вельмі любіць музыку, і аднаго разу нехта з семінарыстаў спакусіў яго пайсці ў тэатр на канцэрт. З гэтай прычыны малады чалавек не начаваў у семінарыі. Хоць ён быў у цывільным, яго пазналі ў тэатры і данеслі дырэктару семінарыі. Як знарок у той вечар у прагра-

ме ўдзельнічала выканаўца ары Таіс¹, мадам Жаржэ-та Лебрэн. Калі яна выйшла на сцэну з голымі нагамі, у кароткай грэчаскай туніцы, перахопленай пад грудзьмі сярэбраным поясам («Кажуць, больш на ёй нічога не было»), па зале пракацілася спалоханае: «А-ах!» Нейкі стары чалавек з ложы гнеўна запратэставаў: «Ну, гэта ўжо занадта! Да чаго дакаціліся?! Куды мы трапілі?!» Вось на якім канцэрце давялося пабыць абату Ардуэну і яго сябру. Адзін злачынец быў адразу выключаны з семінары. Ардуэну даравалі за яго выдатныя поспехі ў вучобе, але начальства пастанавіла затрымаць на два гады яго пасвячэнне ў сан...

І я, і ты, Іза, у адзін голас супакойвалі свяшчэнніка і гаварылі, што пасля яго расказу наш давер да абата Ардуэна не зменшыцца. Але свяшчэннік быў няўмольны і з таго часу заўсёды з непрыязнасцю ставіўся да Ардуэна, які «так брыдка ашукаў самога сябе». Ты, вядома, памятаеш пра ўсё гэта, але ты не ведаеш, што было потым. Вечарам, калі я курыў на тэрасе, да мяне падышоў абат Ардуэн і збянтэжана папрасіў прабачэння за тое, што сам не расказаў пра свой непрыстойны ўчынак. Я пачаў пераконваць абата, што тое юнацкае свавольства здалося мне хутчэй сімпатычным, чым непрыстойным учынкам, аднак малады чалавек з нечаканай цвёрдасцю запырэчыў мне і ўпэўненым голасам выпаліў цэлую абвінаваўчую прамову супраць самога сябе. З яго слоў выходзіла, што я не магу нават сабе ўявіць, якая вялікая яго віна: ён парушыў абавязак паслушэнства, апаганіў сваё прызвание, саграшыў супраць маралі. Акрамя таго, ён абняславіў усю семінарыю... Словам, цяпер не хопіць усяго жыцця, каб выправіць бяду... Да сённяшняга дня стаіць у мяне перад

¹ «Таіс» — лірычная драма кампазітара Ж. Маснэ паводле аднайменнага рамана А. Франса, які прасякнуты скептычным стаўленнем да хрысціянскага фанатызму.

вачыма згорбленая ад распачы постаць гэтага чалавека. Пры ўсёй маёй непавазе да духоўных асоб я не мог запозрыць Ардуэна ў крывадушнасці: увесь ён быў перапоўнены горам і смуткам. І, бедалага, усё прасіў дараваць яму, што ён адразу ва ўсім не прызнаўся. Спрабаваў апраўдвацца, што прычынай гэтага была беднасць: яму трэба было знайсці хоць які заробак, каб не быць два месяцы абузай сваёй маці, няшчаснай удаве, якая ходзіць па хатах і мые бялізну ў Лібурне. Я яму адказаў, што, на маю думку, ён не быў абавязаны папярэджаць нас пра гэты выпадак, які датычыў толькі семінарскай дысцыпліны. Тады ён узяў мяне за руку і сказаў такое, ад чаго я доўга не мог апамятацца:

— Вы добры чалавек...

Ты ж ведаеш, як я смяюся. Мой смех нават у пачатку нашага жыцця псаваў табе нервы. Гэты няскладны, праціўны смех яшчэ ў гады маёй маладосці мог ушчэнт разбіць радасны настрой вакол мяне. У той вечар я клаўся ад смеху, пачуўшы гэтыя словы... Нарэшце я супакоіўся і змог гаварыць:

— Месье абат, вы самі не ведаеце, якую лухту вы толькі што сказалі. Спытайцеся ў кожнага, хто мяне ведае, добры я ці не. Паслухайце маю жонку, дзяцей, сваякоў, калег — і вы пачуеце толькі адно: злосць — вось яго натура.

Запінаючыся, абат Ардуэн пачаў мне даводзіць, што па-сапраўднаму злы чалавек ніколі адкрыта не скажа пра сваю злосць.

— Паверце, месье абат, — запырэчыў я, — вы не знойдзеце ў маім жыцці таго, што вы называеце дабрачыннасцю.

Тады Ардуэн, намякаючы на маю адвакацкую прафесію, прывёў словы Хрыста: «У цяміцы я быў, і вы наведалі мяне...»

— Ды гэта ж мне выгадна, месье Ардуэн! Да таго ж,

гэта мая прафесія, якая, дарэчы, прыносіць мне немаля грошы. Калісьці я плаціў турэмным наглядчыкам, каб яны пры выпадку шапнулі на вуха падсуднаму маё прозвішча... Вось як!.. А вы кажаце...

Не помню добра, што ён мне адказаў. Мы ішлі па ліпавай алеі. Што ж, ты, Іза, толькі рукамі развядзеш, калі я скажу табе, што мне было прыемна быць побач з гэтым чалавекам у сутане. А мне папраўдзе было з ім так добра!..

Здаралася, я ўставаў на золку і ішоў у сад, каб падыхаць свежым ранішнім паветрам. Я глядзеў, як абат спяшаўся на месу. Ён быў такі засяроджаны, што мог за два крокі не заўважыць мяне... Якраз у тую пару я даймаў цябе сваімі кпінамі і стараўся даказаць, што жывеш ты ў поўным разладзе з сваімі прынцыпамі. Але сумленне маё не давала мне спакою: кожны раз, калі я лавіў цябе на скупасці ці жорсткасці, — я хоць і крычаў, што ў вас, набожных, не засталася і следу ад хрысціянскага духу, — я ўсё ж такі ведаў, што пад маёю страхою жыве чалавек, які застаўся адданым гэтаму духу — абат Ардуэн...

VIII

У нашым з табою жыцці, Іза, была адна падзея, пасля якой я атрымаў поўнае права лічыць цябе агіднай. У 1896 ці 1897 годзе — табе гэта лепш ведаць — памёр наш швагер барон Філіпо. Неяк раніцай твая сястра Марынета прачнулася, загаварыла з мужам, а той — ні слова ў адказ. Яна адчыніла аканіцы і ўбачыла, што вочы ў старога закаціліся, ніжняя сквіца адвісла. Да яе не адразу дайшло, што муж памёр, і некалькі гадзін (а можа, і болей) яна праспала разам з трупам.

Я далёка не ўпэўнены, што кожны з вас адчуў усю подласць завяшчання гэтага нікчэмнага чалавека: ён

пакінуў жонцы велізарнае багацце, але пры ўмове, што яна застанеца ўдавою і другі раз замуж ніколі не выйдзе. У адваротным выпадку амаль уся спадчына павінна была перайсці да пляменнікаў нябожчыка.

— Трэба цяпер больш клапаціцца пра Марынету, — паўтарала твая маці. — Дзякуй богу, што сям'я наша дружная, — адзін за аднаго. Не трэба пакідаць яе адну.

Марынеце на той час было каля трыццаці, але ж ты памятаеш, як яна выглядала: прыгожая, зграбная, свежая — як дзяўчынка. У свой час яна паслухалася бацькоў, выйшла замуж за старога і пакорліва жыла ў гэтым няроўным шлюбе. Ніхто з вас не сумняваўся, што Марынета лёгка пагодзіцца ўзяць на сябе і ролю безуцешнай удавы. Вы зусім не ўлічылі таго, якім штуршком стане для яе вызваленне, выхад з цёмнага падзямелля на прастор, на святло.

Не, Іза, ты не думай, што я буду злоўжываць прывілеяй весці свой маналог, якую я тут сабе прысвоіў. Табе вельмі хацелася, каб усе завешчаныя мільёны засталіся ў сям'і і каб дзеці твае маглі іх скарыстаць. Гэта натуральна. Усе вы цвёрда вырашылі, што Марынета не павінна губляць той узнагароды, якую яна заслужыла за дзесяць гадоў рабскага жыцця са старым баронам. Вы дзейнічалі, як добрыя сваякі: нікага другога замужжа, Марынета застанеца ўдавою! А ці ўспомніла ты, Іза, што зусім нядаўна ты сама была маладой жанчынай?! Ну, пра каханне да мяне я не гавару: яго ты ніколі не ведала, ты была толькі маці сваіх дзяцей і больш для цябе нікога на свеце не існавала. У вас у сям'і ніхто не вызначаўся багатай фантазіяй: вы ніколі не змаглі б паставіць сябе на месца другога, будзь ён падонак, будзь ён самы прыстойны чалавек!

Усе пагадзіліся, што першае лета пасля смерці мужа маладая ўдава прабудзе ў Калезе. Не скажу, Іза, што паміж табой і Марынетай, — тваёй роднай сястрой, была вялікая дружба, але яна вельмі любіла нашых

дзяцей, асабліва маленькую Мары. Я сам амаль не ведаў яе, і мяне перш за ўсё прыемна здзівілі яе прыгажосць і грацыя. Ніхто не паверыў бы, што яна старэйшая за цябе. Ты нараджала, зноў насіла ў сябе пад сэрцам дзяцей, і ад тваёй зграбнай фігуры мала што засталася. А яна, здавалася, выйшла цнатлівай з пасцелі гэтага старога барона. Тварык яе быў яшчэ зусім дзіцячы. Па тагачаснай модзе яна насіла высокую прычоску. Яе залацістыя валасы былі прыгожа завітыя каля шыі (цяпер забыліся пра тую моду). Вочы яе былі, бадай, занадта круглыя, нібы яна ўвесь час была чымсьці здзіўленая. Жартуючы, я часам абдымаў яе «асіную талію», хоць бюст у яе быў на цяперашнія меркі залішне развіты.

Мне падабалася яе весялосць, жыццярадаснасць. Увесь час яе цягнула да дзяцей: яна то забаўлялася з імі ў садзе, то гуляла ў хованкі, то расказвала казкі... «Марынета ў нас трохі ветраная,— гаварыла ты,— і не зусім разумее, як трэба сябе паводзіць у яе становішчы».

Ты пайшла ёй на ўступку і дазволіла насіць у будні дні белыя сукенкі. Але ты лічыла страшэнна непрыстойным, каб у нядзелю яна ехала на месу без доўгай чорнай вуалі і без накідкі, абшытай жалобным крэпам.

Адзінай уцехай, якую мела Марынета пры мужы, была верхавая язда. Барон Філіпо быў выдатным знатакім конскіх парод і да апошняга свайго дня кожную раніцу рабіў прагулкі конна. Марынета ўзяла з сабой у Калез сваю кабылу і гадзінамі гарцавала па ваколіцах адна, бо суправаджаць яе не было каму. Ты, Іза, убачыла ў гэтым дваіны грэх: удава, якая тры месяцы назад страціла мужа, не павінна ўвогуле займацца ніякім спортам, а раз'язджаць на кані, ды яшчэ без ніякага суправаджэння — гэта проста недаравальна.

«Я-то ёй усё выгавару, што пра яе думаюць у нашай сям'і»,— бубніла ты. І ты выгаворвала, але толькі Ма-

рынета ўсё рабіла па-свойму. Нарэшце яна стамілася ад тваіх павучанняў і папрасіла мяне суправаджаць яе на прагулках. Я згадзіўся, і яна за свае грошы купіла мне добрага рахманага каня.

Звычайна мы выязджалі на досвітку, калі яшчэ не назаляюць мухі і авадні. Коней падводзілі проста да ганка. Марынета гарэзліва паказвала язык зачыненым аканіцам тваёй спальні і прышпільвала да сваёй амазонкі мокрую ад расы ружу. «Хоць і нельга насіць кветак удаве, але...» — жартавала Марынета. Ад царквы даносіўся звон: хутка пачнецца ранішняя меса. Абат Ардуэн сарамліва кланяўся нам і знікаў у густым ранішнім тумане. Першыя некалькі кіламетраў мы ехалі памалу і маглі спакойна пагаварыць, пажартаваць. Я заўважыў, што карыстаюся пэўным аўтарытэтам у сваёй швагеркі. І прычынай гэтага былі хутчэй за ўсё мае крамольныя думкі, якімі я бударажыў сям'ю, а не тое, што я працаваў у судзе і займаў там даволі высокую пасаду. А вось твае погляды, Іза, амаль поўнасьцю сыходзіліся з прынцыпамі яе нябожчыка мужа. Ты сама жанчына і ведаеш, што ў вас, жанчын, і рэлігія і ўсялякія ідэі заўсёды ўвасабляюцца ў вобразе якога-небудзь чалавека — любімага або ненавіснага.

Што ж, у мяне была магчымасць яшчэ больш павысіць свой прэстыж у вачах гэтай маладзенькай бунтаркі. Але вось бяда! Я мог без асаблівага намагання ва ўсім падтрымліваць Марынету, калі яна ваявала з вамі. Аднак варта было ўсплыць гэтым мільёнам... Тут я змаўкаў. Не мог я сябе прымусіць падзяляць яе пагарду да спадчыны барона Філіпо. Я разумеў, што толькі выйграю, калі ўслед за Марынетай буду паўтараць словы пра высакароднасць, маладосць, незалежнасць, але зрабіць з сабою нічога не мог. Нават прытварацца і рабіць выгляд, нібыта я на яе баку, калі яна бажылася, што не бяцца страціць сем мільёнаў, было звыш маіх сіл. А калі ўжо гаварыць усё да канца, то мяне чамусь-

ці не пакідала думка, што Марынета можа раптоўна памерці і мы будзем яе спадкаемцамі (я думаў не пра дзяцей, а пра сябе).

Колькі я ні пераконваў сябе, колькі ні рыхтаваўся, колькі ні паўтараў гэты ўрок красамоўства, — язык мой гаварыў зусім іншае: «Сем мільёнаў! Марынета, апамятайцеся! Ды няма на свеце мужчыны, які быў бы варты хоць паловы такога скарбу».

— Ах, вось вы як? — крычала яна. — Дык чаму ж вы рысаваліся, гаварылі, што ненавідзіце нашых?! Вы такі ж самы, як яны! Адна парода!

І яна пускалася ў галоп, а я заставаўся далёка ззаду... Вось так траціў я сімпатыі Марынеты. Ах, гэтая прага да грошай! Чаго яна мяне толькі не пазбавіла! Я мог бы знайсці ў Марынеце мілую сястру, а можа, сяброўку... І вы цяпер хочаце, каб я аддаў вам грошы, тое, дзеля чаго я ўсім ахвяраваў? Не, даражэнькія, яны мне каштавалі занадта дорага, каб я кідаўся імі. Пакуль я буду жыць на гэтым свеце, вы ні франка не атрымаеце ад мяне!..

А спакою вам няма. У нядзелю прыляцела да мяне жонка Хюбэра. Цікава, сама прыехала ці гэта вы яе падаслалі? Убогая істота гэтая Алімпія! (Чаму Філі ахрысціў яе Алімпіяй? А мянушка прыжылася, мы нават забыліся яе сапраўднае імя...) Мне здаецца, што яна сама вырашыла прыехаць і вам, бадай, не сказала пра свой намер. Яе вы не прынялі ў вашу зграю, бо не лічыце сваёю. Гэтая жанчына абыякавая да ўсяго, што выходзіць за межы яе ўласнага маленькага свету. І пляваць яна хацела на ўсё, што непасрэдна яе не датычыць. Яна не ведае ніводнага закону «сям'і» і не здагадваецца нават, што я ваш вораг. І гэта не таму, што яна паважае мяне ці мае да мяне якія-небудзь сімпатыі: яна ніколі не думае пра другіх і наўрад ці

здольная каго ўзненавідзець. Калі вы пры ёй благім словам успомніце мяне, яна заўсёды прырэчыць: «А ён такі добры са мной». Яна не адчувае маёй жорсткасці. А паколькі я часам абараняю яе ад вашых наскокаў, то Алімпія шчыра верыць, што падабаецца мне.

З яе блытаных слоў я зразумеў, што Хюбэр спыніўся своечасова, але ўсё ж давялося закласці ўсю маёмасць і жончын пасаг, каб выратаваць становішча.

— Ён кажа, што абавязкова забярэ назад свае грошы, толькі яму цяпер патрэбен... ну... як гэта ён кажаў?.. Аванс у лік спадчыны...

Я лагодна слухаў, ківаў галавой, згаджаўся з ёю і рабіў выгляд, што зусім не разумею, чаго яна ад мяне хоча... Як жа я навучыўся прыкідвацца прасцяком!

Калі б ты, дарагая Алімпія, ведала, што я аддаў дзеля грошай!.. А тады мне ішоў толькі трыццаць пяты год!.. Мы вярталіся з Марынетай пасля нашай прагулкі. Ціха ішлі коні. Сонца ўжо няшчадна паліла дарогу і бясконцыя палеткі вінаграднікаў, апырсканых купарвасам. Як мог, я даводзіў гэтай маладой насмешніцы, што ні ў якім разе нельга выпускаць з рук мільёны барона Філіпо. А калі я змаўкаў, яна звонка смяялася. Я пачынаў абараняцца і зусім збіваўся з тропу.

— Марынета, я раблю ўсё гэта толькі дзеля вас. Няўжо вы думаеце, што такі чалавек, як я, захоча, каб на вашай спадчыне пагрэлі рукі мае дзеці? Іза — іншая справа! Яна, вядома... Але я...

А Марынета працадзіла праз зубы:

— А вы і праўда страшны чалавек!..

І зноў я паўтараў, што мяне хвалюе толькі яе шчасце, яе будучыня, яе жыццё... Яна адмоўна круціла галавой: «Не! Не! Сціхніце! Не гаварыце!» А ў глыбіні душы, хоць Марынета не прызнавалася ў гэтым, яна марыла не так пра замужжа, як пра сваіх дзяцей, пра сваё мацярынства.

Пасля сьнедання я, не зважаючы на спёку, выходзіў

з дому, дзе ў халодных і цёмных пакоях заставаліся падрамаць усе мае дамачадцы. І калі я адчыняў шклянныя дзверы і рабіў крок насустрач вогненнаму блакіту, мне не трэба было абарочвацца: я ведаў, гэтая насмешніца, якая так пагарджае мною, ідзе следам. На высокіх тонкіх абцасіках ёй цяжка было ісці па няроўнай жвіровай сцежцы. Нарэшце мы даходзілі да тэрасы. Тут Марынета любіла забаўляцца: клала руку на гарачы ад сонца камень і лічыла, колькі секунд зможа так пратрымаць.

Унізе, пад намі, ляжала раўніна, залітая яркім сонечным святлом. Навокал панавала цішыня, як глыбокай ноччу, калі зямля спіць у месячным ззянні. Далёка на гарызонце аркай стаялі камяністыя пагоркі, нібы падпіралі сабой блакітнае неба. Усё замерла, і да чатырох гадзін не ўбачыш тут ні звера, ні чалавека. Нават мухі слупам віліся на адным месцы, а адзіны на ўсю раўніну дымок нерухома павіс над зямлёй...

Я ведаў: жанчына, якая стаіць побач, ніколі не зможа мяне пакахаць. Адзінае яе пачуццё да мяне — агіда... Але мы з ёю дыхалі адным паветрам у гэтым глухім закінутым маёнтку. Гэтая маладая пакутніца апынулася пад шчыльным каўпаком і падсвядома шукала майго позірку, як кветка геліятропа сама цягнецца і раскрываецца да сонца. Аднак на ўсё мае нясмелыя намёкі адзіным адказам былі насмешкі, кпіны... Вось так мы і стаялі над раўнінай, дзе, нібы ў велізарным брадзільным чане, наліваліся хмельным сокам гронкі вінаграду...

А ты, Іза, што ты думала пра нашы ранішнія пругункі, пра нашы размовы? Я і гэта ведаю, бо падслухаў, як ты казалася сваёй маці (яна знарок прыехала, каб наглядаць за Марынетай):

— Ён прывучае яе да бліжніх думак, але ва ўсім

астатнім... ніякай бяды я не бачу. Супакойвае, забавляе яе — ну і добра!

— Самае галоўнае, каб яна не была адна, няхай забавляе, — адказала табе маці.

Вы цешыліся, што я ўвесь час быў з Марынетай. «Але калі вернемся ў горад, трэба будзе нешта прыдумаць».

«Супакойвае, забавляе...» — як бы ты, Іза, ні злавала на мяне, але я не магу дараваць табе гэтых слоў. Ты і сапраўды не ўбачыла ніякай небяспекі для сябе ў нашых адносінах з Марынетай... Жанчыны хутка забываюцца пра тое, што ў саміх ужо даўно перагарэла.

Удзень над раўнінай і сапраўды нічога не магло адбыцца. Хоць навокал не было ні душы, мы ўсё ж адчувалі сябе навідавоку, як на сцэне. І калі б трапіўся які чалавек, то ён убачыў бы, як над распаленай раўнінай, нібы два дрэвы, нерухома стаяць мужчына і жанчына, стаяць так блізка, нібы зрасліся ў адну істоту...

Але і нашы начныя прагулкі былі таксама нявінныя. Успамінаю адзін жнівеньскі вечар. За сталом разгарэліся бурныя спрэчкі вакол справы Дрэйфуса. Марынета разам са мной была на баку Дрэйфуса і патрабавала перасуду. Яна цяпер нават лепш за мяне ўмела ўцягваць у размову абата Ардуэна і вымушаць яго сказаць сваё слова. Ты на ўсе лады расхвальвала газетны артыкул Друмона¹, а Марынета раптам спыталася сваім дзіцячым галаском, нібы школьніца на ўроку «закону божага»:

¹ Эдуард Друмон (1844—1917), рэакцыйны журналіст, выдавец антысеміцкай газеты «La Libre Parole» («Вольнае слова»), якая вяла раз'юшаную кампанію супраць Дрэйфуса.

— Месьё абат, скажыце, а хіба можна хрысціянам ненавідзець яўрэяў?

На нашу радасць, абат Ардуэн у той вечар не адкруціўся туманнымі разважаньнямі. Ён гаварыў пра гістарычную веліч яўрэйскага народа, яго свяшчэнную ролю сведкі спраў госпада на зямлі, пра яго наканаваны зварот да ісціннай веры... А калі Хюбэр запырэчыў, што трэба ненавідзець забойцаў Збавіцеля нашага, абат адказаў, што кожны з нас мае права ненавідзець толькі аднаго забойцу: «Самога сябе, і нікога больш...»

Ты зусім разгубілася і яхідна прабубніла, што так можна дагаварыцца да таго, што Францыю трэба аддаць чужаземцам. На шчасце абата, ты ўспомніла пра Жану д'Арк, і на ёй вы памірыліся. На ганку нехта з дзяцей усклікнуў:

— Ой, як месяц свеціць! Як прыгожа!..

Я ўстаў і пайшоў да тэрасы. Я ведаў, што Марынета пойдзе следам. Так яно і было: «Пачакайце мяне...» — пачуўся яе запыханы голас. Яна накінула на плечы баа.

Поўня стаяла над зямлёю. Яе халоднае святло залівала сялянскія хаткі, наш маёнтак, палаткі... Недзе забрахалі сабакі... Зноў цішыня... Нерухома стаялі дрэвы. «Паслухайце, а ці не зачараваў іх месяц? — спыталася Марынета.— Хоць бы адзін лісток паварушыўся!..» І раптам яна прашаптала:

— Такія ночы створаны на пакуту адзінокім людзям. А колькі закаханых у гэты момант туляцца адно да аднаго, каб падарыць шчасце, пяшчоту, радасць, надзею!..

На вейках у яе я добра бачыў слёзы. Кругом усё замерла, знямела... Жыло толькі яе трапяткое дыханне... О, Марынета!.. Што ад цябе засталася?.. Трыццаць гадоў як ты ў магіле... А я так добра помню водар тваіх валасоў у тую ноч!.. Хто ведае, можа, для таго, каб поўнасьцю паверыць, што чалавек, яго цела некалі ўваскрэс-

не, трэба перамагчы ў сабе плоцкія ўцехі?.. Ну, а хто злоўжывае імі — панясе кару: ён не толькі не зможа паверыць у сваё ўваскрэсенне, але і ўявіць яго сабе...

Я ўзяў яе за руку, нібы хацеў суцешыць маленькае дзіця, а яна па-дзіцячы прытулілася галоўкай да майго пляча. Я прыняў гэты дар, як зямля прымае персік, што падае з дрэва. Большасць людзей не выбіраюць сабе спадарожнікаў, як не выбіраюць сабе суседзяў дрэвы... Стаяць сабе адно каля аднаго, а пераплятаюцца толькі таму, што яны разрасліся...

Але ў тую хвіліну я зрабіў подласць — я падумаў пра цябе, Іза, і захацеў адпомсціць табе: выкарыстаць сімпатыі, слабасць Марынеты і прымусіць цябе пакутаваць! Гэтая думка ахапіла мяне толькі на адно імгненне, але ўсё ж яна ўзнікла, я рыхтаваў злачынства!.. Няўпэўненым крокам мы рушылі туды, дзе было менш святла, да гранатавага гаю... Але лёс захацеў так, каб у гэты момант на алеі пачуліся крокі. Па гэтай алеі звычайна хадзіў у царкву абат Ардуэн... Хутчэй за ўсё гэта быў ён. Мне ўспомніліся яго словы: «Вы добры чалавек». О, калі б мог ён прачытаць мае думкі ў гэты момант! Мне стала сорамна. Можа, гэта мяне і ўратавала...

Я вывеў Марынету на святло і пасадзіў на лаўку. Выцер ёй вочы і пяшчотна загаварыў... Вось так я суняшаў і нашу дачку, нашу маленькую Мары, калі яна, бывала, бяжыць па ліпавай алеі, спатыкнецца, упадзе, а я яе падыму і лашчу... Я прытварыўся, што не заўважыў ні хвалявання Марынеты, ні яе слёз, ні яе забыцця...

IX

Назаўтра раніцай яна не паехала катацца на кані. А мне трэба было ў Бардо. (Нягледзячы на водпуск, два разы на тыдзень я бываў там, бо не хацеў перапыняць сваіх кансультацый.)

Я зрабіў усе свае справы ў горадзе, прыехаў на вакзал і сеў на поезд. Побач, на суседняй платформе стаяў Паўднёвы экспрэс. Якое ж было маё здзіўленне, калі ў акне вагона, на якім было напісана «Б’ярыц», я ўбачыў Марынету. На ёй не было ніякага жалобнага ўбору, вопратка — па апошнім слове моды... Я ўспомніў, што нейкая сяброўка даўно ўжо запрашала яе прыехаць у Сэн-Жан-дэ-Люз. Марынета гартала часопіс і не ўбачыла маіх знакаў, якія я ёй падаваў. Вечарам ты амаль не звярнула ўвагі на мой расказ пра сустрэчу з Марынетай і палічыла гэта дзіцячай выхадкай тваёй сястры. Да таго ж аказалася, што раніцай адразу пасля майго ад’езду Марынета атрымала тэлеграму ад сваёй сяброўкі. Ты нават здзівілася, што я пра гэта нічога не ведаў. Можа, ты западозрыла, што мы дамовіліся тайна сустрэцца ў Бардо? Зрэшты, табе было не да Марынеты. Ужо некалькі дзён не ўставала з пасцелі наша маленькая Мары — вось што цябе непакоіла. Аддаю табе належнае: калі хто-небудзь з тваіх дзяцей хварэў, усё на свеце пераставала для цябе існаваць.

Не хацеў бы я спыняцца на тым, што здарылася праз некалькі дзён. Трыццаць гадоў прайшло, а душа плача, баліць, як успомню пра гэта... Я ведаю, у чым ты мяне абвінаваціла. Ты нават пасмела мне проста ў вочы сказаць, што я не захацеў выклікаць доктара з Бардо. Несумненна, калі б мы запрасілі прафесара Арназана, ён вызначыў бы, што ў Мары брушны тыф, а не грып, як усе мы думалі. Але пастарайся ўспомніць: адзін толькі раз ты спыталася ў мяне: «Можа, паклі-

каць Арназана?» Я адказаў: «Доктар Абру запэўнівае, што ў суседняй вёсцы ў яго набярэцца больш як дваццаць хворых на такі самы грыш...» І ты супакоілася. Чаму ж ты потым пачала гаварыць, што на другі дзень прасіла-маліла мяне паслаць тэлеграму Арназану? Калі б так яно і было, я помніў бы пра гэта. Праўда, я столькі перадумаў пра ўсё гэта, што цяпер ужо і сам заблытаўся. Дапусцім, што я скупы,— згодзен... Але ж не да такой ступені, каб дрыжаць над кожным франкам, калі размова ідзе пра здароўе Мары. Не, не магло такога быць... Тым больш што прафесар Арназан гатовы кожнага лячыць не за грошы, а з павагі да бога і да людзей. І калі мы не звярнуліся да яго, то толькі таму, што былі ўпэўнены, што ў Мары самы звычайны грыш, які «абвастрыўся расстройствам кішэчніка». Гэты невук Абру прымушаў бедную Мары есці, каб яна не аслабела. Гэта ён яе і забіў, ён, а не я! Не настойвала ты, не патрабавала, не прасіла, каб выклікалі Арназана. Ты хлусіш! Не нясу я ніякай адказнасці за смерць Мары! Як павярнуўся ў цябе язык сказаць мне такое? А ты ж у гэта верыш, заўсёды верыла...

Тое страшнае лета!.. Мы нідзе не маглі дастаць лёду. Цэлымі днямі я стаяў над Мары, выціраў мокрым ручніком яе потны тварык, адганяў мух. Арназан прыехаў тады, калі ўжо было позна. Лячэнне змянілі, але ніякія лекі не маглі ўжо яе ўратаваць. Няшчаснае дзіцятка, мусіць, трызніла і ўсё шаптала: «Для таты! Для таты!» А памятаеш яе немы крык: «Балі-іць! Балі-іць! Божа, я ж яшчэ зусім маленькая... — І раптам спахпілася: — Не, я яшчэ пацярплю, я магу...» Абат Ардун паіў яе «святою вадой», якую прывезлі з Лурда. У болю і адчай схіляліся нашы галовы над схуднелым, знясіленым цельцам... А калі ўсё было скончана, ты абвінаваціла мяне ў бяздушнасці і нячуласці.

А хочаш ведаць, што тварылася ў мяне на душы? Дзіўная рэч,— ты, набожная жанчына, ніяк не магла адарвацца ад мёртвага цела дачкі. Цябе прасілі, уга-ворвалі паесці, адпачыць, паберагчы сілы... Даводзілася сілком выводзіць цябе з пакоя. А ты ўсё рвалася да нябожчыцы, цалавала яе халодныя шчочкі, лобік, гладзіла яшчэ жывыя яе валасы. Часам ты падала на калені, нібы збіралася маліцца,— але, не, ты хацела толькі прытуліцца да акамянелых, ледзяных ручак.

Абат Ардуэн падымаў цябе, гаварыў пра дзяцей, на якіх трэба быць падобным, каб увайсці ў царства нябеснае да бога: «Яна жывая, яна бачыць вас, яна чакае вас...» Ты толькі ківала галавой. Словы гэтыя не даходзілі да цябе. І вера твая не магла табе дапамагчы. Ты думала толькі пра гэтае мёртвае цела, якое было часцінкай тваёй плоці... Цела Мары... Хутка яго закапаюць у зямлю... А я, бязбожнік, глядзячы на труп сваёй дачкі, зразумеў усё страшнае значэнне слова «прах». Мяне апанавала пачуццё незваротнай страты, вечнай разлукі... Яе тут ужо не было. А гэта зусім не яна. «Вы шукаеце Мары? — Тут яе больш няма...»

Пазней ты папракала мяне, што я хутка пра яе забыўся. Не ведаеш ты, што абарвалася ўва мне, калі я падышоў да труны развітацца і апошні раз пацалаваў Мары. Гэта ж была ўжо не яна!.. Ты праклінала мяне за тое, што я не хадзіў з табой кожны дзень на могілкі. «Нагі яго там не бывае,— паўтарала ты.— І гэта бацька! Як яму не брыдка! А, здаецца, адну толькі Мары ён і любіў. Камень, а не сэрца ў гэтага чалавека!»

Марынета прыязджала на пахаванне, але праз тры дні зноў паехала ад нас. Гора асляпіла цябе, і ты не бачыла новай бяды. Ад'езд сястры як быццам прынёс табе палёжку. А праз два месяцы мы даведаліся пра яе заручыны з нейкім літаратарам ці журналістам з

Б'ярыца. Умешвацца ўжо было позна. Гэтага дараваць ты не магла. У табе заклекатала нянавісьць да Марынеты. Ты не пажадала бачыць яе мужа, хоць гэта быў самы звычайны малады чалавек, якіх шмат на белым свеце. Адзіным яго злачынствам было тое, што ён пазбавіў нашых дзяцей багатай спадчыны, якой, дарэчы, і сам не пакарыстаўся, таму што большая яе частка пайшла пляменнікам барона Філіпа.

Разважлівасці табе заўсёды не хапала. Вось і на гэты раз ты лаяла на чым свет стаіць «злачынцу». Павер, ніколі ў жыцці не сустракаў я чалавека больш несправядлівага, чым ты. На споведзі ты, пэўна, каешся ў сваіх маленькіх грашках, а не бачыш таго, што кожны твой учынак, усё тваё жыццё — грубае парушэнне евангельскіх заповедзяў. Калі трэба знішчыць ненавіснага табе чалавека, ты і вокам не маргнеш і нагаворыш на яго ўсяго, што толькі не прыйдзе табе ў галаву. Тут ты не спынішся ні перад праўдай, ні перад хлуснёю. Ты ніколі ў вочы не бачыла мужа сваёй сястры, ведаць не ведала яго, а з поўнай упэўненасцю ўсім трубіла: «Ведаеце, Марынета паехала ў Б'ярыц і стала ахвярай гэтага нягодніка. Прайдзісвет, з тых, што бадзяюцца па свеце і арудуюць у атэлях...»

Калі няшчасная Марынета памерла ад родаў (ах, не хачу я судзіць цябе так жорстка, як ты мяне пасля смерці Мары!), — мала сказаць, што ты спакойна перанесла гібель сваёй сястры, ты, здавалася, нават радавалася: «Ну, што я гаварыла? Інакш гэта і не магло скончыцца. Сама пайшла на пагібель!..» Ну, а табе, вядома, няма ў чым сябе папракаць: абавязак ты выканала поўнаасцю: «Сястра ведала, што дзверы ў бацькоўскі дом для яе не былі зачыненыя, мы чакалі яе, варта ёй было толькі знак падаць...» Ва ўсякім разе, ты шчыра магла сабе сказаць: «Не я на гэта яе падштурхнула». Не так проста, аказваецца, было табе вытрымаць сваю цвёрдасць. «Але што зробіш, — апраўдвалася

ты,— у жыцці бываюць выпадкі, калі трэба прымусіць сваё сэрца маўчаць».

Не, не буду я цябе дакараць. Я гатоў нават прызнаць, што ты з дабрый і пяшчотай ставілася да сына Марынеты, яе маленькага Люка. На лета ты забірала хлопчыка да сябе, а зімой ездзіла да яго,— ён вучыўся ў пансіёне недалёка ад Баёна. Ты гаварыла: «Я выконваю свой абавязак, раз яго бацька не хоча клапаціцца пра хлопчыка...»

Я ніколі табе не расказваў, што ў верасні 1914 года бачыў у Бардо бацьку нашага Люка. Я хацеў купіць сабе сейф, але ўсе сейфы разабралі бежанцы з Парыжа¹. Нарэшце дырэктар Ліёнскага банка паведаміў мне, што адзін яго кліент вяртаецца ў Парыж і, магчыма, згодзіцца прадаць мне свой сейф. Калі мне казалі прозвішча гэтага кліента, я зразумеў, што гэта бацька Люка. Мушу цябе засмуціць: ён зусім не быў падобны да той пачвары, якую ты сама сабе намалявала. Самы звычайны чалавек. Узрост — трыццаць восем гадоў, выгляд стомлены. І напэўна ж баяўся, каб не забралі ў войска. Цяжка ў ім было пазнаць таго маладога чалавека, якога бачыў я чатырнаццаць гадоў таму назад на пахаванні Марынеты. Тады ж я меў з ім дзелавую размову. Ён гаварыў са мной шчыра, адкрыта. Аказваецца, у яго была сужыцелька-жанчына, мусіць, не вельмі добрая, бо ён не хацеў, каб Люк быў разам з імі. І, жадаючы сыну добра, ён аддаў яго тваёй маці. Бедная мая Іза, калі б толькі ты і дзеці ведалі, што я прапанаваў гэтаму чалавеку ў той дзень! Цяпер гэта можна сказаць. Я хацеў, каб ён пакінуў гэты сейф сабе на сваё прозвішча, а мне даў даверанасць. Тады ўсё маё багацце можна было б захоўваць у гэтым сейфе. Там быў бы і дакумент, які сведчыў бы, што ўсё гэта належыць

¹ У верасні 1914 г. многія парыжане пакінулі сталіцу, баючыся наступлення нямецкіх войск.

Люку. Пакуль я жывы, бацька Люка не меў бы доступу да сейфа, а пасля маёй смерці ён становіўся яго поўным гаспадаром, пра што, безумоўна, вы нічога не ведалі б...

Зразумела, што такім чынам я аддаў бы ў рукі гэтага чалавека сябе і сваё багацце. Вось да чаго вы мяне давялі! Вось як я вас ненавідзеў! І што ты думаеш?! Ён не захачеў пайсці на такую здзелку. Не пасмеў. Загаварыў пра свой гонар.

А як магло здарыцца, што я адважыўся на такое вар'яцтва? На той час дзецям было ўжо пад трыццаць гадоў. Яны мелі свае сем'і. І Жэнеўева, і Хюбэр былі тваімі надзейнымі супольнікамі. Вы дзейнічалі спадцішка, а ворагам вашым быў я. Іза, але ж і з дзецмі, асабліва з Жэнеўевай, у цябе вялікай згоды не было. Ты яе папракала, што яна заўсёды пакідае цябе адну, ні ў чым не раіцца з табой, усё робіць па-свойму. Тым не менш вы адразу забываліся пра свае спрэчкі, калі справа заходзіла пра мяне. Зрэшты, усё рабілася цішжом, а выключэннем былі толькі ўрачыстыя падзеі ў нашым жыцці. Помню, якія разгарэліся баталіі, калі давялося жаніць Хюбэра і выдаваць за муж Жэнеўеву. Я не хацеў даваць пасагу, а толькі рэнту. Я адмовіўся тады даць звесткі пра сваю маёмасць, з чаго яна складаецца, дзе захоўваецца. Я стойка трымаўся і зламаў вас. Мне дапамагла не толькі нянавіць да ўсіх вас, але і любоў, любоў да маленькага Люка. А бацькі маёй будучай нявесткі і будучага зяця згадзіліся на ўсё, бо цвёрда ведалі, што ў маіх руках незлічонае багацце.

Але маўчанне маё трывожыла вас. Вам так нецярпелася выведаць мой сакрэт. Жэнеўева, бывала, хацела купіць мяне сваёй ласкай. Якая прасцячка! Я ўжо здалёк чуў яе цяжкія крокі і часта ёй гаварыў: «Блажывіце мяне, хутка я памру». Я жартаваў, і мне прыемна было глядзець, як нервуецца яна, як сквапна блішчаць яе вочы. Потым Жэнеўева пераказвала табе гэ-

тыя словы. І ўся сям'я аж стагнала ад радасці і нецярпення. А я тым часам думаў, як пакінуць вам толькі тое, што немагчыма ўтаіць. Я думаў пра маленькага Люка і збіраўся нават закласці зямлю...

І ўсё ж праз год пасля смерці Мары я папаўся на ваш кручок. Я захварэў. Некаторыя прыкметы былі такія самыя, як і ў той хваробы, што загубіла нашу дачушку. О! Як я не люблю лячыцца! Не перанашу дактароў, лекаў! Глядзець не магу, як вакол мяне топчуцца, разглядаюць, спачуваюць! Але ты не адступілася ад мяне, пакуль я не згадзіўся легчы ў пасцель і выклікаць Арназана.

Што ж, няма слоў, ты шчыра клапацілася пра мяне. Часам, калі ты ў мяне пыталася, як я адчуваю сябе, мне нават здавалася, што ў тваім голасе гучалі ноткі трывогі. Ты мацала мой лоб з такой самай пяшчотай, як і хворым дзецям. Ты загадала, каб перанеслі твой ложка да мяне ў пакой. Калі ноччу я пачынаў варушыцца, ты ўставала і памагала мне напіцца. «Яна даражыць мною! — думаў я.— Хто б мог падумаць? — Напэўна, таму, што «зарабляю добрыя грошы...» Не, грошы самі па сабе радасці ёй не даюць... А можа, яна баіцца, што пасля маёй смерці дзецям будзе горш? Вось тут больш праўды...» Але я не адгадаў.

Пасля таго як Арназан агледзеў мяне, ты выйшла з ім на ганак і ад хвалявання гучна загаварыла:

— Доктар, прашу вас, гаварыце ўсім, што Мары памерла ад брушнага тыфу. А то, ведаеце, у мяне два браты памерлі ад сухотаў, і цяпер па горадзе папаўзлі плёткі, нібыта і ў Мары была гэтая хвароба. Чужыя языкі такія злыя, доктар! Я так баюся, каб і мужава хвароба не нарабіла бяды Хюбэру і Жэнеўе! Калі муж сапраўды цяжка хворы, зноў пойдзе погаласка. Я так перапалохалася і ўсё думала пра нашых дзетак!

Вы ж ведаеце, прафесар, ён у маладосці, яшчэ перад нашым вяселлем, таксама хварэў на лёгкія. І пра гэта ўсе дачуліся. У нас жа ўсё пра кожнага ведаюць. І так ужо любяць смакаваць чужыя непрыемнасці! Нават калі б муж памёр ад якой-небудзь інфекцыйнай хваробы, ніхто б у гэта не паверыў, як не вераць, што і Мары сышла на вечны спакой ад тыфу. І за што ж такая бяда на маіх дзяцей?! Я месца сабе не знаходзіла: не хоча лячыцца і што хочаш яму рабі! Як быццам гэта датычыцца толькі яго аднаго. Такі ўжо чалавек: ніколі ні пра кога не думае! Нават пра сваіх дзяцей! Не, не, доктар, вам цяжка паверыць, што ёсць на свеце людзі, як мой муж! Вы ж такі самы, як абат Ардуэн,— вы не верыце, што на зямлі ёсць зло.

А я ляжаў у пасцелі і смяяўся. Ты зайшла ў пакой і спыталася:

- Чаго ты рагочаш?
- А так...
- Пра што ты думаеш?
- Ні пра што...

Х

Амаль месяц не браўся я за свае запіскі. Пасля цяжкага прыпадку мусіў я ляжаць у пасцелі пад вашым пільным наглядам. Як толькі хвароба падкошвае мяне, вы ўсе тут як тут. Цэлымі днямі сядзіце ў пакоі і сочыце за мной.

У мінулую нядзелю завітаў да мяне Філі. Было гарача, душна, я ледзьве мог гаварыць, думкі блыталіся, і я задрамаў... Ці доўга я спаў? Не ведаю. Пабудзіў мяне яго пранізлівы голас. У прыцемку я бачыў, як ён увесь насцярожыўся. Вочы яго блішчалі, як у маладога ваўка. На левай руцэ над гадзіннікам ён насіў яшчэ залаты ланцужок. На худых, яшчэ хлапечых грудзях кашуля была расшпілена... І зноў я задрамаў... Прач-

нуўся ад скрыпу ягоных чаравікаў. Я прыплюшчыў вочы і пачаў сачыць. Філі абмацваў мой пінжак, дзе ва ўнутранай кішэні ляжаў мой кашалёк. Сэрца маё затахкала, але я прымусіў сябе не варушыцца. Няўжо ён нешта западозрыў? Вярнуўся на сваё месца...

Я зрабіў выгляд, што толькі-толькі прачнуўся, і папытаўся, ці доўга я спаў.

— Ды не, што вы, дзядуля! Мо дзве-тры хвіліны.

На мяне напаў той страх, які ахоплівае адзінокіх старых людзей, калі іх высочвае які-небудзь малады спрытнога. Няўжо я звар'яцеў? Мне здалася, што гэты ўнучак мог забіць мяне! Недарэмна ж Хюбэр сказаў неяк, што ад Філі можна ўсяго чакаць...

Вось бачыш, Іза, якое было маё шчасце... А калі ты будзеш чытаць пра ўсё гэта, позна ўжо будзе мяне шкадаваць. Але мне добра на душы ад адной надзеі, што ты ўсё ж такі паспачуваеш мне трохі. Не веру я ў тваё вечнае пекла з кіпучай смалою. Затое добра ведаю, што значыць быць праклятым на зямлі. Куды ні пойдзе такі чалавек — заўсёды перад ім сумная дарога! Не ўмее ён жыць на зямлі, — не ў тым сэнсе, як гэта разумееце вы, свецкія людзі, а ў самым глыбокім... Іза, я пакутую. Дзьме гарачы паўднёвы вецер. Мне душна, мяне мучыць смага, а ў мяне толькі цёплая нясмачная вада з умывальніка. У мяне ёсць мільёны, а шклянкі чыстай халоднай вады няма!

Калі я магу яшчэ цярпець гэтага Філі, то толькі таму, што ён нагадвае мне другога юнака — нашага Люка, якому цяпер было б ужо за трыццаць. Я ніколі не перакрэсліваў тваёй хрысціянскай дабрачыннасці і добра бачыў, што гэты хлопчык дапамагаў табе яе развіваць. Яго ты не любіла, бо нічога не знайшлося ў ім ад Фандаэжаў. А гэта ж быў сын Марынеты, тваёй сястры!.. Не любіла ты гэтага чарнавокага хлопчыка

з прыгожым высокім лобам і завіткамі на скронях — «як у іспанцаў», — казаў Хюбэр. Вучыўся ён дрэнна, але табе да гэтага справы не было: «Досыць з мяне таго, што я няньчуся з ім кожнае лета».

Не, не цягнула яго да кніг. У нашых ваколіцах, дзе, здаецца, даўно ўжо перастралялі ўсю дзічыну, ён амаль штодня знаходзіў здабычу. Калі раз на год на нашых палетках з'яўляўся заяц, Люк абавязкова высочваў яго і прыносіў у маёнтак. Як цяпер бачу: ідзе ён па доўгай алеі і радасна паказвае забітага зайца, трымаючы яго за доўгія вушы... Я заўсёды чуў, як на золку ён выходзіў з дому. Я адчыняў акно і чуў яго бадзёры голас:

— Пайду пагляджу, як там мае вуды.

Ён заўсёды глядзеў мне проста ў вочы і спакойна вытрымліваў мой позірк. І ён зусім не баяўся мяне.

Часам я ад'язджаў на некалькі дзён, а калі вяртаўся не папярэдзіўшы вас, то да мяне адразу даносіўся пах цыгар, на падлозе ў гасцінай я не бачыў дывана і знаходзіў усе прыкметы перапыненага банкету. Толькі, бывала, я за дзверы — Жэнеўева і Хюбэр запрашалі сваіх сяброў і наладжвалі бал, хоць я строга забараніў гэта рабіць. А ты, Іза, патурала ім: «Няхай ужо, трэба ж неяк падтрымліваць адносіны. Дый гасціннасць нашу няхай людзі ведаюць...» У такіх выпадках толькі Люк мог прытушыць мой гнеў. Яго вы і падсылалі да мяне. А хлопчыку было смешна, што я наводжу на вас такі страх:

— Ведаеш, я зайшоў у гасціную. Яны ўсе там танцавалі, спявалі, а я ўзяў ды крыкнуў: «Дзядзька ідзе! Вунь па алеі!..» Ну і перапалох быў! Усе паразбягаліся! Цётка Іза і Жэнеўева схапілі паднос з закускай і кулём на кухню!..

Толькі для Люка я не быў страшыдлам. Часам я хадзіў з ім на рэчку паглядзець, як ён вудзіць рыбу. Гэтага няўрымслівага хлопчыка, які і хвіліны не мог

уседзець на месцы, тут нельга было пазнаць: ён увесь заміраў і гадзінамі мог сачыць за паплаўком. І толькі рукі бяшумна рухаліся. Жэнеўева мела рацыю, калі гаварыла, што з яго не атрымаецца «літаратара». Сапраўды, яму і ў галаву не прыйшло б выйсці вечарам на двор, любавецца начным небам, зоркамі, ззяннем месяца, з замілаваннем слухаць птушыныя спевы, удыхаць пах роснай травы... Ён не мог захапляцца прыродай, не было ў яго гэтага пачуцця, бо сам ён быў часцінкай прыроды, яе сілай, яе чыстай крыніцай.

Я ўсё думаў пра тое, якое невясёлае было яго маленства: маці памерла, пра бацьку ў нашым доме забаранялася гаварыць... Пансіён, а там — усе чужыя. Адзін сярод людскай пустыні. Мне самому гэтага хапіла б, каб душа мая перапоўнілася горыччу і нянавісцю да ўсіх людзей. А з яго шчодрой крыніцай біла радасць жыцця! Усе яго любілі. Гэтага я зразумець не мог: мяне ж усе ненавідзелі. А яго любілі ўсе, нават я. Ён усім ўсміхаўся, і мне таксама.

Усё ў гэтым хлопчыку было натуральнае, непасрэднае, чыстае. Ён рос, і мяне ўсё больш здзіўляла яго шчырасць і дабрата. Нашы дзеці таксама добрыя, — згодзен, Хюбэр быў «залатым хлопцам», як ты казалася. Гэта, бяспрэчна, плён твайго выхавання. Калі б Люк яшчэ пажыў на свеце і стаў дарослым мужчынам, яму можна было б ва ўсім даверыцца. Яго чысціня не была штучнай, выхаванай, набытай: гэта была празрыстая чысціня ручая, дзе высвечваецца кожны каменьчык, кожная жвірынка. Усё яго аблічча іскрылася чысцінёй, як іскрыцца раса на муроўнай траве. Чысціня... Я наўмысна так вылучаю гэтую рысу нашага Люка, таму што яна глыбока закранула мяне. Твае прынцыпы, твае грубыя намёкі, твае бясконцыя грывасы, твае падцінутыя губы не маглі мне даць яснага разумення сутнасці зла. А спасціг я гэта дзякуючы Люку. Ты ўсё гаворыш, што чалавецтва асуджана богам вечно насіць

на сабе пячаць першароднага грэху, але ніхто не знайшоў бы гэтай гнойнай балячкі ў нашага Люка: ён па сваёй прыродзе — беззаганны, прыгожы. А я... побач з ім я балюча адчуваў сваю пачварнасць...

Ці можна сказаць, што я любіў яго, як сына? Не, я любіў яго якраз за тое, што ён не меў нічога агульнага са мной. Я добра бачу, якія рысы атрымалі ад мяне ў спадчыну Жэнеўева і Хюбэр: сквапнасць, прагу да матэрыяльнага багацця, пагардлівасць, уладарнасць (Жэнеўева бязлітасна абыходзіцца са сваім мужам і такая ж высакамерная, як і я). А Люк зусім іншы. Я ведаў: у ім не знайсці мне свайго падабенства.

Большую частку года я пра яго амаль не ўспамінаў. Бацька забіраў яго з пансіёна да сябе на Новы год і на вялікдзень, і толькі на лета хлопчык прыязджаў да нас. А ў кастрычніку, калі адляталі з нашых мясцін пералётныя птушкі, знікаў і Люк.

Ці быў ён набожны? На гэты конт ты гаварыла так:

— Нават гэты дзікі звярок паддаўся ўплыву езуітаў. У нядзелю нізашто не прапусціць месы, ходзіць да споведзі, прычашчаецца... Моліцца ён не вельмі старанна, усё спяшаецца, але што з яго патрабаваць?!

Пра веру, пра бога мы ніколі з ім не гутарылі. Ён любіў гаварыць пра канкрэтныя рэчы. Часам, калі Люк даставаў з кішэні складаны ножык, паплавок ці дудачку, каб завабліваць жаваранкаў, на траву падаў і яго маленькі чорны ружанец. Хлопчык хуценька падымаў яго і клаў назад у кішэню. У нядзелю раніцай ён, бадай, выглядаў больш сур'ёзным, ураўнаважаным, сталым, і здавалася, што хтосьці яшчэ ноччу ўсклаў на яго худыя плечы нейкі нябачны цяжкі груз.

У Люка было багата чаго, што прывязвала мяне да яго. Магчыма, гэта здасца табе дзіўным, але я хачу расказаць вось яшчэ пра што. У тыя нядзельныя ранкі

не раз пазнаваў я ў гэтым хлопчыку брата нашай маленькай Мары, што назаўсёды пайшла ад нас дванаццаць гадоў таму назад. Сапраўды дзіўна: характарам Мары была зусім непадобная да яго: яна ж і мухі пакрыўдзіць не магла... А як любіла яна «лячыць раны на дрэвах»: убачыць дупло — абавязкова абкладзе яго мохам і паставіць туды статуэтку багародзіцы, помніш? Дык вось, у гэтым «звярку», як ты яго называла, для мяне ўваскрасала наша Мары...

У пачатку вайны Люку было амаль пятнаццаць гадоў. Забралі ў войска Хюбэра. Калі ён праходзіў медыцынскую камісію, ты месца сабе не знаходзіла: яго здароўе, якое раней прыносіла табе столькі страху і перажыванняў, цяпер стала тваёй надзеяй. Яшчэ перад мабілізацыяй Хюбэра, калі нудная канцылярская работа ці якія-небудзь непрыемнасці ўзбуджалі ў ім жаданне пайсці на фронт добраахвотнікам, ты пачынала адкрыта гаварыць кожнаму стрэчнаму тое, што раней так старанна ад усіх утойвала: «Ды які з яго салдат?! З яго здароўем?! З яго хваравітай спадчыннасцю...»

Не бойся, бедная мая Іза, што я кіну ў цябе камень. Я ніколі цябе не цікавіў, а ў тую пару — тым больш. І ты тады зусім не заўважала, як пасля кожнай ваеннай аперацыі нарасталі ў маёй душы трывога. Мабілізавалі і бацьку Люка. Яго накіравалі ў нейкае міністэрства. Цяпер Люк быў з намі не толькі летам, але і на Новы год, і на вялікдзень. Ад вайны хлопчык быў у захапленні, і ўсё баяўся, што ваенныя дзеянні скончацца, пакуль яму споўніцца восемнаццаць гадоў. Раней яго ніхто не бачыў з кнігай. А цяпер ён глытаў раманы пра вайну, чытаў спецыяльныя працы, вывучаў карты, кожны дзень займаўся фізічнымі практыкаваннямі. У шаснаццаць гадоў гэта быў ужо сапраўдны мужчына. Размовы пра параненых і забітых яго зусім не ціка-

вілі. З самых страшных апавяданняў пра кроў і ахвяры, пра жыццё ў акопах, якія я прымушаў яго чытаць, ён ствараў сабе ўласнае ўяўленне пра вайну — грандыёзнае спартыўнае спаборніцтва, куды нельга спазніцца. Ах, як жа ён баяўся спазніцца. А ў яго ў кішэні ўжо ляжаў бацькаў давол... Набліжаўся пагібельны студзень 1918 года, калі Люку павінна было споўніцца васемнаццаць... Я з трывогай сачыў за кар'ерай старога Клемансо¹. Так, мусіць, некалі бацькі зняволеных дзяцей чакалі падзення Рабесп'ера і спадзяваліся, што тыран згіне раней, чым іх сыны стануць перад судом.

Калі Люк быў у лагеры, у Сужы, і праходзіў там пачатковую падрыхтоўку, ты пасылала яму цёплую вопратку, усялякія ласункі, але гаварыла часам такія словы, за якія я быў гатовы забіць цябе, Іза: «Шкада будзе, калі беднага хлопчыка заб'юць... Але што зробіш... На ўсё воля божая... Добра, што ён хоць не пакінуў пасля сябе сірот...» Я прызнаю, што ў гэтых словах, вядома, нічога ганебнага не было...

І вось надышоў дзень, калі я зразумеў, што спадзявацца няма на што: не скончыцца вайна раней, чым Люка адправяць на перадавую. Калі немцы прарвалі фронт у Шмэн-дэ-Дам, Люк прыехаў да нас развітацца, — на два тыдні раней, чым меркавалася. Як гэта кепска! Набяруся мужнасці і нагадаю табе яшчэ адну страшную падрабязнасць, ад якой я і цяпер яшчэ з крыкам прачынаюся ночамі. У той дзень я пайшоў у свой кабінет і дастаў з пісьмовага стала скураны пояс, які спецыяльна заказаў у рымара. Я стаў на лаўку і паспрабаваў падсунуць да сябе гіпсавую галаву Дэмасфе-

¹ Жорж Клемансо (1841—1929), французскі палітычны дзеяч; у 1917—1920 гг. — старшыня савета міністраў і ваенны міністр.

на, якая стаяла на самым версе кніжнай шафы. Але мне гэта было не пад сілу. Галава была бітком набіта залатымі манетамі. Тады я прыгаршчамі набраў манет, якімі даражыў больш за ўсё на свеце, і запхнуў іх у пояс. Калі я злез з лаўкі, гэтая скураная змяя, што праглынула столькі золата, абвілася вакол маёй шыі і цяжка ціснула на патыліцу.

Я сарамліва падаў пояс Люку. Ён спачатку нічога не зразумеў:

— А навошта мне гэта? Што я з ім...

— О! Люк! Гэта табе яшчэ як спатрэбіцца! А раптам у палон трапіш... Ды ці мала што!.. З золатам, брат, ніколі не прападзеш!

— Дзядзька! — засмяяўся ён. — У мяне і так барахла хапае. Няўжо ты падумаў, што я яшчэ павалаку з сабой гэты пояс? Ды ў першай жа атацы я выкіну яго ў кустах.

— Але, хлопчык, дарагі, у пачатку вайны ўсе, хто меў золата, бралі яго з сабой.

— Яны проста не ведалі, што іх чакае на фронце.

Ён стаяў пасярод пакоя. Потым кінуў залаты пояс на канапу. Якім жа кволым здаўся мне тады гэты дужы здаровы юнак у вайсковай форме не па росту. З шырокага каўняра выступала тоненькая дзіцячая шыйка. Валасы ўжо былі падстрыжаны нагала, і ад гэтага твар страціў своеасаблівасць, стаў такім, як і ва ўсіх салдат. Ужо яго падрыхтавалі да смерці, ужо «прыбралі», як і ўсіх астатніх, ужо нельга адрозніць яго ад іншых, ужо стаў ён безыменным, невядомым, ужо прапаў... Люк яшчэ раз абыякава глянуў на пояс, потым узняў вочы на мяне. У позірку яго была насмешка, пагарда... І ўсё ж ён абняў, пацалаваў мяне на развітанне. Разам мы выйшлі на двор. Ён адышоўся на некалькі крокаў, яшчэ раз глянуў на мяне і ціха сказаў:

— Здаў бы ты ўсё гэта ў Французскі банк.

А я ўжо нічога не бачыў: слёзы засляпілі вочы... Чуў толькі, як ты, смеючыся, адказала яму:

— Ого! Чаго захацеў?! Такого ад яго не дачакаешся.

Доўга стаяў я на ганку... І раптам ты спыталася:

— Przyзнайся, ты ж ведаў, што ён не возьме золата? Гэта што? Прыгожы жэст?

І тут я ўспомніў, што пояс застаўся на канапе. А слугі — народ цёмны! Ніколі не ведаеш, чаго ад іх чакаць...

Я хуценька пайшоў да сябе, ускінуў пояс на плечы і зноў высыпаў золата ў галаву Дэмасфена.

Праз некалькі дзён памерла мама, а я амаль не памятаю гэтага. Апошні час яна цяжка хварэла і жыла не з намі. Цяпер вось кожны дзень я думаю пра яе, і паўстае перада мною мама маладая, здаровая, прыгожая, якой была яна ў дні майго маленства. А вобраз нямоглай, хворай старой чамусьці сцёрся ў памяці. Ненавіджу хадзіць на могількі, а да мамінага помніка часам хаджу. Раней прыносіў кветкі, цяпер перастаў, бо іх усё роўна крадуць. Беднякі прыходзяць красці ружы багацеяў, каб пажывіцца за кошт нябожчыкаў. Трэба было б паставіць абгародку, ды пры цяперашніх цэнах гэта дорага каштуе... Люк... Бедны хлопчык... У цябе і магілкі няма. Ён прапаў — так і лічыцца: «прапаў без вестак». Я нашу ў бумажніку тую адзіную паштоўку, якую ён паспеў мне напісаць: «Усё ідзе добра. Пасылку атрымаў. Моцна цалую». Так і напісаў: «Моцна цалую». Такі сказаў мне добрае слова бедны мой хлопчык...

ХІ

Сёння ўночы прачнуўся ад удушша. Давалося ўставаць. Ледзь давалося да крэсла і пад сумнае завыванне ветру перачытаў апошнія старонкі сваіх запісак. Божа мой! Якую мярзотнасць маёй душы яны адкрываюць!.. Перад тым як зноў пісаць, я пасядзеў ля акна. Вецер сціх. Неба праяснілася. Спакойна спаў гарадок. І нечакана ў тры гадзіны ночы зноў наляцеў вецер, прагрукатаў па небе гром і па чарапічным даху моцна забарабанілі цяжкія, халодныя кроплі дажджу. Я нават спалохаўся, што гэта, можа, град. Закалола ў сэрцы. Толькі-толькі адцвілі вінаграднікі, узялася завязь будучага ўраджаю — і на табе: такі лівень! Як наўмысна!..

А зрэшты, што мне да таго ўраджаю?! Увесь ураджай са свайго жыццёвага загону я ўжо сабраў. Мне застаецца толькі адно: пакуль ёсць час, спазнаць трохі лепш самога сябе... Паслухай, Іза, пасля маёй смерці ты знойдзеш у сейфе сярод папер адзін дакумент, які засведчыць табе маё апошняе жаданне. Склаў я гэты дакумент праз некалькі месяцаў пасля смерці Мары, калі я і сам цяжка хварэў. Там ты знойдзеш прыблізна такія словы: «Калі перад смерцю я згаджуся пачуць апошняе слова свяшчэнніка, то цяпер, пры здаровым розуме і яснай памяці, я загадзя пратэстую супраць такога гвалту над маёй разумовай і фізічнай слабасцю з мэтай дабіцца ад мяне таго, чаго мая душа не прымае».

Дык вось, я павінен прызнацца табе, што за апошнія месяцы, калі я зноў і зноў азіраю свой жыццёвы шлях, пільна ўглядаюся ў свой унутраны свет, мне становіцца ўсё ясней і ясней: менавіта цяпер мяне прыцягвае да сябе вучэнне Хрыста. І цяпер я не адмаўляю таго, што і ў мяне, можа, знойдзецца дарога, якая прывядзе мяне да бога. Калі б мне ўдалося памяняць

свае адносiны да сябе, палюбiць сябе, мне было б лягчэй знайсцi гэтую дарогу... Але ўва мне столькi жорсткасцi, столькi душэўнай скупасцi... Адзiнае, што мне добра ўдаецца, — гэта выклiкаць ва ўсiх нянавісць i ствараць вакол сябе пустыню. Значыць, застаецца мне толькi адно — надзея!.. Я вось што думаю, Iза: не дзеля вас, праведнiкаў, сыходзiў твой бог на зямлю, а дзеля нас, грэшнiкаў... Нiчога ты пра мяне не ведаеш... Нi пра мяне, нi пра маю душу... Магчыма, гэтыя старонкi, што ты прачытала, хоць трохi зменшаць тваю нянавісць да мяне. Ты ўбачыш, што былі ў мяне i патаемныя добрыя пачуццi, якiя абуджалi ўва мне Мары сваёй дзiцячай ласкай ды наш няшчасны Люк...

Iза, не падумай, што я строю з сябе нейкага пакрыўджанага анёла. Сваё сэрца я добра ведаю: гэта — клубок гадзюк. Яны кiшаць у мяне ўнутры, душаць маё сэрца, пранiзваюць яго сваiмi джаламi, i ледзьве-ледзьве яно ўжо б'ецца. I нельга разблытаць гэты ядавіты клубок! Яго можна толькi рассекчы ўдарам вострага мяча: «Не мiр, а меч прынёс я вам» — так, здаецца, казаў твой Хрыстос.

Не ведаю, Iза, можа, заўтра я адракуся ад таго, што тут нагаварыў табе, як адрокся ад свайго апошняга жадання, выказанага трыццаць гадоў таму назад. Можа, ты мне i даруеш усё. Я i сёння ненавiджу ўсiх тых, хто толькi называе сябе хрысцiянамі... А хiба мала такiх, хто на самай справе глумiцца над верай i над iмем божым?! «Але табе, мярзотнiку, хто даў права судзiць iх?» — спытаешся ты. Iза, а цi няма ў маёй мярзотнасцi чагосьцi блiжэйшага да тваёй веры, чым у iх, у гэтых «дабрачынных»? Можа, маё пытанне здасца табе блюзнерствам? Ну, а як мне даказаць табе, што праўда на маiм баку? Чаму ты нiколі не гаворыш са мной? Магчыма, ты i знайшла б тое слова, ад

якога маё сэрца адтала б? Сёння ноччу мне ўсё здаецца, што, можа, нам яшчэ няпозна пачаць жыць панаваму. А што, калі сёння, не чакаючы смерці, аддаць табе гэтыя старонкі?! І прасіць цябе, і маліць імем бога твайго, каб дачытала іх да канца?! І дачакацца таго моманту, калі ты дойдзеш да апошняга радка! І тады б я ўбачыў, як ты заходзіш у мой пакой уся ў горкіх слязах! І ты раскінула б рукі для абдымкаў! І я папрасіў бы цябе дараваць!

І мы абое ўпалі б адно перад адным на калені!..

Бура, мусіць, уціхамірылася. Зноў на небе загарэліся бляклыя зоркі. Хутка пачне світаць... Мне здалося, што зноў пайшоў дождж, але не, гэта ад подыху ветру падаюць кроплі з лісця дрэў. Ці не легчы мне ў пасцель? Можа, будзе лягчэй? Стаміўся я, няма ўжо больш сілы пісаць, і я адкідваюся на цвёрдую спінку крэсла...

Нейкае змяінае шыпенне... Потым — маланка на ўсё неба і магутны выбух. І надышла злавесная цішыня... Зноў на пагорках пачалі ўзрывацца бомбы, якія кідаюць вінаградары, каб адагнаць градавыя хмары. Град — гэта велізарнае бедства для нашых мясцін. З боку суседніх памесцяў Сатэрн і Барзак узлятаюць у неба ракеты. У Сэн-Венсэне на ўсю моц б'юць у званы ў надзеі адвесці градабой... І раптам па чарапіцы застукала, нібы нехта зверху сыпануў прыгаршчы маленькіх каменьчыкаў... Град! Раней, у былыя часы, ніхто не ўтрымаў бы мяне ў пасцелі і я пабег бы да акна. Было чуваць, як з грукатам адчыняюцца аканіцы ў спальнях. Ты крыкнула нейкаму чалавеку, што перабягаў цераз двор: «Моцны град?» — «Моцны. Добра яшчэ, што з дажджом...» Па калідоры пратупалі бося дзіцячыя ножкі, — відаць, ад шуму прачнуўся нехта з малых. Я па прывычцы прыкінуў: «Не менш

як сто тысяч франкаў паплыло», але з месца не зврухнуўся. А калісьці!.. О, я даўно ўжо быў бы на полі!.. Помню, неяк раз знайшлі мяне ноччу сярод вінаградніку — у хатніх тапачках, са свечкай у руцэ, а на галаву мне падаў буйны град... Туды цягнуў мяне прыроджаны сялянскі інстынкт, мне хацелася кінуцца на зямлю і прыкрыць вінаграднікі сваім целам, уратаваць іх ад градабою... Але сёння ўсё маё багацце стала мне чужым, непатрэбным. Нарэшце я вызваліўся з гэтых путаў і выйшаў на новую дарогу. Нейкая сіла падштурхоўвае мяне: «Ідзі! Ідзі!..» Што гэта? Сляпая сіла? Любоў? Можна, і любоў...

Ча с т к а д р у г а я

XII

Парыж. Вуліца Брэа.

І чаму мне ўздумалася ўзяць з сабой гэты сшытак? Што рабіць цяпер з маім доўгім пасланнем? Паміж мною і вамі ўсё скончана. Ты, Іза, каму я адкрыў тут усю сваю душу, не павінна больш існаваць для мяне. Дык навошта мне зноў садзіцца за гэтыя запіскі? Але я зноў бяру ў рукі пяро: мне трэба пісаць, мне трэба выгаварыцца — у гэтым мой паратунак і мая адзіная ўцеха... Якія дзіўныя радкі напісаў я ў тую ноч, калі град пабіў вінаграднікі!.. Няўжо я стаяў на мяжы вар'яцтва? Не, не, не трэба гаварыць ні пра якое вар'яцтва. Нельга нават ужываць тут гэтае слова, бо сваякі мае здольныя на ўсё і слова гэтае павернуць супраць мяне, калі, не дай бог, гэтыя старонкі трапяць ім у ланы. Цяпер мае запіскі маюць адрасата, і трэба будзе іх спаліць, як толькі я адчую сябе горш... Застаецца, праўда, адзін чалавек, якому я магу іх перадаць... Гэта мой сын, якога я прыехаў шукаць у Парыжы. Ніколі

мы з ім не бачыліся, але ён ёсць, ён жыве тут, у гэтым горадзе. Як мне хацелася расказаць Ізе пра яго існаванне на тых старонках, дзе я намякаў пра свой любоўны раман у 1909 годзе. Я ледзьве не прагаварыўся, што мая палюбоўніца была цяжарная ад мяне, калі ад'язджала ў Парыж...

Я лічыў сябе чалавекам добрым і велікадушным, бо да вайны пасылаў маці і малому па шэсць тысяч франкаў у год. Ніколі я і не падумаў пра тое, каб павялічыць гэтую суму...

Я знайшоў маці і сына... І, вядома, моцна вінаваты перад імі. Жывуць яны ў нястачы, задыхаюцца ад цяжкай, няўдзячнай працы. Я таму і наняў сабе пакойчык у гэтым квартале, каб быць бліжэй да іх. Кватэрка мая цесная. Ложак, шафа ды столік — вось і ўвесь абсталунак. А які грукат на вуліцы! У мой час на Манмартры было ціха, спакойна. А цяпер, здаецца, тут знайшлі сабе прытулак усе парыжскія прыдуркі, якія нават ноччу не могуць утаймавацца. Мае дарагія дамачадцы і то не так шумелі ў тую ноч, калі я ўсё пачуў і ўбачыў на свае вочы... Але які сэнс зноў вяртацца да гэтага?.. Не, трэба расказаць і пра гэта... Можа, мне будзе лягчэй, калі і гэты чорны ўспамін я далучу да сваіх запісак, якім нядоўга ўжо засталася існаваць... А зрэшты, навошта мне іх паліць? Мой сын і спадчыннік мае права ўсё ведаць пра мяне. А раптам гэтая мая споведзь хоць трохі наблізіць яго да мяне?..

Ды дзе там... Варта было мне раз, другі яго пабачыць, як я зразумеў, што гэта за птушка. Не той гэта чалавек, які зацікавіцца маім рукапісам. Хіба тут у чым разбярэцца гэты нікчэмны прыказчык, гэты ату-

пелы дзяцюк, для якога адзіная ўдеха ў жыцці — скачкі на іпадроме.

Ноччу, калі поезд падыходзіў да Парыжа, я страшэнна нерваваўся. Мне ўяўлялася, як пасыплюцца на мяне справядлівыя папрокі, і я загадзя рыхтаваўся да абароны... Ах, як лёгка паддаёмся мы ўплыву літаратурных і тэатральных шаблонаў!.. Я быў перакананы, што ў майго незаконнага сына душа перапоўнена горыччу і высокімі пачуццямі. Ён мне бачыўся то выкародным, як Люк, то прыгожым, як Філі... Я ўсё прадбачыў, толькі не тое, што ён будзе падобны да мяне... Няўжо ёсць такі бацька, якому прыемна, калі яму гавораць: «А ведаеце, ваш сын вельмі падобны да вас!» Божа, як жа я сябе яшчэ раз узненавідзеў, калі з жахам убачыў перад сабой свой уласны прывід. Я любіў Люка і гатовы быў прызнаць яго сваім сынам, можа, якраз за тое, што ў ім нічога не было ад мяне. Трэба прызнаць, што і Рабэр, гэты парыжскі басяк, сім-тым адрозніваўся ад мяне: ён ад прыроды тупаваты, не змог вытрымаць ніводнага экзамену і ўрэшце назаўсёды закінуў вучобу. А маці з апошніх сіл выбівалася, каб даць адукацыю гэтаму пню. І вось... Як гэта можна дараваць?! Часам яна не можа стрымацца і пілуе свайго безгаловага сынка за яго няздатнасць да навукі. А ён сядзе, панурыць галаву, а ў самога душа не на месцы за тых грошы, што пусцілі на вецер... Любіць грошы... Вось у гэтым ён і сапраўды мой сын. Але не хапае ў яго фантазіі, каб уявіць, якое багацце я яму хутка перадам. Не можа ён паверыць у такі цуд. Праўду кажучы, і маці, і ён сам чагосьці баяцца: «Гэта ж незаконна... могуць потым яшчэ пасаdziць...»

Мажная няўключная жанчына... Бледны маршчыністы твар... Выцілыя рэдкія валасы... Непрыгожыя спрацаваныя рукі... Якая карыкатура на тую маладзіцу, што я калісьці кахаў! Яна ўглядаецца ў мяне сваімі яшчэ прыгожымі вачыма: «Калі б я сустрэла вас на

вулицы,— гаворыць яна мне,— напэўна, не пазнала б». А я? Хіба я пазнаў бы яе? Я чакаў ад яе ўсяго: папрокаў, злосці, помсты, толькі не гэтай маркотнай абьякавасці. Яна асунулася, атупела ад штодзённай нуднай працы ў нейкай канторы. Усяго на свеце баіцца. Асабліва асцерагаецца судовых улад, з якімі ў яе былі калісьці непрыемнасці. А я ж так падрабязна растлумачыў ёй і Рабэру свой план. Рабэр набудзе ў якім-небудзь банку сейф на сваё імя, а я перанясу туды сваё золата, грошы і каштоўныя паперы. Ён дасць мне даверанасць на права карыстацца сейфам і абавязцельства, што сам не дакранецца да гэтага сейфа да дня маёй смерці. Я, безумоўна, хачу, каб Рабэр напісаў заяву, у якой ён прызнае, што ўсе скарбы ў сейфе належаць мне. Не магу ж я цалкам аддаць сябе ва ўладу гэтага незаконнага сынка. Я яго зусім мала ведаю. Маці і сын пярэчаць, што пасля маёй смерці гэтыя дакументы абавязкова знойдуць і тады пачнецца... Ну і ідыёты! Ніяк не хочуць даверыцца мне! Я паспрабаваў ім давесці, што ў такім выпадку можна падключыць майго даверанага Буру, з якім я вяду справы ўжо сорак гадоў і які абавязаны мне ўсім. У яго захоўваецца мой пакет з надпісам: «Спаліць у дзень маёй смерці», і няма ніякіх сумненняў, што ён абавязкова гэта зробіць. Вось у той пакет я і пакладу заяву Рабэра. А я абсалютна перакананы, што Буру ўсё спаліць,— тым больш што ў гэтым пакеце ляжаць сякія-такія дакументы, якія яму асабіста выгадна кінуць у агонь.

Але Рабэр і маці зноў баяцца, што Буру нічога не спаліць і пачне іх шантажыраваць. Шчыра кажучы, я і сам пра гэта падумаў і вырашыў перадаць ім некаторыя дакументы, якіх будзе дастаткова, каб адправіць Буру на катаргу, калі ён пачне што вытвараць. Такім чынам, Буру будзе вымушаны спаліць заяву Рабэра ў іх на вачах і толькі тады атрымае ў свае рукі дакумен-

ты, што кампраметуюць яго. Ну, чаго можна яшчэ хацець?

Але да старой ідыёткі і маладога невука нічога не даходзіць! Я ім аддаю мільёны, а яны, замест таго каб кінуцца мне ў ногі, пачынаюць спрачацца, сумнявацца... Нават калі б тут і была нейкая рызыка,— дык ёсць жа за што рызыкаваць! Не, усё роўна не хочуць падпісваць заявы: «Потым жа давядзецца плаціць падаткі падатак, а тады ў нас і спытаюць: «Адкуль у вас узялося такое багацце?..»

Ах, як жа трэба ненавідзець сваю сям'ю, каб не выгнаць гэтых двух псіхапатаў і назаўсёды не замкнуць перад імі дзверы!.. Яны цяпер баяцца маіх законных спадчыннікаў: «Ды яны ж усё разнюхаюць і пададуць на нас у суд...» Рабэру і яго маці ўжо здаецца, што мая жонка і дзеці паднялі на ногі паліцыю і сочаць за мной. Таму сустракацца цяпер са мной можна толькі ноччу дзе-небудзь на ўскраіне горада. Ды хіба ў маіх гадах, з маім здароўем можна не спаць начамі і раз'язджаць на таксі! Не думаю я, каб мае дамачадцы што западозрылі: не ўпершыню я паехаў у падарожжа адзін. І адкуль ім ведаць, што ў тую ноч у Калезе я, нябачны ім, прысутнічаў на іх ваенным савеце. Ва ўсякім разе, яны яшчэ не паспелі асачыць мяне ў Парыжы. І на гэты раз нішто і ніхто не перашкодзіць мне дамагчыся свайго! А з таго моманту, калі Рабэр прыме маю прапанову, я буду спаць спакойна. Але ён баязлівец, і ўгаворваць яго, відаць, давядзецца доўга...

Сёння вечарам, трынаццатага ліпеня, на рагу вуліцы Брэа іграе аркестр. Кружацца пары...

О, ціхі, спакойны Калез! Успамінаю сваю апошнюю ноч у гэтым гарадку... Я тады не паслухаўся доктара, выпіў таблетку вераналу і моцна заснуў. Нечакана я прачнуўся, глянуў на гадзіннік: была гадзіна ночы. Да мяне данеслася гамонка. Я насцярожыўся. Акно ў

пакоі было адчынена. Я прыслухаўся — ні на двары, ні ў гасцінай нікога няма. Я пайшоў у ванную — там акно выходзіць на поўнач, гэта значыць да пад'езда. Бачу — уся сямейка на ганку. У такі позні час там няма каго баяцца: навокал — ні душы, а на той бок выходзяць вокны толькі з калідора і ваннах пакояў.

Ноч была цёпая і ціхая. Калі размова спынялася, я мог нават чуць частае дыханне Ізы... Кожнага свайго ворага я пазнаваў па голасе, смеху... І вось я на свае вушы пачуў:

— А ты ўпэўнена, мама, што ў сейфе няма каштоўных папер? Жмінды заўсёды неасцярожныя... Ты ўспомні пра золата, якое ён хацеў аддаць Люку. Дзе ён яго хаваў?

— Не, у сейфе нічога каштоўнага няма. Ён даўно здагадаўся, што я ведаю шырф, якім адмыкаецца замок: «Мары». У сейф ён лазіць толькі тады, калі яму трэба паглядзець квітанцыі на страхоўку або на падаткі.

— Мама, гэта ж вельмі важна. Мы і па квітанцыях можам лёгка вызначыць суму яго даходаў.

— Не, там толькі паперы, якія маюць дачыненне да нерухомай маёмасці. Я ўжо глядзела.

— Што ж, гэта таксама цікава. Значыць, ён прыняў усе меры перасцярогі.

Філі пазяхнуў і прамармытаў:

— Ну і кракадзіл! І пашэнціла мне нарвацца на такога кракадзіла!

— Калі хочаце ведаць маю думку,— сказала Жэнеўева,— то мне здаецца, нічога мы не знойдзем і ў тым сейфе, які захоўваецца ў Ліёне... Ты што, Яніна?

— Мама, ды што ж гэта такое?! Усе кажуць, што ён трохі любіць цябе. А Хюбэр, Жэнеўева! Няўжо, калі вы былі малыя, ён ні разу не гуляў з вамі, не песціў вас?! Значыць, вы самі вінаватыя. Не ўмелі ўзяць яго ласкай. Трэба было круціцца каля яго, лашчыцца. Я ад

яго чаго хочаш дамаглася б, ды толькі ён не можа глядзець на майго Філі...

Хюбэр перапыніў сваю пляменніцу:

— Дорага нам абыдзеца нахабства твайго мужа.

Пачуўся смех Філі. Я трохі нахіліўся і ўбачыў, як полымя запальнічкі на секунду асвяціла яго круглы падбародак і тоўстыя губы.

— Ну, хопіць! Выходзіць, што ён толькі мяне і чакаў, каб вас узненавідзець.

— Але ж раней ён нас не так ненавідзеў.

— А ўспомніце вы, што расказвала бабуля. Як ён пашкадаваў сваю дачку, сваю маленькую Мары? Пляваць яму было на яе! На магілку так ніколі і не схадзіў!..

— Не, Філі, вы ўжо залішне далёка зайшлі. Калі ён і любіў каго на свеце, то толькі Мары.

Калі б Іза не сказала сваім слабым, дрыготкім голасам гэтых слоў, я не змог бы сябе стрымаць.

Умяшалася Жэнеўева:

— Ну, а каб Мары і засталася жыць, мы ўсё роўна нічога ад гэтага не мелі б. Ён усё аддаваў бы ёй...

— Ды сціхніце вы! Ён і яе ўзненавідзеў бы, як усіх астатніх. Гэта ж пачвара, а не чалавек!..

Іза зноў спыніла Філі:

— Прашу вас, не гаварыце так пра майго мужа, ды яшчэ пры мне і яго дзецях. Вы павінны ставіцца да яго з павагай.

— З павагай! З павагай!.. Вялікая мне радасць парадніцца з такой сямейкай!..

Жэнеўева суха адрэзала яму:

— Вас ніхто не прымушаў і не цягнуў сюды.

— А нашто ж тады было пускаць туман у вочы: «Ах, у нас грошы, у нас такія надзеі...» Ну во, цяпер Яніна раве! Чаго ты? Што я такога сказаў?.. Ох, як жа ўсё гэта абрыдзела!

Усе змоўклі. Чуваць было толькі, як усхліпвае Яні-

на. Нехта (не змог я пазнаць голасу) сказаў: «Якая зорная ноч!»

— Ужо позна, дзеці мае. Дзве гадзіны. Пара спаць.

Хюбэр занепакоіўся: як можна разыходзіцца, калі нічога так і не вырашылі. А цяпер — самы час дзейнічаць. Яго падтрымаў Філі.

— Ды ён не сёння-заўтра богу душу аддасць, а тады ўжо нічога не зробіш. Усё прадугледзеў, стары кракдзіл...

— Пачакай, памаўчы, Філі. Паслухайце, дзеці мае, усё, што магла, я зрабіла.

— Не, не ўсё, — запярэчыў Хюбэр.

І ён штосьці пачаў шаптаць. Што? Нічога я не змог разабраць. Значыць, самае цікавае, самае галоўнае застанецца для мяне таямніцай... Нарэшце загаварыла Іза. Па яе голасе я зразумеў, што яна чымсьці ўсхваляваная, перапалоханая:

— Не, не! Я не магу, не хачу...

— Справа не ў тым, мама, хочаш ты ці не хочаш. Нам трэба ратаваць нашу спадчыну — вось і ўсё.

Зноў пачуліся неразборлівыя шэпты. Ізноў голас Ізы:

— Гэта вельмі жорстка, сыноч.

— Бабуля, няўжо вам захацелася стаць яго супольніцай? Ён абкрадае нас, пазбаўляе спадчыны, а вы будзеце маўчаць?! Яму ж гэта якраз на руку!

— Яніна, мілая, як ты можаш!..

Бедная Іза, колькі бяссонных начэй правяла яна над яе калыскай! Забрала яе да сябе ў пакой, таму што бацькі хацелі спаць спакойна, а ніякая нянька не згаджалася заставацца з гэтай плаксай...

А Яніна рэзкім нахабным тонам гаварыла (Ох і даў бы я ёй за такі тон!):

— Мне цяжка гаварыць вам такое, бабуля, але гэта мой абавязак.

Абавязак! Яе абавязак! Вось як яна заспявала, калі спалохалася, што яе можа кінуць гэты гультай...

Жэнеўева падтрымала сваю дачку:

— Я так разумею: твая слабасць, мама, давядзе да таго, што ты будзеш з ім заадно.

Іза цяжка ўздыхнула:

— А можа, лепш было б напісаць яму пісьмо?

— Ну што ты, мама! Якія пісьмы?! — забубніў Хюбэр. — Гэтыя пісьмы нас і загубяць! Спадзяюся, ты яшчэ не напісала яму?

Іза прызналася, што два ці тры разы пісала мне.

— Ну, а там хоць не было ніякіх пагроз, абраз?..

Іза маўчала, баялася прызнацца. А я... я ціха смяяўся. Як каштоўную рэліквію я захоўваў яе тры пісьмы: у двух яна лаяла мяне на чым свет стаіць, а трэцяе было амаль пяшчотнае. Такім чынам, гэтага было дастаткова, каб прайграць працэс, калі б дзеткі праз сваю дурноту ўгаварылі яе падаць на мяне ў суд і патрабаваць скасавання шлюбу... Цяпер усе захваліваліся, загаварылі, — так бывае з сабакамі: адзін гаўкне — і ўся зграя адразу заліваецца брэхам.

— Бабуля, скажыце, — могуць быць у яго небяспечныя для нас пісьмы?

— Думаю, што не... Праўда, Буру, ну, гэты павяраны з Сэн-Венса, неяк аднойчы сказаў мне жаласлівым тонам (хоць я не надта давяраю гэтаму прайдзі-свету і крывадушніку): «Ах, мадам, і трэба ж было вам яму напісаць! Гэта ж такая неасцярожнасць!..»

— Дык усё-такі што ты там напісала?

— У адным пісьме былі даволі рэзкія папрокі, — гэта пасля смерці Мары. Другі раз я напісала яму ў дзевяцьсот дзевятым годзе. Тады ён, ведаеце, звязаўся з адной дамай... Гэта было вельмі сур'ёзна, і я была абавязана напісаць.

Хюбэр замармытаў:

— Вунь яно што! Гэта ж вельмі важна. Ну, ну...
Далей...

Іза супакоіла ўсіх і сказала, што ў трэцім пісьме яна напісала, што была залішне рэзкай, зняла з мяне свае папрокі і прызнала сябе вінаватай.

— Ах, божа! Ды тут сам чорт не разбярэцца! Трэба ж столькі глупства натварыць!

— У такім выпадку яму няма чаго баяцца разводу...

— Але чаму ўжо ўсе вы так ўпэўнены, што ў яго адны чорныя задумы супраць вас?

— Мама! Ты што?! Сляпы і той убачыў бы яго намеры! Усе свае фінансавыя справы трымае ў сакрэце. А яго намёкі? А словы Буру, памятаеш: «Ох і паплачуць яны пасля смерці старога!.. Будзе ім сюрпрыз!..»

Усе пачалі спрачацца так гарача, нібы Ізы там і не было. Моцна застагнаўшы, яна паднялася з крэсла. «Не трэба было мне з маім рэўматызмам столькі быць на холадзе». Ніхто яе не пачуў, ніхто не адклікнуўся. Да мяне данесліся абыякавыя «Дабранач», якія кідалі ёй дзеці, не перапыняючы сваёй спрэчкі. І, відаць, ёй давялося самой падысці да кожнага і развітацца. Усім было ўжо не да яе. Я паспяшаўся легчы ў пасцель. На лесвіцы пачуліся цяжкія крокі. Яна падышла да маіх дзвярэй. Я добра чуў яе няроўнае шумнае дыханне. Адчыніліся дзверы. Іза падышла да маёй пасцелі. Нахілілася і доўга-доўга ўглядалася ў мяне. Я ўжо думаў, вось-вось не вытрымаю і выдам сябе, што яшчэ не сплю. Потым яна выйшла і зачыніла за сабой дзверы. Калі пстрыкнуў замок і ў яе спальні, я зноў вярнуўся на свой «назіральны пункт».

Усе былі яшчэ на месцы. Але гаварылі цяпер напau-голоса. Многіх слоў мне не было чуваць.

— Не пара ён ёй быў,— гаварыла Яніна.— Гэта таксама адыграла сваю ролю. Філі, дарагі, ты кашляеш, накінь паліто.

— А зрэшты, не жонку ён ненавідзіць больш за ўсіх, а нас. Проста ў галаве не ўмяшчаецца! У раманах і то такога не знойдзеш. Асуджаць маму мы, вядома, не можам, і ўсё ж такі яна занадта спакойна адносіцца да яго,—спрабавала падагульніць Жэнеўева.

І зноў голас Філі:

— А ёй няма чаго турбавацца. Пасаг свой яна заўсёды можа сабе вярнуць. Бацькавы акцыі Суэцкага канала... Ім цяпер цаны няма!..

— Ды іх прадалі даўно, тыя акцыі!..

Гэта сказаў Альфрэд, муж Жэнеўевы (я адразу пазнаў яго заклівы басок). Да гэтага моманту Альфрэд не ўстаіў ніводнага слова. Жэнеўева, як заўсёды, груба спыніла яго:

— Ты што, з глузду з'ехаў?! Калі прадалі? Хто прадаў?..

Альфрэд расказаў, што яшчэ ў канцы мая, калі ён аднойчы пасля абеду зайшоў у цешчын пакой, яна падпісвала распараджэнне аб продажы акцый і сказала яму: «Цяпер самы зручны момант іх збыць,— вышэй курс ужо не падыемца...»

— І ты маўчаў?! — завыла Жэнеўева.— Ну і тупіца!.. Гэта зноў-такі бацькава работа. Ён яе навучыў. Ён яе прымусіў... Пень ты! Дзе ж ты быў раней?!.

— Я думаў, што яна і вам пра гэта сказала. Тым больш што па шлюбным кантракту ён не мае ніякага права на яе пасаг...

— Дурань ты! Няўжо ты думаеш, што ён на гэтым не пагрэў рукі? Ды ўсё, што было звыш намінальнага кошту, напэўна асела ў бацькавай кішэні!.. А ён маўчаў... Ён думаў... Божа, і за што ты мяне так пакараў, каб я пакутавала ўсё жыццё з гэтым асталопам?..

Умяшалася Яніна — папрасіла гаварыць цішэй, каб

не пабудзіць яе малой дачкі. Некалькі хвілін гаварылі так ціха, што я нічога не мог разабраць.

І вось голас Хюбэра:

— Я ўсё абдумваю той план, які тут сёння вы прапанавалі. На маму надзеі ніякай няма, сама яна на такое ніколі не пойдзе. Трэба яе паступова падрыхтаваць, угаварыць...

— Можа, яна зразумее, што гэта лепш, чым развод. Як-ніяк, развод у судзе — гэта ўжо непрыемна. А потым жа трэба будзе скасоўваць шлюб і ў царкве. А на гэта яе адвагі можа не хапіць... Канешне, тое, што прапанаваў Філі, выглядае не вельмі прыгожа... Хаця што тут такога? Не мы ж будзем суддзямі. Ды і залежыць усё не ад нас. Наша задача толькі паставіць пытанне, ды так, каб дарогі назад яму не было. Усё вырашыцца на нашу карысць толькі тады, калі спецыялісты палічаць гэта неабходным.

— А я вам гаварыла і яшчэ раз паўтараю,— амаль крычала Алімпія,— нічога ў вас не выйдзе!..

Мусіць, добра яе давялі, раз так раскрычалася. Яна ўсё даказвала, што чалавек я ўраўнаважаны, станоўчы, спакойны.

— Я сама з ім часта згаджаюся,— дадала яна.— А што зробіш, калі праўда на яго баку. І яшчэ скажу я вам: з яго вяроўкі можна віць, толькі падыход трэба. Я хутка яго прыручыла б, калі б вы мне не заміналі...

Не пачуў я, што сказаў Філі, але, відаць, ён адпусціў нейкі жарт, бо ўсе пачалі смяяцца з Алімпіі.

Цяпер я чуў толькі абрыўкі размовы.

— Пяць гадоў у судзе не выступае...

— А што? Сэрца?..

— Цяпер-то і сэрца. А кінуў працу, калі яшчэ не вельмі хварэў. Хто з такім ужывецца? Сварыўся штодня з калегамі, нікому спакою не даваў. І сам-насам, і

пры сведках — нікога не саромеўся. Дарэчы, пра сведак я ўжо маю адпаведныя матэрыялы...

Дарэмна я ўвесь заміраў і прыслухоўваўся: размова перайшла на шэпт.

І раптам голас Алімпіі:

— Вы што?! Адзіны чалавек у гэтым доме, з кім можна пагаварыць пра кнігі, пра жыццё, пра ўсё, што хочаш!.. І вы надумаліся...

З адказу Філі я зразумеў толькі адно: «З глуду з'ехала».

Тады Хюбэраў зяць — адзіны маўчун ва ўсёй гэтай кампаніі — сказаў прыглушаным голасам:

— Я папрашу вас, Філі, гаварыць больш ветліва з маёй цешчай.

— Ды супакойся ты! І пажартаваць нельга... Мы ж абодва з табой ахвяры ў гэтай справе...

Хюбэраў зяць пачаў даказваць, што ён не лічыць сябе ахвярай, бо ажаніўся па любові з дачкой Алімпіі. І тады ўсе хорам загаманілі: «І я па любові!», «І я!», «Я таксама!» Жэнеўева з насмешкай сказала мужу:

— Як? І ты?.. Ах ты мой дарагі! Ах ты мой Рамэо! Жаніўся са мной і ведаць не ведаў, які ў майго бацькі кашалёк?!. Дык няхай твая хворая галоўка ўспомніць нашы заручыны, ці не ты гэта мне шаптаў тады: «Ён не хоча гаварыць пра сваё багацце. Ну і няхай сабе. Мы і без яго ведаем, што яно велізарнае...»

Усе дружна зарагаталі. У гомане пачуўся голас Хюбэра. Я разабраў толькі апошнія фразы:

— Гэта пытанне справядлівасці, пытанне маралі, калі хочаце. Мы абараняем сваю спадчыну, мы абараняем свяшчэнныя правы нашай сям'і... Добра было б пасачыць цяпер за кожным яго крокам, але гэта нам не ўдасца. У гэтага чорта магутныя сувязі ў паліцыі, я ў гэтым не раз пераконваўся. Яго абавязкова папярэдзяць...

А праз хвіліну-другую да мяне данеслася:

— Усе ведаюць пра яго рэзкасць, сквапнасць... У двух ці трох працэсах ён спатыкнуўся і веў сябе не зусім далікатна. Але што датычыць яго кампетэнтнасці, ураўнаважанасці...

— Ва ўсякім разе ніхто не будзе адмаўляць, што яго адносіны да нас бесчалавечныя, жорсткія. А хіба гэта нармальна?!

— Ты думаеш, Яніна, — сказаў Альфрэд сваёй дачцэ, — што гэтага будзе дастаткова, каб паставіць дыягназ?

Вось цяпер я ўсё зразумеў! І на душы ў мяне неак адразу паспакайнала. Зноў да мяне вярталася цвёрдая, непахісная ўпэўненасць: яны самі — пачвары, вылюдкі, а я — іх ахвяра. Пакуль тут была Іза, яна хоць трохі мяне бараніла і яны прыкусвалі сабе языкі. А цяпер я бачыў, як... Але пляваць мне на вашы планы! Дурныя шчаняты! Я вам пакажу!.. Бач, што задумалі: захацелі праз суд устанавіць нада мной апеку або справадзіць у вар'яцкі дом? Паспрабуйце толькі пальцам паварушыць, я хутка пастаўлю Хюбэра, вашага завадатара, на месца. Ён і не падазрае, што яго лёс у маіх руках. Ну а Філі... З ім зусім проста. Пра яго я маю сякія-такія матэрыялы з дасье паліцыі... Я не збіраўся ніколі раней іх выкарыстоўваць, ды і цяпер наўрад ці дам ім ход. Дастаткова мне будзе толькі ашчэрыць зубы...

Упершыню ў жыцці мне стала прыемна ад таго, што я не самы мярзотны чалавек. Вунь колькі іх! Яны тут, побач... У мяне няма жадання помсціць ім. Я адпомшчу толькі тым, чаго яны так баяцца — пазбаўлю іх спадчыны...

— Зорка ўпала! — крыкнуў Філі. — Не паспеў я нічога загадаць...

— А калі ты што паспяваў? — сказала Яніна.

З непасрэднай дзіцячай весялосцю, якая ў яго яшчэ добра захавалася, Філі гаварыў:

— Нічога, цяпер як убачу — адразу закрычу: «Мільёны!»

— Дурны ты яшчэ, Філі!

Усе ўсталі. Пачуўся скрып дзвярэй, стрыманы смех Яніны. Цяпер я цвёрда ведаў, што мне рабіць. Ужо два месяцы ў мяне не было прыступаў. Значыць, нічога не перашкодзіць мне паехаць у Парыж. Я заўсёды ад'язджаў без папярэджання. Не хацелася толькі, каб гэты ад'езд быў падобны на ўцёкі. Да раніцы я не спаў, абдумваў кожны крок сваіх будучых дзеянняў...

ХІІІ

Апоўдні я быў на нагах. Адчуваў сябе бадзёра і весела. Выклікаў па тэлефоне Буру. Ён прыехаў пасля сьнедання. Амаль цэлую гадзіну мы шпацыравалі з ім пад ліпамі. Іза, Жэнеўева і Яніна здалёк сачылі за намі. Я радаваўся, што яны западозрылі ня добрае і ўстрывожыліся. Шкада толькі, што ўсе мужчыны паехалі ў Бардо. Пра Буру, гэтага маленькага старога чалавечка, Жэнеўева гаварыла: «Ого, гэты чорт за бацьку ў агонь і ваду...» А Буру ўсяго толькі мой раб. Я звязаў яго па руках і нагах. Трэба было бацьчыць, як ён прасіўся ў той дзень, каб я не аддаваў зброі супраць яго свайму будучаму спадчынніку!.. «Вам няма чаго баяцца, — супакойваў я яго. — Ён адразу верне вам гэты дакумент, як толькі вы спаліце падпісаную ім заяву...»

Развітваючыся, Буру нізка пакланіўся дамам. У адказ яму ледзьве кіўнулі. Няўпэўненым крокам падышоў ён да свайго веласіпеда і рушыў з двара. Я адразу паведаміў жанчынам, што сёння вечарам паеду ў Парыж. Іза пачала адгаворваць мяне: «Як? З тваім

здараўем аднаму выпраўляцца ў такую дарогу? Гэта небяспечна! Усё можа здарыцца...»

— Нічога не зробіш,— адказаў я.— Мне трэба ўладзіць некаторыя фінансавыя справы. Я пра вас клапа-чуся больш, чым вам здаецца.

Яны з трывогай глядзелі то на мяне, то адно на аднаго. Мой іранічны тон выдаваў мяне. Першая асмялела Яніна:

— Няўжо няма каму вас замяніць? Магла б і бабуля з'ездзіць, і Хюбэр...

— Ты правільна разважаеш, дарагая!.. Правільна. Толькі, ведаеш, я прывык усё рабіць сам. І яшчэ — гэта, канешне, дрэнна, але я нікому не давяраю.

— Нават свайму сыну?! Дзядуля!

Яна так манерна праспявала слова «дзядуля», што мяне аж злосць разабрала. Якая самаўпэўненасць! Знайшлася мне дыпламатка!.. Адзін пісклявы голас чаго варты! Добра я яго запомніў учора ноччу!.. І я разрагатаўся шкодным майму сэрцу смехам. Пачаў задыхацца, кашляць. Жанчыны перапалохаліся. Іза... Ніколі не забуду яе змучанага бледнага твару. Не ўсё, мусіць, і ў яе добра са здараўем...

Я пайшоў. А Яніна, напэўна, не хацела пакінуць Ізу ў спакоі:

— Бабуля, не дазваляйце яму ехаць! Чуеце?!..

Але жонка мая ўжо не магла ваяваць са мною. Апошнім часам яна моцна здала. А неяк нядаўна я пачуў, як яна казала Жэнеўе: «Вось каб легчы, заснуць і ніколі ўжо не прачынацца...»

Мне стала шкада яе, як калісьці было шкада маю бедную маму... А няўмольныя дзеці ўсё цкавалі яе на мяне!.. Яны, канешне, па-свойму любілі маці, выклікалі доктара, прымушалі піць лякарствы, ляжаць у пачелі... Калі дачка і ўнучка адышліся, Іза дагнала мяне і папрасіла:

— Паслухай, мне патрэбны грошы...

— Сёння ў нас толькі дзесятага. А першага я даў табе на цэлы месяц наперад.

— Даў, але мне давялося трохі дапамагчы Яніне. У іх шмат даўгоў. Праз месяц я табе ўсё вярну...

Я адказаў, што ўсё гэта мяне мала цікавіць і карміць гэтага дармаеда Філі я не збіраюся.

— Паслухай, у мяне самой даўгі... І булачніку, і мясніку... Вось рахункі...

Я пашкадаваў яе. Прапанаваў падпісаць некалькі чэкаў: «Так я буду больш пэўны, што грошы не палывуць у другое месца...»

Яна згадзілася. Я дастаў сваю чэкавую кніжку і заўважыў, што Яніна і Жэнеўева сочаць за намі з алеі ружаў:

— Ого! Яны ж думаюць, што мы з табой гаворым пра нешта другое...

Іза ўздрыгнула і ціха спыталася:

— Пра што «другое»?

І ў гэты момант я адчуў рэзкі боль у сэрцы. Абедзвюма рукамі схапіўся за грудзі. Яна змянілася з твару:

— Табе дрэнна?

На імгненне я ўчапіўся за яе руку. Калі б які чужы чалавек бачыў нас у той момант, то напэўна падумаў бы: «Вось дзе пара! І жыццё пражылі ў згодзе і еднасці, і на старасці адно без аднаго не могуць!..»

Я прашаптаў: «Нічога. Мне ўжо лягчэй».

Напэўна, Іза рашыла, што вась і прыйшла тая хвіліна, калі можна і трэба пагаварыць шчыра, адкрыта, але на гэта ў яе не было сілы. Яна сама таксама задыхалася. А я хоць і быў хворы, але не здаўся, стараўся трымацца цвёрда, упэўнена. І не пазнаць было жонкі: хвароба знянацку падкасіла яе, яна ўся асунулася і калі і думала пра каго цяпер, то толькі пра дзяцей. Самой ёй было ўжо нічога непатрэбна. Яна хацела штосьці сказаць, падбірала словы, крадком паглядала ў той

бок, дзе стаялі дачка з унучкай: «Можа, адтуль прыйдзе падмога?..— Не...» І зноў яе позірк застыў на мне. Божа! Як шмат убачыў я ў гэтых няшчасных вачах! Тут і глыбокі адчай, і страшэнная знямога, і светлая спагада, і трапяткі сорам!.. Тое, што гаварылі ноччу дзеці, напэўна, параніла і яе душу.

— Луі! Цяжка мне, трывожна. Не едзь адзін!

Я адказаў, што, калі са мной здарыцца бяда ў дарозе, правозіць мяне сюды не трэба.

Яна пачала прасіць мяне не рабіць такіх страшных намёкаў, а я адрэзаў:

— Навошта марнаваць грошы? Зямля на могільках усюды аднолькавая.

— Вось бачыш,— уздыхнула яна.— Цяпер і я так лічу. Няхай хаваюць, дзе захочуць... Калісьці ўсё прасіла, каб мяне пахавалі побач з Мары... Ды што цяпер засталася ад нашай Мары?

Лішні раз я пераканаўся, што для яе Мары была голькі прахам, жменькай костачак. Не пасмеў я гаварыць, што ўсе гэтыя доўгія гады дзіцятка маё заставалася для мяне жывым, я чуў яго дыханне, і чысты жывы вобраз Мары не раз паўставаў перада мною ў гэтым сумным нялёгкім жыцці.

Дарэмна Жэнеўева і Яніна выглядалі і чакалі маці. Яна была такая стомленая... Можа, і зразумела яна нарэшце ўсю нікчэмнасць той шматгадовай барацьбы, якую вяла яна супраць мяне? Жэнеўева і Хюбэр пад націскам сваіх дзяцей штурхалі супраць мяне гэтую старую жанчыну Ізу Фандадэж, якая была калісьці маёй нявестай і разам са мной удыхала ў сябе водар пірэнейскіх начэй...

Хутка будзе паўстагоддзя, як мы ваюем адно з адным... І вось у гэты гарачы поўдзень абодва сапернікі адчулі, што іх усё ж лучыць адна нітачка, якая прадзецца старасцю... Мы ненавідзелі адно аднаго, ішлі па жыцці рознымі пуцявінамі, а сышліся ў адным мес-

цы... Далей ужо няма куды ісці... Далей — смерць... Ва ўсякім разе для мяне. А ёй... ёй яшчэ заставаўся бог... Уся людская марнасць, пажадлівасць, штодзённая ружына, усе клопаты, радасці і беды яе разам адпалі, і цяпер нічога не стаіць між ёю і богам. Ці бачыць яна яго цяпер? Не, не бачыць. Засталася яшчэ адна перашкода — няздзейсненыя планы і патрабаванні яе дзяцей. Іх сквапныя жаданні перапаўнялі яе душу. Зноў даводзілася шукаць, хітраваць, пагражаць, ліслівіць... Грашовы клопат, трывога аб здароўі дзяцей, іх намеры, іх прага да славы і багацця — нікуды ад гэтага не падзенешся, і ўсё трэба пачынаць нанова, як нанова рашае школьнік задачу, калі настаўнік усё перакрэсліць і напіша: «Перарабіць».

І зноў яна глянула на алею. Там паходжвалі Жэнеўева і Яніна і нібыта абразалі садовымі нажніцамі сухія галінкі на кустах ружаў. Я сеў на лаўку, каб трохі аддыхацца, і доўга глядзеў услед жонцы, — яна ішла па алеі, нізка апусціўшы галаву, нібы свавольнік-падлетак, які нарабіў бяды і ідзе на размову да строгага бацькі. Моцна парыла. Набліжалася навальніца. Шкада было глядзець на Ізу. Ішла яна цяжка, марудна: так ходзяць людзі, якім кожны крок — нясцерпная пакута. Мне нават пачулася, што яна прастагнала: «Ох, бедныя мае ногі!» І я падумаў, што нянавісць паміж мужам і жонкай, якія нямала разам пажылі на свеце, не такая неадольная, як ім здаецца...

Вось Іза падышла да дачкі і ўнучкі. Тыя, мусіць, пачалі яе папракаць. Нечакана яна павярнулася і пайшла да мяне. Расчырванелася, задыхалася, ледзьве дакульгала да лаўкі:

— Не магу я пераносіць такога надвор'я. І дыхаць не дае, і ціск мучыць... Паслухай, Луі, я... хацела ў цябе спытацца... Ведаеш, сама не свая... Нервы... Ты ж

пам'ятаеш... Суэцкія акцыі... Мой пасаг... Мы з табой прадалі іх... А куды пайшлі твая грошы?.. Ты ж тады сказаў мне падпісаць яшчэ нейкія паперы...

Я адказаў, што яна атрымала велізарны прыбытак. Акцыі былі прададзены па самай высокай цане, і адразу ж пасля гэтага іх курс пачаў рэзка падаць. Я растлумачыў, якія працэнтныя паперы купіў за атрыманыя грошы.

— Пасаг твой даў добры барыш. Усё аформлена на тваё імя і пакладзена ў Вестмінстэрскі банк. Сума зайдзросная, нават калі ўлічыць дэвальвацыю франка. Можаш быць спакойная. Дзецям да гэтага няма ніякай справы. Я — гаспадар сваіх уласных грошай і ўсяго таго, што я нажыў. Гэта маё. Але тое, што прыйшло з табой — гэта тваё. Дык ідзі супакой вунь тых анёлаў бескарэслівасці. Ах, як яны нас свідруюць!..

Яна схапіла мяне за руку.

— За што ты іх ненавідзіш? За што ты ўсю сваю сям'ю ненавідзіш?

— Гэта вы мяне ненавідзіце. Ці лепш сказаць, дзеці мае ненавідзяць мяне. А ты... ты проста не заўважаеш мяне. Для цябе я існую толькі тады, калі нервую цябе, наводжу страх...

— Мог бы дадаць яшчэ: «І калі мучу цябе...» Хіба я мала адпакутавала?

— Не трэба, Іза. Для цябе існавалі толькі дзеці. Іх ты толькі і бачыла...

— А да каго ж мне было гарнуцца, як не да іх? Больш у мяне нікога не было. Ты пакінуў мяне, пачаў здраджваць мне, і паўгода не прайшло пасля вяселля. Сам усё ведаеш...

— Іза, дарагая, няўжо ты хочаш, каб я паверыў, нібыта мае шашні цябе хвалявалі... Хіба што, можа, закраналі тваё самалюбства. Маладыя жонкі вельмі ганарлівыя...

Яна горка ўсміхнулася.

— Ты як быццам і шчыра гаворыш. Падумаць толькі, ты нават не заўважаў...

Я ўвесь закалаціўся,— засвяцілася надзея. І гаварыць неяк няёмка: калі тое было, сорак гадоў прайшло, патухлі ўжо даўно твая пачуцці, а вось успомніў — і затрапяталася надзея, што кахала яна мяне, а я і не ведаў... Ды не, цяпер ужо я не паверу.

— І ніколі ў цябе не вырвалася ні слова, ні крыку... Усё ў цябе забіралі дзеці.

Яна закрыла твар абедзвюма рукамі. Толькі цяпер, у гэты дзень, я заўважыў, якія на іх цёмныя плямы і ўздутыя вены.

— Дзеці? Пра што ты гаворыш? З таго часу, як мы пачалі спаць у розных пакоях, я ніколі не клала іх з сабой, нават калі хварэлі. Усё чакала, усё спадзявалася, што прыйдзеш...

Горкія слёзы цяклі па яе старэчых руках. І гэта была Іза. Адзін я мог разгледзець у гэтай непаваротлівай, нядужай старой жанчыне тую юную дзяўчыну — маю колішнюю спадарожніцу ў даліне Лілей...

— Сорамна і смешна ў мае гады ўспамінаць гэта... Даруй мне, Луі.

Я моўчкі глядзеў на вінаграднікі. І ў гэты момант мяне ахапіла сумненне. Няўжо такое можа быць? Жывеш з чалавекам амаль паўстагоддзя і бачыш яго толькі напалову!.. Няўжо з усіх яго слоў, учынкаў мы адбіраем і запамінаем толькі тое, што падаграе нашу крыўду на яго і падтрымлівае злапамятлівасць? У нас жыве нейкае пагібельнае імкненне спрашчаць чалавека, адкідаць усе рысы, якія маглі б змякчыць той агідны вобраз, што мы самі стварылі. Як жа мы спяшаемся выкінуць з памяці тое, што дапамагло б нам намаляваць не карыкатурны, а сапраўдны партрэт чалавека!.. Не, нам часцей за ўсё патрэбна карыкатура... І тады нам прасцей, лягчэй апраўдаць нашу нянавісць... А ці

не заўважыла Іза майго хвалявання? Ох, як паспяшлася яна выкарыстаць гэта.

— Ты не паедзеш сёння?

У вачах у яе бліснуў радасны агеньчык, як гэта заўсёды бывала, калі ёй здавалася, што яна «перамагла мяне». Я прытварыўся здзіўленым і адказаў, што не бачу ніякіх прычын, каб адкладаць паездку. Мы ўсталі і памалу пайшлі ў маёнтак па ліпавай алеі. Так было далей, затое не трэба было падымацца ўгору па крутой сцежцы і лішні раз верадзіць сэрца. Што рабіць? Я быў разгублены. А можа, не ехаць? Можа, пайсці ды аддаць жонцы свой сшытак?.. А што, калі... Яна абапёрлася рукой на маё плячо. Столькі гадоў яна не рабіла гэтага!.. Алея выводзіла да дому з паўночнага боку. Іза сказала:

— Ніколі гэты Казо не прыбірае садовых крэслаў...

Я разгублена паглядзеў на пустыя крэслы, што стаялі цесным кружком. Тым, хто сядзеў на іх ноччу, трэба было быць бліжэй адно да аднаго, каб гаварыць шэптам. На зямлі многа слядоў. Усюды акуркі тых цыгарэт, што курыць Філі. Тут, між гэтых разгалістых ліп, якія пасадзіў яшчэ мой бацька, пад начным небам засядаў варожы ваенны савет. Тут вырашалася, як аддаць мяне пад апеку або заслаць мяне ў вар'яцкі дом. Неяк аднойчы вечарам я ў парыве самапрыніжэння параўнаў сваё сэрца з клубком гадзюк. Не, не, цяперто я зразумеў: гадзюкі пакінулі мяне, выпаўзлі на волю і ноччу скруціліся ў мярзотны клубок сярод вась гэтах крэслаў, і на зямлі яшчэ відаць іх сляды...

«Грошы свае ты атрымаеш, Іза, — думаў я. — Але толькі свае. Больш ты ад мяне нічога не дачакаешся. Я зраблю так, каб і маёнтак вам не дастаўся. І лес прадам. Усё, што я атрымаў ад бацькоў, пойдзе майму сыну. Яго я яшчэ не ведаю. Але заўтра я пабачуся з гэтым юнаком. Які б ён ні быў, ён — не ўдзельнік вашай змовы. Гадаваўся, выхоўваўся ён далёка і не мо-

жа мяне ненавідзець. А калі і ненавідзіць, то прадмет яго нянавісці — чалавек уяўны, абстрактны, які са мной нічога агульнага не мае.

Я гнеўна скінуў з пляча жончыну руку і, забыўшыся пра сваё хворае сэрца, хутка пачаў падымацца на ганак. Іза крыкнула: «Луі!..» Я нават не аглянуўся.

XIV

Мне не спалася, я ўстаў, апрануўся і выйшаў на вуліцу. Не так проста было трапіць на бульвар Манпарнас: давялося пракладаць сабе дарогу праз натоўп, пятляць, абыходзіць танцораў. У былыя часы нават такія заядлыя рэспубліканцы, як я, ухіляліся ад гулянняў на свята Чатырнаццатага ліпеня¹. Тады ніводнаму прыстойнаму чалавеку і ў галаву не прыйшло б удзельнічаць у гэтых вулічных забавах і шэсцях. А цяпер вунь, куды ні глянь, усюды веселяцца, спяваюць, танцуюць. І зусім гэта не вулічны зброд. Ніякіх жулікаў, хуліганаў, зладзеяў. Добра апранутыя маладыя людзі радуюцца самі і радуюць другіх. Сярод жанчын, што танцуюць, амаль няма прастытутак. Часам таксі перапыняюць танец, і тады маладыя людзі жартаўліва, бяскрыўдна чапляюцца за дзверцы, за колы машын. Нейкі юнак незнарок штурхнуў мяне і гарэзліва закрычаў: «Дарогу шаноўнаму старому!» Я праходзіў між двух радоў усмешлівых, радасных твараў. «Што, не спіцца, дзед?» — прыязна кінуў мне чарнявы падлетак з раскошнай шавялюрай... Эх, Люк, Люк! Даўно ты ўжо ў сырой зямельцы!.. А мог бы і ты вось гэтак смяяцца, танцаваць!.. Можа, ты і мяне яшчэ на-

¹ Нацыянальнае свята французскага народа. 14 ліпеня 1789 г. паўстанцы штурмам узялі Бастылю, што стала пачаткам Вялікай французскай рэвалюцыі.

вучыў бы бесклапотна адпачываць, радавацца жыццю!.. Асыпаў бы я цябе і грашыма, і золатам, і падарункамі!.. Ды не... нічога табе ўжо не трэба... Так разважаў я, седзячы на тэрасе кафэ...

І раптам у натоўпе я ўбачыў самога сябе: гэта быў Рабэр. Побач з ім таптаўся нейкі нязграбны юнак, відаць, таварыш майго сына. У Рабэра такія ж доўгія ногі і кароткае тулава, як у мяне, ён уцягвае галаву ў плечы зусім як я. Глядзець на яго брыдка. Усе мае фізічныя недахопы ў яго падкрэслены. У мяне самога доўгі твар, ну а ў яго — дык зусім конская мыза. Плечы прыўзнятыя, як у гарбуноў. Дый голас у яго таксама як у гарбуна.

Я паклікаў яго. Ён адстаў ад свайго прыяцеля і спалохана азірнуўся.

— Толькі не тут! — выціснуў ён з сябе. — Прыходзьце на вуліцу Кампань-Прэм'ер. Я буду чакаць на тратуары з правага боку.

Я сказаў, што тут, у такім натоўпе, нас менш за ўсё можна заўважыць. Ён як быццам трохі супакоіўся, развітаўся са сваім таварышам і падсеў да майго століка.

Ён трымаў у руках спартыўную газету. Маўчанне наша зацягнулася, і я загаварыў пра коней. Стары Фандадэж любіў пагаварыць са мной на гэтую тэму, і пра коней сёе-тое я ведаў. Я расказаў Рабэру, што мой цесць вельмі грунтоўна абдумваў, на якога каня ставіць, і ўлічваў не толькі яго радаслоўную, але і шмат іншых дэталей, нават тое, якая зямля на бегавой дарожцы... Рабэр перапыніў мяне:

— А ў нас у магазіне заўсёды можна пранюхаць, ёсць шанц на выйгрыш ці не. (Пасля ўсіх сваіх няўдач ён уладкаваўся ў мануфактурным магазіне на вуліцы Пці-Шам.)

Аказваецца, яго цікавіў толькі выйгрыш. Коней ён не любіў.

— Мяне не да коней цягне. Вось веласіпед...

І вочы ў яго заблішчалі.

— А потым,— сказаў я,— захочаш аўтамабіль...

— Вы так думаеце?

Ён паслініў вялікі палец, адарваў папяроснай паперы і скруціў цыгарэту. І зноў маўчанне... Я спытаўся, як ідуць справы ў яго на працы. Ён адказаў, што частку персаналу ўжо звольнілі, але яму асабіста няма чаго баяцца. Пра крызіс, які ахапіў усю краіну, малады чалавек нічога не ведаў. Думкі яго ніколі не сягалі за межы яго вузкіх, дробных, асабістых інтарэсаў. І вось гэтаму тупому баяску я аддам мільёны... А можа, узяць ды пусціць гэтыя грошы на добрыя справы. Няхай будуць школы, бальніцы... Не, дзеткі мае так мяне не ўпусцяць: абавязкова знойдуць і прызначаць апеку... А калі па завяшчанні?.. Не, тады ўсё роўна дзядзецца ўсё дзяліць паміж спадчыннікамі, і толькі рэшту... Эх, Люк, быў бы ты цяпер са мной! Ён, вядома, не жахаецца бы ўсё гэта прыняць... Але што там, знайшоў бы я спосаб абагаціць яго! Ды так, каб ён мяне і не западозрыў... Даў бы, напрыклад, пасаг яго каханай...

— Паслухайце, месё, я...— сказаў Рабэр, пагладжваючы шчаку сваімі тоўстымі, чырвонымі, як каўбасы, пальцамі.— Я вось што думаю: а калі ваш павераны, ну, гэты Буру, возьме ды богу душу аддасць, а мы не паспеем спаліць маю заяву...

— Ну дык і што? На месца Буру стане яго сын. А зброю супраць Буру, якую я вам дам, калі трэба будзе, можна павярнуць і супраць сына.

Рабэр маўчаў і ўсё пагладжваў сваю шчаку. Не хацеў і я больш гаварыць. Я пасядзеў на свежым паветры, і, здаецца, у мяне пачынаўся прыступ.

— Добра,— сказаў Рабэр,— дапусцім, Буру спаліць маю заяву, і тады я аддам яму той дакумент, які і трымае яго ў нашых руках. Але дзе гарантыя, што гэты чалавек пасля не пойдзе да вашых спадчыннікаў

і не скажа: «Я ведаю, дзе схавана ваша спадчына. Прашу выдаць мне дзесяць тысяч за тое, што я прадам вам сакрэт, і столькі ж пасля таго, як скарб будзе ў вашых руках». Да таго ж ён можа ўсё ўладзіць так, каб яго імя нідзе не фігуравала. І тады ён ужо нічым не рызыкуе. Пачнецца расследаванне, зробіць дазнанне, пераканаюцца, што я — ваш сын, што жывём мы з маці раскошна, а не так, як да вашай смерці... І тады адно з двух: або плаціць падаткі з усёй сумы спадчыны, або каламуціць ваду, хітраваць...

На гэты раз гаварыў ён ясна і дакладна. Розум яго выйшаў са здранцвення. Мазгі нарэшце запрацавалі... Я быў прыемна здзіўлены, што ў гэтага прыказчыка моцна развіты сялянскія рысы: прадбачлівасць, недавер, страх перад рызыкай, жаданне нічога не пакідаць на волю выпадку. Яму, безумоўна, лепш было б атрымаць з рук у рукі сто тысяч, чым хаваць такое велізарнае багацце.

Я пачакаў, пакуль супакоіцца сэрца...

— У тым, што ты тут нагаварыў, ёсць доля праўды. Я згодзен з табою. Што ж, не падпісвай заявы. Я цалкам давяраю табе з маці. Зрэшты, калі спатрэбіцца, я дакажу як двойчы два, што гэтыя грошы мае. Але гэта ўжо ніякага значэння не мае: праз паўгода, ад сілы праз год я памру...

У адказ — ні слова спагады, суцяшэння, удзячнасці, якія ў такіх выпадках гавораць нават чужыя людзі. Не думаю, каб ён быў такі жорсткі,— проста ён быў зусім нявыхаваны.

— Ну, калі так,— сказаў ён,— можна паспрабаваць...

Падумаў трохі і дадаў:

— Трэба будзе хоць зрэдку наведвацца ў банк, пакуль вы жывыя. Няхай прывыкаюць да майго твару. Я буду хадзіць туды па грошы вам.

— Паслухай, Рабэр,— сказаў я,— ёсць у мяне яшчэ

некалькі сейфаў за граніцай. І калі ты хочаш, калі ты думаеш, што больш надзейнае...

— Што вы?! Пакінуць Парыж? Не, ніколі!

Я растлумачыў, што ён мог бы жыць у Парыжы і толькі час ад часу выязджаць за граніцу. Тады ён спытаўся, у якім выглядзе маё багацце — у грашах ці ў працэнтных паперах, і дадаў:

— А ўсё ж такі добра было б, каб вы мне напісалі пісьмо... Ну, нешта такое, што вы пры ясным розуме і поўнай свядомасці завяшчаеце мне без ніякага прымусу сваю маёмасць... Гэта можа мне вельмі спатрэбіцца... Хто ведае... Дый на душы ў мяне было б лягчэй... А то, ведаеце, раптам усё раскрыецца — мяне ж вашыя дзеці ў крадзяжы абвінавацяць...

Ён змоўк, купіў сабе кітайскіх арэхаў і накінуўся на іх так, нібы цэлы тыдзень нічога не еў. І раптам спытаўся:

— Вось цікава мне, а што яны вам зрабілі?

— Бяры, пакуль даюць, і не задавай больш пытанняў, — суха адказаў я.

Яго мяккія шчокі пачырванелі. На твары з'явілася пакрыўджаная нацягнутая ўсмішка, якой, мусіць, ён адказвае на папрокі свайго гаспадара, — і тады бліснулі яго здаровыя белыя вострыя зубы — адзінае, што ўпрыгожвае гэтага няўклюду.

Ён зноў змоўк і ўзяўся за арэхі. Не скажу, каб ён выглядаў надта шчаслівым. Відаць, фантазія ўжо малявала яму ўсялякія непаразумыні з паліцыяй, з маімі дзецьмі... І трэба ж было мне трапіць на такога! Усюды бачыць толькі небяспеку... Мне захацелася трохі развесаціць яго.

— У цябе ёсць сяброўка? — у лоб спытаўся я. — Можаш цяпер ажаницца, будзеш жыць з ёю, як багаты буржуа.

Ён зрабіў нейкі няпэўны жэст і заклапочана паківаў галавой. А я спакушаў далей:

— Ды цяпер ты можаш ажаніцца з кім захочаш. І калі ёсць у цябе на прыкмеце жанчына і здаецца табе непрыступнай...

Рабэр навастрыў вушы, і ўпершыню я ўбачыў, як загарэўся ў яго вачах агеньчык маладой страсці.

— Няўжо я змагу ажаніцца з мадмуазэль Бружэр?

— А хто яна, гэтая мадмуазэль Бружэр?

— Ды не... Я пажартаваў. Гэта старшая прыказчыца ў нашым магазіне. Такая жанчына! Але што я для яе... Пустое месца... Яна і ў мой бок не глядзіць...

Я запэўніў яго, што нават з дваццатай часткай таго багацця, якое я даю яму, ён зможа ўзяць замуж самую лепшую «старшую прыказчыцу» ў Парыжы.

— Ах, мадмуазэль Бружэр! — паўтарыў ён. — Не, куды там!..

Боль у сэрцы не праходзіў. Я паклікаў афіцыянта і хацеў разлічыцца, але Рабэр апярэдзіў мяне:

— Не, не. Што вы! Я сам.

Я з задавальненнем паклаў свае грошы назад у кішэню. Мы ўсталі. Музыканты ўжо складалі свае інструменты. Патухлі гірлянды электрычных лямпачак. Рабэру не трэба было асцерагацца, што яго ўбачаць разам са мной.

— Я правяду вас, — сказаў ён.

Сэрца ныла. Я папрасіў Рабэра не ісці так хутка і сказаў яму, што мне спадабалася, што ён не спяшаецца дарвацца да грошай.

— Толькі вось калі сёння ноччу я памру, — дадаў я, — ты страціш вялікае багацце.

Ён паціснуў плячыма і даволі абыякава аднёсся да такой бяды. Хоць у цэлым я, вядома, парушыў спакой гэтага маладога чалавека. Ростам ён быў ужо роўны са мной. А ці набудзе ён калі-небудзь арыстакратычныя замашкі? Вельмі ўжо нікчэмны выгляд меў гэты прыказчык, мой сын, мой спадчыннік... Я паспрабаваў надаць нашай размове душэўны характар, пачаў гавя-

рыць яму, што страшэнна каюся, перажываю, пакутую, што пакінуў без дапамогі яго з маці. Ён, мусіць, здзівіўся: ён лічыў, што я абышоўся з імі «па-людску». Як-ніяк хоць грошы насылаў... Ёсць такія, хто й гэтага не зрабіў бы. І дадаў страшныя словы: «Тым больш што не вы першы ў яе былі...»

Сыноч, відаць, не меў ніякай спагады і літасці да сваёй маці... Падышлі да майго дома, і ён нечакана сказаў:

— Можа, мне памяняць прафесію... Заняцца чым-небудзь такім, каб бываць на біржы... Тады прасцей было б растлумачыць, адкуль у мяне такія грошы.

— І не думай, Рабэр! Ты што?! Звяжашся з біржай — загінеш!

Ён заклапочана глядзеў на тратуар.

— Я ўсё пра гэтыя падаткі думаю. А раптам інспектар пачне дапытвацца...

— Зразумей жа ты нарэшце, што твае грошы будуць ляжаць у сейфе, і ніхто на свеце, акрамя цябе, не мае права адмыкаць сейф...

— Яно-то так. Але, ведаеце...

Я не вытрымаў і лягнуў дзвярыма перад яго носам.

XV

Калез.

У акно б'ецца муха. Перада мной бязлюдныя палеткі. Завывае вецер. Гоніць цяжкія хмары. Іх цень плыве па раўніне. Нечакана ўсё сціхла. Мёртвая цішыня... Так заўсёды бывае перад навальніцай. «Тата, і вінаграднікі грому баяцца...» — вось у такі самы дзень гадоў трыццаць таму назад так сказала наша Мары.

І зноў я ўзяў у рукі свой спытак. Прыглядаюся да свайго почырку. Вось ён які цяпер стаў... Я ўсё ж такі

давяду да канца мой расказ. Цяпер я ведаю, каму прызначана гэтая споведзь. Давядзецца толькі знішчыць тыя старонкі, ад якіх ім стане страшна. Я і сам сёе-тое не магу тут спакойна чытаць. Спыняюся на кожным радку, думаю, успамінаю. Вось такі я чалавек, чалавек сярод людзей, такі я... Вас, можа, нудзіць ад такіх, як я, — а я тым не менш ёсць, я існую...

У ноч з трынацатага на чатырнацатага ліпеня, калі я развітаўся з Рабэрам, я ледзьве даплёўся да свайго пакоя і лёг у пасцель. Страшэнны груз душыў мяне. Я задыхаўся, а паміраць не паміраў... Акно было адчыненае. Калі б пакой мой быў на пятым паверсе!.. А так, з другога паверха, і не заб'ешся, — толькі гэтая думка мяне і спыняе. Дрыготкай рукою ледзьве дацягнуўся да таблетаў, якія звычайна мне дапамагаюць.

Пад раніцу нарэшце пачулі мой званок. Паклікалі доктара, ён даў мне ўкол. Дыхаць стала лягчэй. Мне загадалі некалькі дзён не ўставаць з пасцелі. Моцны боль робіць нас вельмі паслухмянымі, і я баяўся нават пальцам паварушыць. Брыдкія шпалеры ў маім пакоі, смурод, дабітая мэбля, святочны шум і гул у дзень Чатырнацатага ліпеня — нічога мяне не гняло: боль сціх, а большага я і не хацеў. Неяк вечарам заходзіў Рабэр. Пасядзеў трохі і больш не паказваецца. А маці яго прыходзіць кожны дзень. Дапамагае мне, робіць сякія-такія паслугі, прыносіць пошту (пісьмы мне дасылалі да запатрабавання, — з дому, праўда, ніводнага радка).

Я не скардзіўся, трымаўся спакойна, лагодна і прымаў усе лякарствы, якія мне прыносілі. Пра наш сумесны план маці гаварыць не хацела. «А куды спяшацца?» — і адразу пераводзіла гаворку на што-небудзь іншае. «Як куды спяшацца?» — уздыхаў я і паказваў на свае грудзі.

— Мая мама дажыла да васьмідзесяці гадоў, а

прыступы ў яе былі цяжэйшыя, чым у вас,— супакойвала яна мяне...

Аднойчы раніцай мне стала намнога лягчэй. Такім бадзёрым я даўно сябе не адчуваў. Я прагаладаўся, але ўсё, што давалі ў гэтым доме, немагчыма было есці. У мяне з'явілася спакуслівая думка схадзіць паабедцаць у невялікі рэстаранчык на бульвары Сэн-Жэрмэн. Кухня там была адмысловая. Дый каштавала ўсё надорага. А то зойдзеш, бывала, у які неведомы рэстаран і дрыжы, бойся, што зараз як налічаць!..

На таксі даехаў да вуліцы Рэн. Прайшоўся трохі, каб паспрабаваць свае сілы. Што ж, здаецца, здароўе маё пайшло на лад. Час быў яшчэ ранні — гадзін дванаццаць,— і я вырашыў зайсці ў кафэ «Дэ Маго» выпіць шклянку мінеральнай вады. Сеў у мяккае крэсла і рассяяна глядзеў на бульвар...

Раптам мне кальнула ў сэрца. У акне на тэрасе кафэ я ўбачыў знаёмыя вузкія плечы, лысіну, сіваватую патыліцу, адтапыраныя вушы... Хюбэр... Ён унурыўся ў газету і з-за сваёй блізарукасці амаль носам вадзіў па радках. Наўрад ці ён мяне бачыў. Сэрца маё памалу супакойвалася. Мяне нават ахапіла нейкая радасць: я за табой сачу, а ты, дурань, і не падазраеш...

Цікава!.. Я зусім не здзівіўся б, калі б сустрэў свайго сына дзе-небудзь у шыкоўным рэстаране на Вялікіх бульварах. Але тут!.. Як ён апынуўся ў гэтым квартале?.. Значыць, прыйшоў ён сюды з нейкай мэтай... Я вырашыў пачакаць. Загадзя расплаціўся за мінеральную, каб можна было адразу пайсці, калі спатрэбіцца.

Хюбэр кагосьці чакаў і ўсё паглядаў на гадзіннік. Я крыху здагадваўся, хто зараз кradком падыдзе да яго, і быў амаль расчараваны, калі пад'ехала таксі і адтуль вылез мой дарагі зяць Альфрэд. Ён быў у піжоністым саламяным капелюшы-канацьце. Пакінуўшы далёка жонку, гэты саракагадовы таўстун зусім ажыў.

Вунь як выфранціўся: белы касцюм, яркія жоўтыя туфлі... На фоне гэтай правінцыяльнай крыкліваасці вельмі добра выглядаў Хюбэр у сваім строгім элегантным касцюме. Ну, гэты-то ўмее глядзець сябе. Неда-рэмна Іза гаворыць пра яго: «Апранаецца, як сапраўдны Фандадэж».

Альфрэд зняў капялюш і выцер потны лоб. Потым залпам выпіў чарачку каньяку. Хюбэр устаў і пагля-дзеў на гадзіннік. Я падрыхтаваўся ісці следам за імі. Мусіць, пойдучь браць таксі. Што ж, я зраблю тое са-мае і высачу іх. Хоць, відаць, не так гэта будзе проста. Добра ўжо тое, што я ўбачыў... Я пачакаў, пакуль яны адышліся. У таксі яны не селі... Пехатой пайшлі цераз плошчу. Пра нешта гамоняць і кіруюць у бок Сэн-Жэр-мэн-дэ-Прэ... Вось дзе нечаканасць, вось дзе цуд: або-два зайшлі ў царкву!.. Наўрад ці паліцэйскі, які ба-чыць, што злодзей сам лезе ў пастку, адчувае такую радасць, як я ў той момант. Я аж задыхаўся ад рада-сці. Я зноў трохі пачакаў — яны маглі хутка вярну-ца: сын мой блізарукі, затое ў зяця вочы як у ястраба. Я ледзьве прымусіў сябе пастаяць пару хвілін на тра-туары, а потым таксама падаўся ў царкву.

Было гэта ў пачатку першай гадзіны. Асцярожна прайшоўся я па цэнтральным нефе. Людзей было мала, і хутка я пераканаўся, што тых, каго я шукаў, тут не было. На нейкае імгненне я засумняваўся: можа, яны бачылі мяне і зайшлі сюды, каб забытаць сляды, а самі выйшлі цераз бакавыя дзверы. Я павярнуў назад і, хаваючыся за вялізнымі калонамі, пайшоў па пра-вым бакавым прыдзеле. І раптам у самым цёмным кут-ку, у глыбокай нішы, я ўбачыў іх. Абодва сядзелі на крэслах, а пасярод іх затаілася яшчэ адна згорбленая, пакорлівая асоба. Прысутнасць гэтага чалавека мяне зусім не здзівіла. Некалькі хвілін назад у кафэ я ча-каў, што менавіта гэты нікчэмны чарвяк Рабэр пад-паўзе да століка майго законнага сына.

Я прадчуваў такую здраду, але ўсё адганяў ад сябе гэтую думку. Пасля самай першай сустрэчы з Рабэрам мне стала ясна, што ў гэтага шчанюка, гэтага раба не хопіць адвагі, каб паслухацца мяне. Дапускаў я і тое, што маці гэтага дурня, якая занадта добра помніць свае непрыемнасці з прадстаўнікамі правапарадку, напэўна ж будзе раіць сыну ўпотаі згаварыцца з маёй сям'ёй і прадаць мой сакрэт як мага даражэй... І шкада, і агідна было мне глядзець на Рабэра: моцна яго заціснулі гэтыя два кіты! Адзін з іх — Альфрэд — не благі хлопец, як кажуць. Думае толькі пра сваю выгаду, далей свайго носа нічога не бачыць (што, зрэшты, ідзе яму на карысць). А вось другі — сыноч мой Хюбэр!.. У гэтага ёсць і празорлівасць, і асцярожнасць, і вострыя іклы, і выключная ўладарнасць над людзьмі (рыса, канешне, атрыманая ад мяне). Рабэр тут, вядома, бездапаможны... Я сачыў за імі з-за калоны так, як глядзіш часам на барацьбу павука і мухі, калі ўжо загадзя ведаеш, што зараз ад аднаго ўдару загіне і павук і муха. Рабэр усё ніжэй і ніжэй схіляў сваю галаву. А пачынаў ён, мусіць, бадзёра: «Усё дзелім папалам!» Гэты звярок, бачыце, убіў сабе ў галаву, што сіла на яго баку... Эх, дурань!.. Ды з таго моманту, як ты падаў свой голас, цябе адразу раскусілі, і не табе цяпер ставіць умовы... І толькі я, сведка гэтай барацьбы, бачыў яе абсалютную безнадзейнасць і непатрэбнасць! Я адчуваў сябе як усемагутны бог! Я збіраўся знішчыць гэтых гнюсных насякомых, растаптаць гэтых мярзотных гадзюк, і ціхенька смяяўся.

Прайшло яшчэ хвілін дзесяць, і Рабэр зусім анямеў. Затое ўвесь час гаварыў Хюбэр, — відаць, аддаваў распараджэнні, а малады чалавек пакорліва слухаў і ўгодліва ківаў галавой. Ён усё больш горбіўся: спіна была ўжо зусім круглая. Альфрэд разваліўся ў саламяным крэсле, закінуў нагу на нагу і зрэдку задаволена

адкідаў назад галаву, і я мог бачыць яго чорную ба-
раду, яго вясёлы тлусты твар.

Нарэшце яны ўсталі і не спяшаючыся пайшлі да
выхаду. Я рушыў следам. Панура плёўся Рабэр, нібы
злодзей паміж двума жандарамі. Нязграбнымі чырво-
нымі рукамі камячыў ён свой паношаны шэры капя-
люш. І ў той самы момант, калі я падумаў, што больш
тут ужо ніхто мяне нічым не здзівіць, я ўбачыў, як
Хюбэр адстаў ад Альфрэда і Рабэра, апусціў руку ў
крапільніцу са «святой вадой», павярнуўся да алтара
і ўрачыста перахрысціўся.

Больш мне не было куды спяшацца. Навошта тур-
бавацца, сачыць за імі далей? Цяпер я ведаў, што сён-
ня ўвечары або заўтра раніцай Рабэр прымчыцца да
мяне, скажа, што ён з усім згодны, і будзе прасіць хут-
чэй брацца за наш план. Як жа мне яго сустрэць? Трэ-
ба падумаць. Часу ў мяне яшчэ хапае... Я стаміўся і
прысеў перадыхнуць. Сынава ханжаства, яго пачвар-
ны жэст перад алтаром... «святая вада...». Вось што
ашаламіла мяне, вось што балюча параніла мяне і за-
сланіла сабой усё астатняе!..

Маладзенькая, сціпла апранутая дзяўчына села по-
бач, паклала нейкі клуначак і стала на калені. Я доб-
ра бачыў яе профіль, крыху схіленую наперад шыйку.
Погляд яе быў прыкаваны да таго самага алтара, на
які так урачыста хрысціўся Хюбэр...

Зайшлі два семінарысты. Адзін высокі, худы,— ён
нечым нагадаў мне абата Ардуэна. Другі быў невяліч-
кага росту, з пухленькім дзіцячым тварам. Яны так-
сама ўкленчылі і застылі. Вочы іх умольна ўпіваліся
ў алтар. А я не мог зразумець, што яны там бачаць.
«Ну што,— думаў я,— нічога тут асаблівага няма,
акрамя цішыні, халадку, паху ладану, воску ды ка-
менных сырых сцен...» І зноў мой позірк спыніўся на

твары маладзенькай дзяўчыны. Цяпер вочы яе былі заплюшчаныя. У яе былі доўгія вейкі, і мне ўспомніліся заплюшчаныя вочы нашай Мары, калі яна ляжала ў труне. Я адчуваў, што вось тут, зусім блізка, побач са мной, і разам з тым бясконца далёка ад мяне, існуе невядомы мне свет дабыні... Іза часта гаварыла мне: «Ты бачыш усюды благое, адно толькі благое...» Гэта было і праўда, і няпраўда.

XVI

Абедаў я з добрым настроем. Такой раскаванасці, свабоды, упэўненасці даўно я не адчуваў. Нібы здрада Рабэра не толькі не перакрэсліла ўсіх маіх планаў, а, наадварот, паспрыяла ім. У маім узросце чалавеку, жыццё якога можа абарвацца ў кожную хвіліну, не варта шукаць прычын перамены свайго настрою: яны фізіялагічныя. Міф аб Праметэю недарэмна сцвярджае, што ўвесь сусветны смутак залежыць ад печані. Але хто адважыцца прызнаць такую простую, грубую ісціну? Боль пакінуў мяне. Я з задавальненнем з'еў смажанае мяса з кроўю. Я радаваўся, што кавалак дастаўся мне вялікі і не давядзецца траціць грошы на другія стравы. А на дэсерт вырашыў узяць сыру — тады і пад'ясі, і танна заплаціш.

Як жа мне быць з Рабэрам? Трэба нешта прыдумаць, але я стаміўся і не магу засяродзіцца. А зрэшты, нашто мне задурваць сабе галаву нейкімі планами? Лепш за ўсё — экспромт. Не хацеў я нічога планаваць і ўсё ж смакаваў, наперад адчуваў тую асалоду, што чакае мяне: хіба гэта не ўцеха, хіба гэта не радасць — пагуляць, як кошка, з гэтым дурным мышанём, Рабэрам. А ён жа, вядома, і не здагадваецца, што я дазнаўся пра яго здраду... Жорсткі я ці не? Бадай, жорсткі. Але не болей, чым іншыя, чым дзеці ці жанчыны. Жорсткі — як і ўсе (і тут мне ўспомнілася маладзень-

кая дзяўчына з царквы Сэн-Жэрмэн-дэ-Прэ) — як і ўсё тэа, хто не шануе Хрыста.

Я вярнуўся на таксі ў свой пакойчык на вуліцы Брэа і прылёг адпачыць. Студэнты, якія займалі большасць пакояў у гэтым доме, раз'ехаліся на вакацыі. Было ціха і спакойна. І ўсё ж пакойчык мой з такой беднай мэбляй і не вельмі чыстымі фіранкамі ніяк не назавеш утульным. Ад ложка ў стылі Генрыха II падклеіваліся маленькія кавалачкі драўлянай разьбы. Чыясьці дбайная рука сабрала іх і паклала ў бронзавы кубачак, што стаяў на каміне. На глянцавітых шпалерах з муравым узорам скрозь плямы. Нават пры адчыненым акне пах ад начной прыгожай тумбачкі, абліцаванай чырвоным мармурам, стаяў у паветры. Стол быў засланы абрусам гарчычнага колеру... Вось такое тут было «абсталіванне» — узор недарэчных, безгустоўных мяшчанскіх прэтэнзій.

Прачнуўся я ад нейкага шоргання. Расплюшчыў вочы і ўбачыў перад сабой Рабэраву маці. Яна лісліва ўсміхалася. І калі б нават я нічога не ведаў пра здраду яе сынка, то адна толькі гэтая ўсмешка навяла б мяне на нядобрыя думкі. Празмерная ласкавасць, угодлівасць — надзейныя прыкметы вераломнага ўчынку. Я, аднак, таксама ўсміхнуўся і пахваліўся, што адчуваю сябе многа лепш. Дваццаць гадоў назад у яе быў не такі тоўсты нос. Прыгожы круглы роцік тады быў запоўнены двума радамі моцных белых зубоў, якія атрымаў сабе ў спадчыну Рабэр. А сёння яна шырока ўсміхнулася, і я ўбачыў устаўныя сківіцы. Яна, мусіць, ішла хутка, спацела, і едкі пах поту перабіваў нават «водар» ад прыгожай начной тумбачкі. Я папрасіў яе шырэй адчыніць акно. Яна паслухмяна ўсталала, падышла да акна і насцеж расчыніла яго. Зноў вярнулася, зноў абдарыла мяне сваёй робленай усмеш-

кай і прашчабятала, што цяпер, калі я паправіўся, Рабэр поўнасю гатовы да «той самай справы». Заўтра, у суботу, хлопчык прыйдзе да мяне апоўдні. Я нагадаў ёй, што ў суботу пасля абеду банкі не працуюць. Тады яна сказала, што Рабэр адпросіцца з работы ў панядзелак. Яго абавязкова адпусцяць, а, зрэшты, можна і не адпрошвацца: няма чаго цяпер баяцца гаспадара.

Яна моцна здзівілася, калі я рашуча запярэчыў і сказаў, каб Рабэр не звальняўся з працы яшчэ некалькі тыдняў. Развітваючыся, яна паабяцала зайсці да мяне заўтра разам з сынам, але я адказаў, што буду чакаць Рабэра аднаго і хачу пагаварыць з ім сам-насам, каб лепш, глыбей пазнаёміцца з юнаком і навучыць яго сямутаму... Бедная дурніца не магла схаваць сваёй заклапочанасці: яна, вядома, баялася, каб сын не выдаў сябе. Аднак, калі я гавару сваім прывычным рашучым голасам і свідрую субяседніка сваім суровым позіткам, ніхто і не адважыцца спрачацца са мною. Вось так, дарагая, сама ж падвучыла сынка пайсці на змову з маёй сям'ёй!.. Я вельмі добра ведаў гэтага баяліўца, гэтага недарэку, каб уявіць сабе, як заўтра будзе ён калаціцца перада мной.

Калі назаўтра раніцай няшчасны Рабэр пераступіў мой парог, я адразу зразумеў, што адпакутаваў ён за гэтую ноч больш, чым я мог меркаваць. Павекі яго пачырванелі, апухлі,— спаць яму, відаць, ні хвілінкі не давялося. Па-зладзейску бегалі вочкі... Я запрасіў яго сесці і са спачуваннем сказаў, што мне не падабаецца яго хваравіты выгляд. Словам, я быў з ім лагодны, амаль пяшчотны. З зайздросным адвакацкім красамоўствам я пачаў маляваць яму карціны райскага бесклапотнага жыцця, якое адкрывалася перад ім. Я куплю яму ў Сэн-Жэрмэне дом, парк гектараў на дзе-

сяць. Усе пакоі ў доме будуць абстаўлены старадаўняй мэбляй. У парку — сажалка, у ёй — цудоўная рыба. На двары — гараж на чатыры аўтамабілі. Адна за адной на маладога чалавека сыпаліся ўсё новыя і новыя спакусы. Калі я загаварыў пра аўтамабіль і прапанаваў купіць машыну самай лепшай амерыканскай маркі, трэба было бачыць, якія пакуты цярэў гэты чалавек. Хутчэй за ўсё ён паабяцаў не прымаць ад мяне пры жыцці ніводнага франка.

— Больш цябе ўжо ніхто і нішто не патрывожыць, — дадаў я. — Купчую падпішаш сам. Я ўжо адклаў і ў панядзелак перадам табе некаторыя каштоўныя паперы, ад якіх ты будзеш мець гадавую рэнту сто тысяч франкаў. З такой сумай можна пакуль што спакойна жыць. А асноўная частка майго капіталу — у Амстэрдаме. На наступным тыдні мы з табой з'ездзім туды і аформім усе дакументы... Пачакай, Рабэр, што з табой?..

Ён прамармытаў:

— Не, не трэба... Я нічога не возьму ад вас... пакуль вы будзеце жыць... Не хачу я вас абкрадаць... Не хачу... Не трэба...

Ён стаяў, абапёршыся аб шафу, і грыз пазногці на левай руцэ. Я пранізваў яго сваім пільным позіркам, якога так баяліся ў судзе. Бывала, у некаторых падсудных падкошваліся ногі ад такога погляду, і яны падалі на рукі жандараў...

А ў глыбіні душы я быў нават удзячны Рабэру. Цяпер я мог жыць свабодна, незалежна ад яго. А магло ж так здарыцца, што дажываў бы я свой век разам з гэтым чарвяком. Не было ў мяне да яго і нянавісці. Я вырашыў адкінуць яго са сваёй дарогі і не рабіць яму нічога благага. І ўсё ж я не мог адмовіць сабе ў асалодзе трохі пазабаўляцца з ім:

— Як гэта прыгожа, Рабэр! Ты мяне парадаваў. Мяне вельмі кранула, што ты хочаш дачакацца маёй

смерці. Але я не прыму такой ахвяры. У панядзелак ты атрымаеш усё, што я абяцаў, а да канца тыдня я перавяду на тваё імя астатнюю частку капіталу (ён замахаў рукамі, скрывіўся, нешта замармытаў). Як гэта разумець, Рабэр?! Мне ўсё гэта надакучыла! Або ты згадзіся, або зусім нічога ад мяне не атрымаеш, — суха адрэзаў я.

Ён адвёў убок вочы і папрасіў пачакаць некалькі дзён, — хацеў выйграць час, каб напісаць у Бардо і атрымаць адтуль адпаведныя ўказанні. Ах ты ідыёт няшчасны!

— Рабэр, ты мяне здзіўляеш. Не разумею я цябе...

Я акінуў яго, як мне здавалася, лагодным позірам. Якая там лагоднасць?! — Вочы ў мяне яшчэ горшыя, чым я сам. Рабэр ледзь чутна прашаптаў:

— Чаму вы на мяне так гледзіце?

— Чаму я на цябе так гляджу? — перапытаў я, міжволі перадражніваючы яго. — А ты, чаму ты не можаш глядзець мне проста ў вочы?

Людзі, якіх усе любяць, ад прыроды ўмеюць знаходзіць менавіта тыя словы і жэсты, якія прыцягваюць усе сэрцы. А я ўжо так прывык выклікаць ва ўсіх страх і нянавісць, што ў мяне і вочы, і бровы, і голас, і нават смех толькі падкрэсліваюць маю бессардэчнасць. Так было і цяпер: я хацеў надаць свайму позірку лагоднасці, паблажлівасці, а няшчасны хлапец курчыўся ад страху. Я ўсміхнуўся, а ён успрыняў маю ўсмішку як злавесны знак бяды. І нарэшце — так апошнім ударам дабіваюць жывёліну — я нечакана спытаўся:

— Ну, а тыя, колькі ж паабяцалі яны?

Ашаломлены юнак з жахам і адчаем глянуў на мяне: «Х-хто т-тыя?.. Хто па-а-бяцаў?»

— Як хто? А тыя два месце: адзін — тоўсты, другі — тонкі.

Мне ўжо хацелася хутчэй скончыць гэтую размову.

Агідна было працягваць такую гульню, але ж не адразу неяк адважышся раздушыць абцасам сараканожку...

— Ды супакойся ты! — сказаў я нарэшце. — Я дарую табе.

— Гэта не я... Я не хацеў... Гэта...

Я заціснуў яму рот рукой. Не хапала яшчэ, каб гэты чарвяк абвінаваціў ва ўсім сваю маці.

— Ціха! Не трэба нікога называць... Ну, колькі абяцалі? Мільён? Пяцьсот тысяч? Меней? Немагчыма! Трыста тысяч? Дзвесце?

— Не, — жаласна запішчаў ён. — Нам абяцалі рэнту. Гэта нас і спакусіла, гэта надзейней. Дванаццаць тысяч франкаў у год.

— З сённяшняга дня?

— Не, калі яны спадчыну атрымаюць. Яны ж не маглі дадумацца, што вы можаце ўсё ўжо цяпер пакласці на маё імя. А цяпер позна ўжо... Цяпер яны мяне адразу ў суд... Хіба што ўсё схаваць ад іх... Ах, які я быў дурань!.. Вось мне і кара...

І ён уткнуўся галавой у мой ложка і заліўся горкімі слязьмі. Адна рука яго бездапаможна павісла, вялікая чырвоная рука, налітая кроўю...

— Як-ніяк, а я ж ваш сын, — стагнаў ён. — Не адракайцеся ад мяне...

І нязграбным рухам ён паспрабаваў абняць мяне за шыю. Я даволі далікатна не даў яму гэтага зрабіць. Потым падышоў да акна і сказаў:

— З першага жніўня ты і твая маці будзеце атрымліваць паўтары тысячы франкаў у месяц. Я паклапачуся, каб гэтая рэнта выдавалася да канца твайго жыцця. Калі спатрэбіцца, яе перавядуць на імя тваёй маці. Мая сям'я ні ў якім разе не павінна ведаць, што я раскрыў вашу змову ў царкве Сэн-Жэрмэн-дэ-Прэ. (Ён аж падскочыў, калі пачуў гэтую назву.) Думаю, няма патрэбы папярэдзваць цябе, што, калі ты не зможаш утрымаць язык за зубамі — страціш усё. І яшчэ. Я змагу табе ад-

дзячыць, калі ты будзеш трымаць мяне ў курсе ўсяго таго, што будзе задумвацца супраць мяне.

Цяпер-то ён добра ведаў, як цяжка ад мяне што-небудзь утаіць і як дорага будзе каштаваць яму яшчэ адна здрада. Я даў зразумець, што не жадаю больш бацьчыць ні яго самога, ні яго маці. Пісаць яны мне могуць да запатрабавання ў тое самае паштовае аддзяленне.

— Калі ад'язджаюць з Парыжа твае супольнікі?

Ён запэўніў мяне, што яны паехалі ўчора вечарам. Я рэзка спыніў яго, калі ён пачаў расшарквацца, дзякаваць і даваць абяцанні. Ён, вядома, быў ашаломлены: нейкае казачнае бажанства, якому ён здрадзіў, то ўзнімала яго да нябёс, то кідала ў бездань, то зноў падхоплівала... Сабой ён ужо не валодаў і аддаў усяго сябе ў рукі гэтаму бажанству. Выгнуўшы спіну, утуліўшы хвост, гэты сабака паўзком выносіў костку, якую я кінуў яму... Раптам ён спахапіўся і спытаўся, як і цераз каго ён будзе атрымліваць рэнту.

— Ты яе атрымаеш. Я заўсёды выконваю свае абяцанні. Астатняе — не твая справа!..

Рука яго ўжо была на клямцы, а штосьці не давала яму пайсці. У поўнай нерашучасці ён загаварыў:

— Добра было б цераз якую-небудзь страхавую арганізацыю... ну, нібыта гэта пажыццёвая рэнта ці яшчэ што-небудзь такое... Так было б спакайней...

Я з усёй сілы выпхнуў яго за дзверы.

XVII

Я абапёрся аб камін і машынальна пачаў лічыць кавалачкі драўлянай разьбы, што ляжалі ў бронзавым кубачку.

Колькі марыў я пра гэтага незнаёмага сына! Усё мае бязрадаснае жыццё мяне ніколі не пакідала адчування, што ён ёсць, падростае, мужнее. Дзесьці ёсць у мяне сын, мой сын, я знайду яго, калі захачу, і, можа,

хоць ён стане мне ўцехаі. Жыве ён не ў раскошы, але ад гэтага ён мне яшчэ бліжэйшы: мне прыемна было думаць, што ён нічым не будзе нагадваць майго законнага сына Хюбэра. Мне бачыўся ён простым, здаровым, дужым — вартасці, якія так шануюць у народзе... Словам, на яго я ставіў сваю апошнюю карту. Я цвёрда ведаў: калі і яна будзе бітая, то больш чакаць ад гэтага жыцця мне не будзе чаго, — застанеца толькі скруціцца ў клубочак, адварнуцца да сцяны і чакаць смерці... За сорок гадоў, як мне здавалася, я звывся з нянавісцю — мяне ненавідзелі, і я ненавідзеў. А аказалася, як і ўсе людзі, я песціў у душы іскрынку надзеі і, як мог, ашукваў свой душэўны голад... да самай апошняй мяжы... А цяпер усё было скончана.

Цяпер я пазбаўлены нават ганебнай асалоды строіць планы, як пазбавіць спадчыны тых, хто хацеў мне ліха. Рабэр навёў іх на мой след: у рэшце рэшт яны знойдуць усе мае сейфы, нават тыя, якія запісаны на чужое імя. А можа, прыдумаць яшчэ што-небудзь? Эх! Пажыць бы яшчэ ды ўсё растраціць! А потым памерці... і каб у іх не было нават чым заплаціць за маю самую танную труну... Але пасля такога жыцця, калі ўсё падлічвалася да апошняга сантыма, ашчаджалася, эканомілася — хіба можна пасля такога жыцця стаць марнатраўцам?! Ды яшчэ ў маім веку!.. А дзеткі мае, канешне ж, будуць сачыць за кожным маім крокам. Не, не магу я кідаць грошы на вецер — гэта дало б неяспечную зброю маёй сямейцы... Трэба было пачынаць усё гэта раней, памалу, паціху... А цяпер — паспрабуй, разарыся! Куды ты падзенеш свае капіталы? Ах, забраць бы іх з сабой у магілу, і там сціскаць у абдымках гэтае золата, гэтыя купюры! І даказаць усім святым, што багацце зямное можа паслужыць і на тым свеце!

А можа, стаць шчодрым дабрачынцам? Узяць ды паслаць у канторы грамадскай апекі або ў манастыры ахвяраванні ад добрага чалавека, які захацеў застацца

невядомым? Магу ж я нарэшце забыцца пра сваіх ворагаў і падумаць пра іншых людзей?.. Але самае страшнае ў тым, што старасць — гэта вынік цэлага жыцця, вынік канчатковы, у якім немагчыма памяняць ніводнай літары, ніводнай лічбы, ніводнай коскі... Шэсцьдзесят восем гадоў ляпіў я з сябе гэтага старога, перапоўненага нянавісцю да сваіх блізкіх... Такім я і памру. Якім зрабіла мяне жыццё, такім я і застануся! А як хацелася б стаць другім! О, божа, калі ты ёсць!..

Вечарэла. Прышла служанка, паслала мне пачасць, а аканіц не зачыніла. Я лёг. Вулічны тлум і святло ліхтароў не перашкаджалі мне драмаць. Не раз я прачынаўся, — як у вагоне, калі поезд спыняецца, — і зноў засынаў. Я не адчуў сябе хворым, і ўсё ж мне здавалася, што варта толькі затаіцца і пачакаць, як сон гэты зробіцца вечным.

Мне заставалася зрабіць распараджэнні, каб Рабэру выплачвалі рэнту, ды схадзіць на пошту і забраць пісьмы, калі яны там ёсць. Ужо тры дні я туды не заходзіў. Цяпер не зробіць гэтай паслугі і Рабэрава маці. Гэтае чаканне невядомага, можа, самага важнага, самага патрэбнага пісьма!.. Яно застаецца заўсёды з намі, нягледзячы ні на што! Вось вам доказ таго, што нельга ніколі чалавека пазбавіць надзеі! Нікому не вырваць з нас гэтага жывучага пырніку!..

Назаўтра я ўстаў апоўдні. Думка пра пісьмы надала мне сілы, і я пайшоў на пошту. Ішоў дождж, у мяне не было з сабой парасона, і таму я стараўся трымацца ля самай сцяны. Мусіць, нешта я рабіў не так: прахожыя паварочваліся, прыглядаліся да мяне. А мне хацелася крыкнуць ім: «Што вы на мяне глядзіце? Што ўва мне незвычайнага? А можа, вы думаеце, што я вар'ят? Ну, тады нікому не гаварыце, а то мае дзеткі адразу схопяцца за гэта. Ды не глядзіце вы на мяне гэ-

так: я такі, як і ўсе, — вось толькі родныя дзеці мяне ненавідзяць і я мушу бараніцца ад іх. Але гэта зусім не значыць, што перад вамі вар'ят. Часам я бываю ўзбуджаны — гэта ад лякарстваў: я хварэю на грудную жабу. Я гавару сам з сабою. Ну і што? Я заўсёды адзін. А чалавеку абавязкова трэба з кім-небудзь гаварыць. Дык што ж тут незвычайнага, калі адзінокі чалавек нешта мармыча і робіць нейкія жэсты».

У пакеце, які мне выдалі на пошце, былі плацежныя паведамленні, некалькі пісем з банкаў і тры тэлеграмы. У тэлеграмах хутчэй за ўсё пойдзе гаворка пра нейкае маё распараджэнне на біржы, якога маклер не змог выканаць. Я вырашыў зайсці ў якую-небудзь забягалаўку паблізу і там азнаёміцца з поштай.

За доўгімі сталамі сядзелі выпакцаныя ў мел і цэмент муляры. Гэта былі людзі самага рознага ўзросту. Яны паволі дажоўвалі свае невялікія порцыі, запіваючы абед літрам віна, і амаль усе маўчалі. Яны працавалі з самай раніцы пад дажджом. З паловы другой ім зноў брацца за працу. Быў канец ліпеня. На вакзалах — нагоўпы людзей... Цікава, ці зразумелі б муляры мае пакуты? Напэўна. Хіба я, стары адвакат, мог сумнявацца ў гэтым? Ужо на першым сваім працэсе я сутыкнуўся з даволі тыповай з'явай: сыны не хацелі карміць свайго старога бацьку, перасварыліся паміж сабой, і кожны стараўся прагнаць бедачыну ад сябе. Праз кожныя тры месяцы стары мяняў свой прытулак. Усюды яго пракліналі. Сыны адкрыта наклікалі на яго смерць, ды і сам ён чакаў сваёй пагібелі як паратунку... А колькі разоў пасля гэтага даводзілася мне ўмешвацца ў такія вось жорсткія гісторыі: стары бацька доўга супраціўляецца і не хоча выпускаць з рук сваё дабро. А дзеткі просяць, моляць, залатыя горы абяцаюць... Нарэшце стары не вытрымлівае і ўсё аддае, а дзеці по-

тым мораць яго работай, голадам і зжываюць са свету... Нешта падобнае адчуў, відаць, на сваёй скуры вунь той стары худы, бяззубы муляр, які сядзіць за два крокі ад мяне і марудна перацірае хлеб голымі дзяснамі...

Цяпер нікому не дзіва, што я, добра апрануты дзядок, сяджу ў гэтай забягалаўцы. Я жаваў кавалачак белага трусінага мяса і глядзеў, як навыверадкі, адна за адной збягаюць па шыбе кроплі дажджу. Потым паспрабаваў разабраць прозвішча гаспадара, якое было напісана на тым баку вітрыны. Я палез у кішэнь па насоўку і намацаў сваю пошту. Надзеў акулеры і пачаў чытаць першую, што папалася ў рукі, тэлеграму: «Пахаванне мамы заўтра дваццаць трэцяга ліпеня адпяванне дзевяць гадзін царква Сэн-Луі». Адправілі тэлеграму сёння раніцай, а тыя дзве былі пасланы пазаўчора з прамежкам у некалькі гадзін. У адной паведамлялася: «Мама захварэла пры смерці вяртайся», а ў другой: «Мама памерла...» Усе тры падпісаны Хюэрам.

Я скамячыў тэлеграмы і не кінуў есці. Адна толькі думка свідравала мяне: ці хопіць сілы сесці на вячэрні поезд і даехаць дадому? І толькі пасля мяне ашаламіла. Як? Я перажыў Ізу?.. Ды я ж даўно ўжо адной нагой у магіле! Ніхто, ну ніхто на свеце — а я і пагадоў — не сумняваўся, што я першы лягу ў труну... Усе мае планы, выдумкі, хітрыкі — усё гэта было скіравана на тыя дні, якія прыйдуць пасля маёй смерці... Іза... Яна мне бачылася толькі так: трохі заплаканая ўдава ў доўгай крэпавай вуалі, якая замінае ёй адамкнуць сейф... А тут!.. Каб сонца пайшло ў другі бок, я не так здзівіўся б, не ўстрывожыўся!.. Тым не менш ува мне загаварыў дзелавы чалавек. Я пачаў разбірацца, узважваць, што і як у гэтым становішчы можна выкарыстаць супраць маіх ворагаў... Вось што мяне турбавала аж да самага моманту, калі поезд застукаў па рэйках.

А тады запрацавала мая фантазія: я ўявіў сабе Ізу на смяротным ложы і пачаў думаць, што адбывалася каля яго ўчора і пазаўчора. Да драбніц узнаўляў у памяці жончын пакой у Калезе (я не ведаў, што яна памерла ў Бардо). Я прашаптаў: «Ужо, напэўна, паклалі ў труну...» — і да мяне прыйшло нейкае мярзотнае пацудцё палёгкі. А то я ж не ведаў бы, як паводзіць сябе пад пільнымі, варожымі позіркамі дзяцей. Цяпер пытанне вырашана. Ну, а што да пахавання, то тут усё спрашчаецца: я прыеду і адразу, вядома, звалюся. Прысутнічаць на пахаванні ў мяне проста не будзе сілы. Цяпер вунь ледзьве даплёўся да ўмывальніка. Але немачы сваёй я цяпер не баяўся: раз памерла Іза, значыць, мне яшчэ не скоро паміраць,— сваю чаргу я прапусціў. А вось прыступу баяўся, тым больш што быў адзін у купэ. На вакзале мяне сустрэнуць (тэлеграму я даў),— хутчэй за ўсё прыедзе Хюбэр...

Не, я памыліўся. Сустрэў мяне не Хюбэр. Як жа мне палягчэла, калі я ўбачыў перад сабой тоўсты, змучаны ад бяссонніцы твар Альфрэда. Ён, здавалася, трохі спахохаўся, калі ўбачыў мяне. Я мусіў узяць яго пад руку і не мог без яго дапамогі сесці ў машыну. Дажджлівым ранкам ехалі мы па сумных вуліцах квартала, дзе былі гарадскія бойні і школы. Распытваць патрэбы не было, Альфрэд сам падрабязна пра ўсё раскажаў: і як Іза без прытомнасці ўпала ў гарадскім скверы, і як яе перанеслі ў аптэку паблізу, а потым павезлі дамоў, і як цяжка было несці грузнае цела на другі паверх, і як пусцілі ёй кроў, зрабілі пункцыю... У яе было кровазліццё ў мозг, але ўсю ноч яе не пакідала прытомнасць. Знакамі яна настойліва клікала мяне, а потым заснула вечным сном. Гэта адбылося ў той самы момант, калі сваяшчэннік прынёс святы ялей. «Але яна прычашчалася напярэдадні...»

Машына спынілася перад нашым пад'ездам. Ён быў ужо задрапіраваны чорнай тканінай. Альфрэд спяшаўся, казаў, што можа не паспець пераапануцца для жалобнай цырымоніі. Але яму такі давялося дапамагчы мне вылезці з машыны і правесці мяне да першых прыступак.

Я не пазнаў нашай прэдняй. Сцены — чорныя, усюды гараць свечкі, гара кветак, дзве нерухомыя манашкі... Я зажмурыўся. Усё было чужое, незвычайнае, дзіўнае, як у сне. Ад гэтых жалобных тканін, кветак, свечак да штодзённага жыцця вяла звычайная лесвіца з пацёртай дывановай дарожкай...

Па лесвіцы спускаўся Хюбэр. Строгі фрак надаваў яму яшчэ большую сур'ёзнасць, саліднасць. Ён падаў мне руку і штосьці сказаў. Але як далёка быў яго голас!.. Я хацеў адказаць яму, а змог толькі паварушыць губамі... Язык мяне не слухаўся. Хюбэр нахіліўся да мяне, яго твар зрабіўся вялізным, і я праваліўся ў чорную бездань. Потым мне сказалі, што я самлеў і быў у непрытомнасці хвіліны тры, не болей. Апрытомнеў я ў маленькім пакойчыку, дзе ў гады маёй адвакацкай дзейнасці была пачакальня. Ад нюхальных соляў заказытала ў носе. Пачуўся голас Жэнеўевы: «Зараз яму палягчае...» Я расплюшчыў вочы і ўбачыў схіленыя нада мной твары. Як жа яны змяніліся: адны былі апухлыя, чырвоныя, другія — зеленавата-бледныя. Таўстуха Яніна здавалася равесніцай нябожчыцы. Асабліва пабрыдчэў ад слёз Хюбэр: твар яго стаў зусім непрыгожы, але выраз яго быў, як у дзяцінстве, калі Іза брала яго на калені, супакойвала і гаварыла: «Ну, ну, мой маленькі, гора ў яго, гора ў майго харошага хлопчыка...» Адзін толькі Філі не змяніўся: твар у яго быў як заўсёды прыгожы і абыякавы. На маладым чалавеку красаваўся той самы фрак, у якім ён цягаўся па ўсіх рэстаранах Парыжа і Берліна. Так, мусіць, выглядае гэты басяк, калі едзе на чарговую вечарынку

ці вяртаецца з начной гулянкi, п'яны і расхлябаны (вунь нават вузел на гальштуку не паспеў як след завязаць). За Філі стаялі нейкія жанчыны пад жалобнымі вуалямі,— я не мог пазнаць іх. Можа, гэта была Алімпія з дочкамі. У прыцемку бялелі нечыя накрух-маленыя манішкі.

Жэнеўева паднесла да маіх губ шклянку. Я зрабіў некалькі глыткоў і сказаў, што мне палепшала. Ласкавым і добрым голасам дачка спыталася, ці не хачу я легчы ў пасцель. Я адказаў першае, што мне прыйшло ў галаву:

— Я хацеў бы праводзіць яе да магілы, раз ужо не суджана мне было развітацца з ёю жывою...

Як той акцёр, што спрабуе знайсці правільную інтанацыю, я паўтараў: «Раз не суджана мне было развітацца з ёю жывою... развітацца з ёю жывою... жывою...», раптам гэтыя звычайныя словы, сказаныя толькі дзеля прыстойнасці, дзеля таго, каб падмацаваць маю ролю на пахаванні жонкі,— раптам гэтыя словы з магутнай сілай абудзілі ўва мне тое самае пачуццё, якое яны і павінны былі выказаць. І да мяне дайшло тое, чаго ніяк не хацеў прымаць мой розум: больш ніколі не спаткаю, не ўбачу я Ізы, і ніколі не мець нам душэўнай размовы, і ніколі не прачытае яна гэтых старонак!.. Навекі ўсё застанецца так, як было ў Калезе, калі мы гутарылі з ёю апошні раз... Нічога цяпер ужо не паправіш, не пераробіш... Яна памерла, так і не ведаючы, што быў я не толькі вылюдкам і катом, што жыў ува мне і другі чалавек... Божа! Нават калі б я прыехаў у самую апошнюю яе хвіліну, нават калі б мы не сказалі слова адно аднаму, яна ўбачыла б гэтыя слёзы, якія цяпер ліліся па маіх шчоках, і адышла б на вечны спакой, глядзячы на маю тугу і адчай...

А цяпер толькі нашы дзеці ў здранцвенні глядзелі на гэтае відовішча. Напэўна, ніколі ў сваім жыцці яны не бачылі, каб я плакаў. Гэты старэчы грозны, люты

твар, гэтая страшная галава Медузы¹, чыйго погляду ніхто не мог вытрымаць, на вачах мяняўся і рабіўся чалавечым.

Я пачуў, як нехта сказаў (здаецца, гэта была Яніна):

— Каб вы не паехалі, можа... Чаму вы паехалі?

Чаму я паехаў? А хіба я не паспеў бы вярнуцца? Паспеў бы, калі б далі тэлеграму не да запатрабавання, а на вуліцу Брэа!.. Хюбэр неасцярожна дадаў:

— Паехаць і нават не пакінуць адраса... Дзе шукаць, куды пісаць?..

І тут цьмяная дагэтуль здагадка стала ўпэўнена-сцю. Абапёршыся абедзвюма рукамі на падлакотнікі крэсла, я прыўстаў і, калоцячыся ад гневу, закрычаў Хюбэру:

— Няпраўда!

Ён замармытаў:

— Бацька, апамятайся!

— Так, так! Вы ўсе махляры!.. Вы ведалі мой адрас! Паглядзі мне ў вочы, нягоднік, і паспрабуй сказаць, што вы не ведалі адраса!

Хюбэр спрабаваў запырэчыць:

— Адкуль жа нам было яго ведаць?..

— А хіба ты не сустракаўся з чалавекам, з якім я меў справы ў Парыжы?! Не сустракаўся?! Няўжо ў цябе і на гэта павернецца язык?!

Усе акамянелі і са страхам глядзелі на мяне. Хюбэр апусціў галаву, як хлапчук, злоўлены ў падмане.

— Дарэчы, не дорага вы яму заплацілі за здраду! Не вельмі вы шчодрія, дзеці мае! Дванаццаць тысяч гэтаму няшчаснаму за тое, што ён аддаў вам такое багацце! Гэта ж амаль нічога!

¹ Медуза — у міфалогіі старажытнай Грэцыі страшыдла, у якога на галаве замест валасоў варушыліся змеі. Людзі камянелі на месцы, паглядзеўшы на яе.

Я зарагатаў і моцна закашляўся. Дзеці анямелі. І толькі Філі выціснуў праз зубы: «Гнусная гісторыя!..»

А я гаварыў далей, і кожнае маё слова выкрывала іх. Панізіў толькі голас, калі заўважыў умольны сынаў жэст:

— Гэта вы вінаватыя, што я не развітаўся з ёю. Вы ведалі пра кожны мой крок, але вам трэба было, каб я нічога не западозрыў. Вы хаваліся ад мяне. Калі б вы паслалі тэлеграму на вуліцу Брэа, я адразу зразумеў бы, што мне здрадзілі. І нічога на свеце не магло вас прымусіць зрабіць гэта, нават апошняя просьба вашай маці! Вы яе, вядома, шкадавалі, але пайшлі напрамом...

Вось што я ім сказаў, прыгадаўшы і яшчэ большыя грахі. Хюбэр пачаў упрошваць сястру:

— Прымусь яго змоўкнуць, Жэнеўева! Прымусь! Людзі ж могуць пачуць!..

Жэнеўева абняла мяне за плечы і зноў пасадзіла ў крэсла.

— Не трэба, бацька! Супакойся, прашу цябе! Не час цяпер на гэта... Потым на свежую галаву пагаворым... Імем маці нашай заклінаю... Яна яшчэ тут, у труне...

Смяротна бледны Хюбэр прыклаў палец да губ: зайшоў кіраўнік пахавальнай цырымоніі са спісам важных асоб, якія ў жалобнай працэсіі павінны былі ісці побач з катафалкам. Я ўстаў і зрабіў некалькі крокаў. Сям'я расступілася перада мной, і я, хістаючыся, пайшоў да дзвярэй. Ледзьве-ледзьве хапіла мне сілы дайсці да пакоя, дзе ляжала нябожчыца. Ад дзвярэй да труны дарогу ярка асвятлялі свечкі. З неймавернай цяжкасцю перастаўляючы ногі, я дайшоў да труны і ўпаў на калені. Тут да мяне падаспелі Жэнеўева і Хюбэр, дапамаглі мне ўстаць, падхапілі пад рукі і далікатна павялі. Адзін я ўжо не змог бы падняцца на другі паверх. Адна манашка згадзілася пабыць каля ма-

ёй пасцел, пакуль ідзе цырымонія. Хюбэр рабіў выгляд, нібыта між намі нічога не адбылося. Перад тым як пайсці ён папытаўся, ці добра зрабілі, што ўнеслі ў спіс важных асоб старшыню калегіі адвакатаў. Я нічога не адказаў і адварнуўся да акна. Там церушыўся дробны нудны дождж...

Унізе ўжо чуўся тупат ног. Відаць, увесь горад прыйдзе на пахаванне. З кім толькі мы не звязаны па лініі Фандадэжаў! А па маёй! Суд, адвакатура, банкі, увесь дзелавы свет... Мне было прыемна адчуваць, што я апраўдаў сябе перад сям'ёй і даказаў сваю невінаватасць. Я злавіў дзяцей на хлусні. Яны не адважыліся адмаўляць сваёй віны... Дом запоўніўся манатонным прыглушаным гоманам, нібы ў ім спраўлялі нейкі дзіўны, незвычайны бал без музыкі. Пачалася цырымонія развітання з нябожчыцай. А я прымусіў сябе засяродзіцца на злачынстве сваіх дзяцей: яны, і толькі яны, вінаватыя ў тым, што я не быў побач з Ізай у яе смяротны час... Але дарэмна нагнаў я ў сабе сваю старую нянавісць. (Так бывае з загнаным канём: прышпорвай яго, не прышпорвай — а ён ужо нікога не слухаецца.) Сэрца маё памякчэла, полымя нянавісці прытухла... Чаму? Можа, таму, што я адпачыў... А можа, ад таго, што апошняе слова было за мной...

Да мяне перасталі даносіцца жалобныя песнапенні свяшчэннікаў. Усё далей і далей адыходзіла пахавальная працэсія... Пайшла мая Іза ў свой апошні шлях... І ў нашым вялікім доме ўсталявалася глыбокая цішыня... За катафалкам пайшлі ўсе: дзеці, сваякі, слугі. У доме засталіся толькі я ды манашка, якая сядзела ля мяне і чытала малітвеннік.

Цішыня зноў навеяла на мяне горкую тугу вечнай разлукі, непאпраўнай страты. Зноў балюча сціснулася сэрца. Усё было скончана. Позна. Нічога мы з Ізай больш не скажам адно аднаму. Усё...

Я ляжаў у пасцелі і тупа глядзеў на мэблю ў стылі

Людовіка XIII, якую мы з Ізай выбіралі ў дзень нашых заручын. Гэтыя рэчы доўга служылі ёй, пакуль не перайшла да яе па спадчыне матчына мэбля. Вось гэты сумны ложкак, ложкак нашай бяды і няшчасця...

Усе вярнуліся з могілак. Да мяне зайшлі Хюбэр і Жэнеўева. Я зразумеў, што ніяк не могуць яны прывыкнуць да майго твару, залітага слязьмі. У жалобным маўчанні стаялі яны ля майго ложка. Дзіўна неяк выглядаў Хюбэр: яшчэ толькі поўдзень, а ён у фракку — у вячэрнім уборы. А Жэнеўева — нібы чорная вежа, на якой вылучалася толькі белая хусцінка. Адкінутая вуаль адкрывала круглы зняможаны твар... Го-ра сарвала з нас маскі, і мы не пазнавалі адно аднаго.

Яны пацікавіліся маім здароўем. У голасе трывога, адчай, распач...

Жэнеўева сказала:

— Амаль усе ішлі да самых могілак. Яе так любілі...

Я папрасіў расказаць, што было з Ізай перад смерцю.

— Ёй нездаровілася. Яна і не хавала гэтага. Можна, бедная, і прадчувала сваю смерць, бо якраз перад гэтым яна цэлы дзень не выходзіла са свайго пакоя, усё нешта перабірала, спаліла ў каміне стос пісем... Мы нават падумалі, што загарэлася сажа ў каміне...

Я перапыніў дачку і спытаўся (як жа я раней пра гэта не падумаў):

— Як ты думаеш, Жэнеўева, мой ад'езд тут не... адыграў сваёй ролі?

Жэнеўева задаволеная адказала:

— Вядома, і ад'езд гэты зрабіў сваё... Мама моцна пакрыўдзілася.

— А вы ёй нічога не гаварылі?.. Ну... не расказвалі пра тое, што напалі на мой след?

Жэнеўева запытальна паглядзела на брата: ці можна паказаць, што яна зразумела, пра што ідзе гаворка. Выгляд у мяне, мусіць, быў у гэты момант люты, бо яны абое перапужаліся. І пакуль Жэнеўева дапамагала мне сесці зручней, Хюбэр паспешліва адказаў, што мама захварэла дзён праз дзесяць пасля майго ад'езду і што ўвесь гэты час яны рабілі ўсё магчымае, каб мама нічога не ведала пра наш разлад. А ці было гэта праўдай? Ён яшчэ дадаў перарывістым голасам:

— Паверце, калі б мы сказалі ёй пра гэта, то мы былі б першымі, хто вінаваты ў яе смерці...

Ён адварнуўся, і я ўбачыў, як уздрыгваюць ад плачу сынавы плечы. Нехта прачыніў дзверы і папытаўся, ці скоро будуць садзіцца за стол. Пачуўся голас Філі: «Як сабе хочаце! Я не вінаваты, што ў мяне кішкі марш іграюць». Жэнеўева выцерла слёзы і спыталася, што мне даць есці. Хюбэр паабяцаў зайсці адразу пасля абеду, — тады мы пра ўсё і пагаворым раз і назаўсёды, калі толькі ў мяне хопіць сілы выслухаць яго. Я кіўнуў галавой.

Яны пайшлі. Манашка дапамагла мне ўстаць. Я прыняў ванну, апрануўся і з'еў маленькую талерачку булёну. Не хацелася мне ўвязвацца ў гэтую бойку. На роўных яна не пройдзе: сапернік будзе шкадаваць хворага, нямоглага старога.

Калі дзеці вярнуліся, перад імі быў зусім другі чалавек, які не меў ніякай патрэбы ў іх спагадзе. Я прыняў свае лекі і трымаўся бадзёра і незалежна.

Хюбэр пераадзеўся ў звычайны касцюм, а Жэнеўева захуталася ў стары матчын халат. «У мяне няма нічога чорнага, няма ў што і апрануцца...» Яны селі насупраць мяне, і пасля некалькіх звычайных фраз, якія гавораць, пахаваўшы нябожчыка, Хюбэр пачаў:

— Я многа перадумаў.

Ён старанна падрыхтаваў сваю прамову. Гаварыў так урачыста, нібы звяртаўся да сходу акцыянераў:

кожнае слова — уважана, ніякіх адступленняў, ніякіх перабольшанняў...

— Ля мамінага ўзгалоўя я праверыў сваё сумленне. Я паспрабаваў зірнуць іначай на наш разлад і паставіць сябе на тваё месца. Мы бачылі ў табе бацьку, які як можа стараецца пазбавіць спадчыны сваіх родных дзяцей, і гэта, па-мойму, робіць законнымі ўсе нашы дзеянні і ўчынкі. Прынамсі, кожны чалавек іх зразумее і прабачыць. Мы далі табе маральную перавагу над намі сваёй бязлітаснай барацьбой і сваёй...

Тут ён запнуўся, шукаў патрэбнага слова — а я ціхенька падказаў:

— ...і сваёй подлай змовай.

Ён пачырванеў. Жэнеўева зашыпела:

— А чаму «подлай»? Ты ж куды мацнейшы за нас...

— Ну што вы! Якая тут моц? Хворы стары супраць зграі маладых ваўкоў...

— Гэты хворы стары, — сказаў Хюбэр, — у нашай сям'і карыстаецца вялікімі прывілеямі. Ён днямі сядзіць сабе ў пакоі, пільна сочыць за ўсім, што робіцца навокал, выведвае нашы прывычкі, слабасці і ўсё выкарыстоўвае ў сваіх эгаістычных інтарэсах. Спяшацца яму няма куды, ён грунтоўна абдумвае кожны свой удар. Ён усё ведае пра іншых, а тыя пра яго — нічога. Ён — адмысловы майстра падглядзец, падслухаць (тут я не змог стрымаць усмешкі, тады і яны ўсміхнуліся). Дык вось, — гаварыў далей Хюбэр, — у сваёй сям'і, у сваім доме людзям заўсёды бракуе асцярожнасці: спрачаюцца, крычаць, гарлапаняць і самі гэтага не заўважаюць. Залішне мы паспадзяваліся на таўшчыню сцен у нашым доме. А ёсць жа яшчэ і адчыненыя вокны...

Гэтыя намёкі трохі змякчылі наш настрой. Але Хюбэр зноў загаварыў сур'ёзным тонам:

— Я нават дапускаю, што мы маглі табе здацца

злачынцамі. Я, канешне, мог бы яшчэ раз спаслацца на тое, што кожны наш крок — гэта законны сродак самаабароны, але не варта абвастраць спрэчку і падліваць масла ў агонь. Не буду я тут разбірацца і хто быў падпальшчыкам гэтай сумнай вайны. Я гатоў нават абараняць вінаватага. Але ты павінен зразумець...

Ён падняўся, працёр акуляры. Твар худы, змучаны...

— Ты павінен зразумець, што я змагаўся за гонар нашай сям'і, за будучыню сваіх дзяцей. Не можаш ты сабе ўявіць, якое наша становішча, — ты чалавек мінулага стагоддзя, ты жыў у тую казачную эпоху, калі разумны, абачлівы чалавек мог рабіць стаўку на надзейныя вартасці. Я, безумоўна, разумею і аддаю табе належнае: ты заўсёды быў на вышыні абставін. Ты, напрыклад, самы першы адчуў набліжэнне буры і своечасова паспеў пусціць у ход працэнтныя паперы... Але табе ўдалося гэта толькі таму, што ты быў па-за біржавымі справамі, а калі хочаш — без справы! Ты мог спакойна ацаніць становішча, усё ўзважыць і дзейнічаць. А я быў звязаны па руках і нагах... Удар быў занадта нечаканы, ніхто не паспеў апамятацца. Упершыню затрашчалі ўсе разам галіны дрэва, і не было за што ўтрымацца, і не было дзе ўратавацца...

З якім бодем ён паўтараў: «Не было», «не было...» Моцна, мусіць, скруцілі яго даўгі!.. Можна, ён на краі бездані?! Але тут Хюбэр спахапіўся, што загаварыў занадта шчыра, і пачаў пераказваць агульнавядомыя ісціны: магутнае пасляваеннае абсталяванне, перавытворчасць, крызіс спажывання... Усе яго словы мяне мала цікавілі. Я ўважліва прыглядаўся да сына і бачыў, што ён перапоўнены трывогай. І ў гэтыя хвіліны я адчуў, што нянавісць мая памерла, патухла жаданне адпомсціць. А можна, усё гэта памерла ўжо даўно? Я паспрабаваў успомніць пра свае старыя крыўды, зноў распаліць у сабе агонь гневу і лютасці... Дарэмна... Навошта спрацацца з відавочным. Няпростое пачуццё

нараджалася ўва мне да сына, але пераважала ў ім зацікаўленасць. Усе трылогі гэтага няшчаснага я мог супакоіць адным сваім словам!.. Як гэта ўсё было дзіўна!.. А ў вачах у мяне стаяла маё багацце... Яшчэ нядаўна яно было мэтай і сэнсам усяго майго жыцця!.. Дарэмна спрабаваў я падараваць, аддаць, згубіць яго!.. Аказваецца, я не мог нават зрабіць з ім таго, што мне хацелася!.. І вось я адкінуў гэтае багацце. Яно перастала мяне цікавіць, ніякага дачынення да яго я больш не меў... Хюбэр змоўк і пільна глядзеў на мяне праз свае акуляры: «Што гэта зноў задумаў бацька? Адкуль чакаць новага ўдару?» Вось ён ужо і падрыхтаваўся: на твары з'явілася пакутлівая грымаса, у вачах — страх і адчай, цела адкінулася на спінку крэсла, рука прыўзнялася, нібы папярэджваючы гэты чарговы ўдар... І я пачуў:

— Я прашу цябе толькі аб адным: дапамажы мне выблытацца і ўмацаваць маё становішча. Ад мамы мне сёе-тое дастанецца, але мне яшчэ трэба (ён запнуўся, баючыся назваць суму) ...трэба ўсяго толькі адзін мільён. А калі ўсё наладзіцца, я тады і адзін... А зрэшты, глядзі сам. Абяцаю, што тваё слова будзе для мяне законам...

Ён праглынуў сліну і моўчкі пазіраў на мяне, але нічога не мог прачытаць на маім твары.

— Ну а ты? Як твае справы, дачка? — спытаўся я, паварочваючыся да Жэнеўевы.— У цябе, відаць, усё добра. Муж твой — мудрэц...

Жэнеўева заўсёды з сябе выходзіла, калі хвалілі мужа. Яна з абурэннем запырэчыла, што іх фірма абанкруцілася. Ужо два гады, як Альфрэд не закуплівае рому, — ён, бачыце, упэўнены, што цяпер лепш пачакаць і не пачынаць ніякіх спраў. Ім-то ёсць за што жыць, толькі вось Філі пагражае кінуць жонку і чакае толькі, каб пераканацца, што цесцеў кашалёк апусцеў.

Я разануў:

— Падумаеш, бяда вялікая!

— Канешне, Філі — падонак! Гэта і я ведаю, і Яніна ведае... Але калі ён кіне яе, яна памрэ... Не вытрымае, памрэ. Табе гэтага не зразумець, тата. Не дадзена табе гэтага. Яніна пра яго ведае куды больш, чым усе мы разам. Яна не раз мне казалася, што такіх нягоднікаў мала на свеце. І ўсё ж такі, калі ён кіне яе, яна памрэ. Табе гэта здаецца глупствам. Такія пачуцці для цябе не існуюць. Але з сваім вялікім розумам ты можаш улавіць і тое, чаго сам не адчуваеш...

— Ты стамляеш тату, Жэнеўева...

Хюбэр думаў, што сястра сваёй балбатнёй б'е па маім самалюбстве і можа «ўсё сапсаваць». Ён убачыў прыкметы крыўды і болю на маім твары. Але адкуль яму было ведаць, што Жэнеўева развярэдзіла маю старую рану... Я ўздыхнуў: «Шчасліўчык гэты Філі!»

Хюбэр і Жэнеўева ашаломлена пераглянуліся. Яны ніколі не сумняваліся, што я прыдуркаваты, і, відаць, з чыстым сумленнем адправілі б мяне ў вар'яцкі дом.

— Падлюга ён, распуснік! — прабурчаў Хюбэр. — А мы ў яго ў руках...

— Яго цесць не такі жорсткі, як ты, — сказаў я. — Альфрэд не раз вунь гаварыў, што не такі ўжо Філі і распуснік...

Жэнеўева не вытрымала:

— Ён і Альфрэда за сабой цягне: зяць разбэсціў цесця, усе пра гэта ведаюць у горадзе: разам да прастытутак ходзяць — колькі разоў бачылі!.. Божа! Які сорам! Якая ганьба!.. Гэтае гора так грызла маму...

Жэнеўева выцерла слёзы. Хюбэр вырашыў, што я хачу адхіліць іх ад галоўнага.

— Ды не ў гэтым цяпер справа, Жэнеўева, — злосна сказаў ён. — Можна падумаць, што свет клінам сышоўся на табе і тваёй сям'і.

Разгневаная Жэнеўева адказала, што яшчэ невядома, хто з іх большы эгаіст — яна ці Хюбэр, і дадала:

— Канешне, кожны думае перш-наперш пра сваіх дзяцей. Я ўсё, усё, што толькі магла, рабіла для Яніны і ганаруся гэтым. А хіба наша мама для нас усяго не рабіла?! За дачку я хоць у агонь...

З'едлівым тонам (вось дзе мая кроў!) Хюбэр прагугнявіў, што яна «не толькі сама ў агонь пайшла б, але і ўсіх за сабой пацягнула б».

О! Як пацешыла б мяне такая сварка ў былыя часы!.. Гэта ж такое радаснае прадвесце будучай бязлітаснай бойкі за твае рэшткі спадчыны, якія я не паспеў бы знішчыць. А цяпер мне брыдка і сумна слухаць усё гэта... Што ж, трэба раз і назаўсёды вырашыць грашовое пытанне. Няхай дадуць мне памерці спакойна.

— Дзіўна, дзеці мае! — сказаў я. — Як дзіўна, што я ўрэшце зраблю менавіта тое, што здавалася мне несусветным вар'яцтвам...

Ну вось! Спрэчкі як не было... Абодва праціўнікі з'ядалі мяне сваімі прагнымі, недаверлівымі вачыма. Яны чакалі. Як яны насцярожыліся!..

— Я добра памятаў і ўсё жыццё баяўся таго, што здарылася з тым старым селянінам, які арандаваў у нас хутар. Ён аддаў дзецям усё, што меў, а тыя, абабраўшы бацьку, зрабілі ўсё, каб ён памёр з голаду... А яшчэ і так бывае: доўга хварэе, не хоча паміраць стары, — дзеткі дапамогуць яму: пакладуць дзве падушкі на галаву ды прыціснуць трохі...

— Тата, не трэба!

І ў голасе, і на твары адчуваўся непрытворны жах. Я рэзка памяняў тон:

— У цябе, Хюбэр, будзе многа клопату. Падзел будзе няпросты. Мае ўклады ў некалькіх банках. І тут, і ў Парыжы, і за граніцай. А яшчэ ж будынкi, землі, лес.

З кожным маім словам вочы іх большалі, але абое не адважваліся верыць. Я заўважыў, як нервова дрыжалі тонкія сынавы рукі.

— Я хачу, каб усё было скончана да маёй смерці. Трэба адразу падзяліць і тое, што вы атрымалі ад нябожчыцы маці. Пакуль буду жыць, сабе пакідаю Калез — дом і парк. Утрыманне і рамонт — за ваш кошт. Пра вінаграднікі я больш і слухаць не хачу. Забірайце сабе, а мне будзеце плаціць штотомсячную рэнту, — трэба толькі вызначыць яе памер... Падай мне кашалёк, там... у пінжаку, у левай кішэні.

З дрыготкіх рук Хюбэра я ўзяў кашалёк. Дастаў адтуль канверт.

— Вось тут некаторыя звесткі пра стан і памеры маёмасці. Можаш занесці гэты канверт натарыусу Аркаму... Або пачакай, лепш пазвані па тэлефоне, скажы, каб ён зайшоў да мяне. Я сам аддам гэты дакумент і пры табе засведчу яму сваю волю.

Хюбэр узяў канверт і з трывогай спытаўся:

— Ты не смяешся з нас? Не?

— Ідзі, звані натарыусу і тады ўбачыш, смяюся я ці не.

Ён кінуўся да дзвярэй, а потым спахапіўся:

— Не... сёння няёмка... Трэба пачакаць хоць з тыдзень.

І ён правёў рукой па вачах. Яму, напэўна, было сорамна, ён хацеў прымусіць сябе думаць пра маці. У руках быў канверт...

— Ну што ж, — падахвоціў я. — Адкрывай і чытай. Я дазваляю.

Ён хуценька падышоў да акна і адкрыў канверт. Ён не чытаў, а еў вачыма гэтую паперу. Не вытрымала і Жэнеўева: устала, падбегла да брата і з прагнасцю ўпілася ў вопіс маёмасці.

Я глядзеў на сваіх дзяцей... Брат і сястра... Нічога страшнага ў іх няма. Хюбэр — дзелавы чалавек, бацька сям'і, апынуўся ў катастрофічным становішчы... Жэ-

неўева — маці сям'і, гаспадыня... І вось — у руках мільёны, якія яны лічылі страчанымі... Папраўдзе, я нічога не бачыў у іх страшнага. А вось мая ўласная абьякавасць мяне дзівіла. Я быў падобны да чалавека, якому зрабілі аперацыю: ён прачынаецца і гаворыць, што нічога не чуў. Я адкінуў ад сябе тое, да чаго быў прыкаваны моцна, думаў — навек. І адчуваў я толькі фізічную палёжку, стала вальней дыхаць. А па сутнасці ўсе гэтыя гады я тое і рабіў, што спрабаваў вызваліцца ад свайго багацця, надзяліць ім каго-небудзь, абы толькі ён быў не з маёй сям'і. Я заўсёды памыляўся, не ведаў сам, чаго хачу. О, мы рэдка ведаем, чаго хочам, і зусім не любім тое, без чаго, здаецца, жыць не зможам!..

Я чуў, як Хюбэр гаварыў сястры:

— Неверагодна!.. Неверагодна!.. Такое багацце!..

Потым яны пашапталіся трохі, і раптам Жэнеўева заявіла, што яны не могуць прыняць такой ахвяры, не хочучь, каб я пазбаўляў сябе ўсяго дзеля іх.

Дзіўна гучалі для мяне словы: «ахвяры», «пазбаўляў сябе...». Хюбэр настойваў:

— Ты вельмі стаміўся, перахваляваўся за сёння і таму, можа, усё так паспешліва вырашаеш. Не такі ты ўжо хворы, як табе здаецца. Табе яшчэ і сямідзесяці няма, а з грудной жабай людзі да ста дажываюць. Праз нейкі час ты пашкадуеш аб сваім сённяшнім рашэнні. Калі ты хочаш, я вызвалю цябе ад усіх матэрыяльных клопатаў. Але жыві сабе спакойна і валодай усім, што табе належыць. Мы заўсёды хацелі толькі справядлівасці...

Мяне апаноўвала страшэнная стома. Ад бяссонніцы зліпаліся вочы. Я сказаў, што рашэнне маё канчатковае і больш абмяркоўваць я нічога не хачу да прыходу натарыуса.

Яны пайшлі да дзвярэй. Не паварочваючы галавы, я кінуў услед ім:

— Забыўся вас папярэдзіць: я прызначыў штомесячную рэнту ў паўтары тысячы франкаў свайму сыну Рабэру,— я абяцаў яму. Напомні мне пра гэта, Хюбэр, калі мы будзем падпісваць акт.

Хюбэр пачырванеў. Такой стралы ён не чакаў. А Жэнеўева не заўважыла тут ніякага падвоху. Толькі вочы яе сталі круглыя ад здзіўлення. Яна хутка ўсё падлічыла:

— Васемнаццаць тысяч у год! А табе не здаецца, што гэта мнагавата?..

ХVIII

Луг сёння святлейшы за неба. Ад мокрай зямлі падымаецца дымок. У лужынах адлюстроўваецца няясны нябесны блакіт. Да ўсяго ў мяне сёння жывая цікавасць, як і ў тыя часы, калі я сам быў гаспадаром у Калезе. А цяпер усё тут ужо не маё, але сваёй беднасці я не адчуваю. Льюць дажджы. У бяссонныя ночы я чую, як цяжкія кроплі б'юць па чарапіцы, ведаю, што будзе бяда: пагніе вінаград, і перажываю, як і тады, калі вінаграднікі былі мае. Цяпер толькі я зразумеў, што не ўласнік, не сквапны багацей жыў ува мне, а селянін з яго спрадвечнай любасцю да зямлі. Так, так — селянін, нашчадак тых, каму зямля была храмам і майстроўняй, бядой і ўцехай. Для дзядоў, прадзедаў маіх кожны дзень пачынаўся з таго, што з трывогай і надзеяй углядаліся яны ў небасхіл, спрабуючы адгадаць, чаго сёння чакаць: буры ці пагоды...

Мая рэнта будзе накоплівацца ў натарыуса: мне пакуль што нічога не трэба. А зрэшты, калі мне чаго бракавала?! Усё жыццё я ішоў не да сваёй мэты... Усё жыццё ганяўся за грашыма, эканоміў, дрыжаў над кожным сантымам, а аказалася, што не патрэбна мне

было ні золата, ні багацце... Усё жыццё быў палоннікам страсцей, якія на самай справе мной не валодалі, былі мне чужыя... Як сабака, што брэша на месяц, быў я загіпнатызаваны халодным бляскам прагі і сквапнасці... Божа! Прачнуцца ў шэсцьдзсят восем гадоў! Адрадзіцца перад самай смерцю! Божа, дай жа мне пажыць яшчэ хоць некалькі месяцаў, хоць некалькі тыдняў!..

Сядзелку ўжо адправілі назад у горад, — я адчуваю сябе намнога лепш. Са мной засталіся Эрнэст і Амелія. Уколы рабіць яны ўмеюць; служылі яшчэ пры Ізе. У мяне пад рукой самыя неабходныя лякарствы: ампулы марфіну і нітрыту. Сын і дачка — у горадзе. Яны ўсё яшчэ занятыя падзелам маёмасці. Сюды прыязджаюць найчасцей тады, калі трэба параіцца наконт ацэнкі той ці іншай часткі спадчыны. Усё ідзе даволі мірна, без асаблівых спрэчак. Абое баяцца прагадаць і таму знайшлі даволі камічнае выйсце: усё дзяліць папалам, нават камплекты бялізны, наборы чарак і сервізы. Яны гатовы рэзаць папалам і габелен ці дыван, абы толькі ён не дастаўся каму-небудзь аднаму. Ну што ж, яны хочуць, каб усё было па справядлівасці. Вось так разумеюць яны справядлівасць... О, яны ўмеюць падбіраць сваім нікчэмным пачуццям высокія патэтычныя назвы!.. Ды што гэта я? — Не, не, я адмаўляюся ад апошняга сказа, выкрэсліваю яго. Хто ведае, можа, і яны ў палоне тых імкненняў, жаданняў, якія на самай справе не маюць у іх душах глыбокіх каранёў?

А што яны думаюць пра мяне? Напэўна, абое лічаць, што я быў пераможаны і здаўся. Ну, а самі, нябось, ходзяць «у пераможцах». Хоць, праўда, кожны раз пры сустрэчы яны з вялікай павагай адносяцца да мяне і ўсё дзякуюць, дзякуюць... І ўсё ж яны з нейкім здзіўленнем глядзяць на мяне. А Хюбэр увогуле насцярожана сочыць за мной. Няма ў яго ўпэўненасці, што зброю сваю я зусім склаў. Ды супакойся ты, беда-

чына! Мяне вам не было чаго баяцца ўжо ў той дзень, калі вы прывезлі мяне ў Калез, каб я тут адпачыў, паправіўся... А цяпер!.. Куды мне ўжо!..

За лугам відаць доўгія рады высокіх вязаў і таполяў. Дрэвы прагна цягнуцца ўгору, нібы спрачаюцца, каторае вышэйшае. Над палеткам клубіцца туман і дым. Паляць пустазелле. У нас ужо восень. На гронках вінаграду блішчаць кроплі дажджу. Учора пакаштаваў я вінаграду: ягады кіслыя, цвёрдыя. І цяпер ужо не наліцца ім салодкім духмяным сокам, — усё адабраў ад іх дажджлівы жнівень. Позна! А для нас, людзей?.. Можна, для нас ніколі не бывае позна? Зноў і зноў я ўпарта паўтараю сабе, што для чалавека позна ніколі не бывае...

На другі дзень пасля прыезду ў Калез я зайшоў у жончын пакой. Зрабіў я гэта, вядома, не ад глыбокай пашаны да нябожчыцы: проста мне не было чым заняцца (ніякіх спраў, клопатаў у мяне тут няма, і я нават яшчэ не зразумеў, добра гэта ці дрэнна)... Акно расчынена насцеж, шафы адмакнутыя, шуфляды камода выцягнутыя... Слугі ўсё адсюль павыносілі. Пакой апусцеў... Засталіся толькі нябачныя сляды гаспадыні... Але і іх хутка знішчаць сонечныя промні і вецер... Стаяў цёплы вераснёўскі дзень. Густыя круглыя кроны ліп нагадвалі нейкія казачныя плады. А над імі ўрачыста ззяў асенні блакітны небасхіл... Аднекуль данёся звонкі дзявочы смех. Над вінаграднікам варушыліся залацістыя ад сонца капелюшы — пачаўся збор вінаграду...

А вось з гэтага пакоя жыццё назаўсёды пайшло... У шафе валялася пара пальчатак, парасон. І нават гэтыя рэчы здаваліся цяпер мёртвымі. Я паглядзеў на стары камін. Невядомы майстар упрыгожыў яго рызьбой — відаць граблі, рыдлёўка, серп і сноп пшані-

цы. У старасвецкіх камінах былі вялікія печкі. Ту- ды можна было кідаць доўгія тоўстыя палены. На лета печкі прыкрывалі шырокімі размаляванымі экранамі. На нашым экране красавалася пара запрэжаных валоў. Калісьці ў дзяцінстве я на нешта раззлаваўся і прара- заў увесь экран складаным ножыкам... Я падышоў бліжэй.

Экран быў коса прыстаўлены да каміна. Я на- гнуўся, хацеў адсунуць экран і паставіць яго як трэ- ба, але ён упаў. Я ўбачыў чорны квадрат печкі, поўнай попелу. І ўспомніў, як расказвала Жэнеўева пра апошні дзень нябожчыцы ў гэтым маёнтку: «...Спаліла ў камі- не стос пісем... Мы нават падумалі, што загарэлася сажа ў каміне...»

Толькі ў гэты момант я зразумеў: яна адчувала набліжэнне смерці. Немагчыма адначасна думаць пра сваю смерць і пра смерць другіх людзей. Тады я сам жыў з неадчэпнай думкай, што вось-вось памру, і зу- сім не заўважаў жончынай нямогласці. «Нічога страш- нага, што зробіш: узрост...» — гаварылі бяздумныя на- шы дзеці. Але сама Іза ў той дзень, калі распальвала гэты камін, ужо добра ведала: жыццё пачало адлічваць ёй апошнія гадзіны. Ёй захацелася знікнуць зусім, сцерці ўсе сляды свайго існавання. Я глядзеў, як вецер падварушвае шэры попел у каміне. У кутку стаялі шчыпцы, якімі карысталася Іза. Я схапіў іх і пачаў разграбаць попел. Я раскопваў гэтую кучку праху, ні- бы там была схавана таямніца майго жыцця, таямніца нашых абодвух жыццяў. Чым глыбей даходзілі мае шчыпцы, тым больш спрасаваны быў попел... І вось мне трапілася некалькі кавалачкаў паперы. Яны, му- сіць, былі ў сярэдзіне тоўстага стосу пісем і таму аца- лелі. Але на іх толькі паасобныя словы і незразумелыя абрыўкі фраз. Усё было напісана адным почыркам. Рукі мае дрыжалі, я ўпарта працягваў свае раскопкі. На маленькім кавалачку, выпацканым у сажу, мне

ўдалося прачытаць слова «рах»¹, а пад маленькім крыжыкам стаяла: «23 лютага 1913 г.» і пачатак: «Дарая дачушка...» Я старанна спрабаваў разабраць абрыўкі фраз на абгарэлай з бакоў старонцы, але ўзнавіць змог толькі вось што: «Не вы несяце адказнасць, што гэты хлопчык выклікае ў вас пачуццё нянавісці. Вы былі б вінаватыя толькі ў тым выпадку, калі б паддаліся гэтай нянавісці. А вы, наадварот, стараецеся...» З вялікім намаганнем я яшчэ прачытаў: «...залішне смела вы судзіце мёртвых... яго прыхільнасць да Люка яшчэ не даказвае...» Далей агонь усё знішчыў, акрамя вось гэтай фразы: «Даруйце, даруйце яму віну, хоць вы і не ведаеце якую. Даруйце...»

У мяне яшчэ будзе час падумаць над гэтым. А цяпер — трэба шукаць, шукаць яшчэ. Я сагнуўся да самай падлогі, цяжка было дыхаць, але я шукаў. І вось — яшчэ знаходка! Я выцягнуў з попелу запісную кніжку. Агонь нібы злітаваўся над ёю... Але там — ніводнай старонкі, адны вокладкі... Толькі на адваротным баку пераплёту я разабраў некалькі слоў: «Букет духоўны», а крыху ніжэй: «Не завуць мяне «Той, хто праклінае», імя маё — Ісус». («Аб Хрысце», святы Францыск Сальскі¹).

Далей ішлі іншыя рэлігійныя выслоўі, але прачытаць іх было немагчыма. Дарэмна я зноў корпаўся ў попеле. Больш ужо я нічога не знайшоў. Я ўстаў, паглядзеў на свае брудныя рукі. У люстэрку ўбачыў, што і лоб мой выпацканы ў сажу. Як некалі ў маладосці, мяне ахапіла жаданне пайсці куды-небудзь у поле і хадзіць, хадзіць... Я забыўся пра сваё хворае сэрца і хутка збег па лесвіцы.

¹ Мір (лац.).

² Францыск Сальскі (1567—1622) — багаслоў, каталіцкі епіскап Жэневы; пасля смерці быў кананізаваны. Паводле легенды, да яго нібыта з'явіўся Хрыстос; іх «гутаркі» Францыск Сальскі выклаў у сваіх пісаннях.

Упершыню за гэтыя тыдні я пайшоў на вінаграднікі. Там доўгія рады, адзін за адным, вызваліліся ад ягад і рыхтаваліся да зімовага сну. Краявід быў чысты, ясны, празрысты, блакітна-пералівісты, як тыя мыльныя бурбалкі, што калісьці пускала з саломінкі Мары. Сонца і вецер падсушылі каляіны і глыбокія адбіткі валовых капытоў на дарозе. Я ішоў і нёс у сабе невядомы мне раней вобраз Ізы — вобраз жанчыны, маці, якую раздзіралі моцныя пачуцці... І адзін толькі бог мог іх утаймаваць... Гэтую памяркоўную жанчыну з'ядала рэўнасць да роднай сястры. Маленькі Люк быў ёй ненавісны... Жанчына, сама маці ўзненавідзела ні ў чым не вінаватага хлопчыка... Чаму? Зайздросціла? Баялася за сваіх дзяцей? Я ж любіў Люка больш, чым іх... Але яна ненавідзела і Марынету... І прычынай таму быў таксама я... Які жах! Памерла Марынета, памёр Люк, памерла Іза.— Усе памерлі, памерлі, памерлі! А я, стары, дабіты чалавек, стаю перад той самай магілай, што забрала іх, і радуся — радуся таму, што не быў абыякавы той жанчыне-нябожыцы, што выклікаў у яе душы такія буры.

Смешна. Я кашляў, задыхаўся і сапраўды смяяўся, схапіўшыся рукой за падпорку, да якой прывязваюць вінаградную лазу... А перада мной, як кінучь вокам, у блакітнай смуге адкрываліся бясконцыя палеткі, вёскі з залатымі царкоўнымі макаўкамі, дарогі з таполевымі прысадамі. Сонца ўжо садзілася, і яго промні ледзь-ледзь даходзілі да гэтай пакутлівай грэшнай зямлі... Цяпер я поўнасцю адчуў, на ўсе вочы ўбачыў сваё злачынства. Страшным было не толькі гэтае мярзотнае гняздо гадзюк, гэтая нянавісць да родных дзяцей, прага помсты, сквапнасць, хціvasць, самае страшнае было тое, што я нічога не бачыў, акрамя сплеченых паміж сабой ядавітых гадзін. Я прывык, і трымаўся за гэты гнюсны клубок, нібы ён стаў маім сэрцам, нібы ўдары сэрца майго змяшаліся з кішэннем гэтых злавесных

гадзюк. Мала таго што больш як паўстагоддзя я бачыў самога сябе ў крывым люстэрку, ведаў пра сябе толькі тое, што на самай справе не было мной, я і іншых як след не разгледзеў і не ведаў. Мяне заварожвала тая нікчэмная хцівасць, якую я ўгадваў на тварах сваіх дзяцей. У Рабэра я прыкмеціў толькі тупасць, падманлівая знешнасць усё засланяла ад мяне. Ніколі вонкавы выгляд людзей не быў для мяне той абалонкай, якую абавязкова трэба сарваць, каб убачыць сутнасць чалавека... Гэтае адкрыццё мне трэба было зрабіць у трыццаць, сорок гадоў!.. А цяпер што?! Позна! Сэрца маё ледзьве б'ецца. Апошні раз бачу я, як восень закалыхвае вінаграднікі... Тыя, каго я павінен быў любіць, памерлі. Няма на зямлі і тых, хто мог бы мяне любіць. Ну, а да тых, хто яшчэ жыве, не знайсці мне дарогі: ні сіл, ні часу спазнаць іх унутраны свет у мяне ўжо няма. Усё ўва мне: і голас, і рухі, і смех належаць таму пачварнаму вылюдку, якога я супрацьпаставіў усяму свету, вылюдку, што носіць маё імя...

Вось такія думкі не давалі мне спакою, калі надвячоркам стаяў я ў вінаградніку і глядзеў на далёкія сенажаці Ікэма, залітыя апошнімі промнямі сонца. Выпадак, пра які я зараз раскажу, яшчэ больш праясніў гэтыя думкі. Але я ўжо вяртаўся з імі дамоў, да глыбіні душы ўсхваляваны адчуваннем спакою, які ціха апускаўся на зямлю. Цені ад дрэў выцягнуліся, уся зямля замерла ў чаканні... Далёкія пагоркі нібы згіналі спіну і, здавалася, чакалі, каб іх хутчэй накрылі туман і начная цемра — а тады яны, можа, лягуць, выцягнуцца і заснуць чалавечым сном.

Я спадзяваўся, што застану дома Жэнеўеву і Хюбэра: яны абяцалі прыехаць і павячэраць са мной. Упершыню ў жыцці я чакаў іх прыезду, радаваўся, што

пабачуся з імі. Мне карцела хутчэй паказаць ім сваю абноўленую душу. Нельга, нельга было губляць ні хвіліны! Трэба хутчэй спазнаць іх, і яны няхай спазнаюць мяне! Ці паспею я толькі да смерці праверыць сваё адкрыццё? Я птушкай палячу да сэрцаў сваіх дзяцей! І не будзе мне цяпер ніякіх перашкод! Я рассек клубок гадзюк і вельмі хутка заваюю іх любоў, і будуць яны плакаць, закрываючы мне вочы!..

Не, яны яшчэ не прыехалі. Я сеў на лаўку каля дарогі. Прыслухаўся: ці не пачуецца гул матора. Чым больш яны пазніліся, тым больш мне хацелася ўбачыць іх. Зноў падпоўз мой былы гнеў: я тут чакаю, хвалюся, а ім, значыцца, усё роўна!.. Гэта яны наўмысна!.. Потым я схамянуўся: ці мала якая магла быць прычына... Дарэмна я нервуюся.

Пазванілі на вячэру. Я пайшоў на кухню сказаць Амеліі, што трэба трохі пачакаць. Рэдка мяне бачылі ў гэтай кухні з пачарнелымі бэлькамі, дзе пад столлю вісели шынкi і кумпякі. Я падсеў бліжэй да агню. Па дарозе я чуў, як Амелія і наш прыказчык Казо жартавалі. Варта толькі было мне зайсці — яны змоўклі. Мяне заўсёды акружала атмасфера страху і павагі. Я ніколі не размаўляю са слугамі. І не таму, што я строгі гаспадар, не, — слугі проста не існуюць для мяне, я іх не бачу, не заўважаю. Але сёння вечарам мне было неяк лягчэй, спакайней побач з імі. Пакуль прыедуць дзеці, мне захацелася перакусіць тут, на кухні, за тым сталом, дзе кухарка сячэ мяса. Казо адразу знік, Эрнэст пачаў апранаць белую куртку, у якой ён заўсёды прыслужваў мне за сталом. Эрнэст маўчаў, маўчала і Амелія. Гэтае маўчанне мяне прыгнятала. Мне стала не па сабе. Але дарэмна шукаў я слоў, каб хоць як парушыць гэтую нясцерпную цішыню. Ні пра Амелію, ні пра яе мужа я нічога не ведаў. А яны ж аддана праслужылі ў нас больш як

дваццаць гадоў! Нарэшце я ўспомніў пра іх дачку. Я аддалі замуж, здаецца, у Саўтэр. Неяк раз яна прыехала праведаць бацькоў і прывезла з сабой труса, за якога Іза не заплаціла, бо госця некалькі дзён піла і ела ў нашым доме... Не паварочваючы галавы, я запытаўся:

— Ну што, Амелія, як ваша дачка? Усё ў Саўтэры жыве?

Амелія нахіліла да мяне свой руды абветраны твар, уважліва паглядзела на мяне і адказала:

— Што вы? Вы ж ведаеце, месьё, — яна памерла. Дваццаць дзевятага ў гэтым месяцы якраз дзесяць гадоў будзе. Хіба вы не помніце?

Муж моўчкі, сурова паглядзеў на мяне. Напэўна, падумаў: «Прытвараецца толькі, а сам, нябось, усё помніць...»

Я прамармытаў:

— «Прабачце... не хацеў... старасць, ведаеце...»

І, як звычайна, калі я бянтэжуся, у мяне вырваўся ціхі смяшок, — не змог я стрымаць гэтага недарэчнага смяху. А Эрнэст сказаў сваім звычайным голасам: «Усё гатова, месьё. Прашу за стол». Я ўстаў і пайшоў у слаба асветленую сталовую, сеў насупраць таго месца, дзе заўсёды сядзела Іза. А вунь там, крыху злева, сядзела Жэнеўева, потым абат Ардуэн, а побач з ім — Хюбэр... Я пашукаў вачыма высокага крэселка Мары, што калісьці стаяла паміж акном і буфетам. Потым яно служыла Яніне, а потым яе дачцэ... Да яды амаль не дакрануўся. Страшны быў позірк чалавека, які прыслужваў мне за сталом...

У гасцінай гарэў камін. Яркая палала сухая вінаградная лаза. Кожнае пакаленне пакінула ў гэтым пакоі свае альбомы, шкатулкі, дагератыпы і нікому цяпер не патрэбныя цацкі... Так, мусіць, і хваля мар-

ская ў час адліву пакідае на пяску свае непадобныя адна на адну ракавінкі... А з двара даносяцца галасы парабкаў, скрып драўлянага прэса. Там поўным ходам ідзе работа: выціскаюць вінаградны сок. Балючым рэхам аддаюцца гэтыя гукі ў маім сэрцы. «Дзеці, дзеці, чаму ж вы не прыехалі? А я так вас чакаў!..» — жаласна прастагнаў я. Калі б слугі праз дзверы пачулі мяне, яны б падумалі, што ў гасцінай сядзіць нехта чужы: ні слоў, ні голасу майго яны не пазналі б, нізашто не паверылі б, што так гаворыць той стары нягоднік, які прыкінуўся, быццам нічога не помніць і не ведае пра смерць іх дачкі. Усе: жонка, дзеці, парабкі, слугі — усе аб'ядналіся супраць мяне, супраць маёй душы. Усе штурхалі мяне зноў вярнуцца да маёй мярзотнай ролі. Яны да яе прывыклі, і нічога я тут не магу змяніць. Які ж я дурань! У шэсцьдзсят восем гадоў надумаўся прымусіць усіх убачыць ува мне другога чалавека!.. Але ж я і сапраўды другі і заўсёды быў другім! Мы бачым толькі тое, што прывыклі бачыць. Вось і вас я па-сапраўднаму не бачу, бедныя мае дзеці. Калі б быў я маладзейшы, можа, і не было б такіх цвёрдых рубцоў на маім сэрцы, можа, і не пусцілі б такіх глыбокіх каранёў вашы і мае прывычкі... Зрэшты, я і ў маладосці наўрад ці змог бы вызваліцца ад сваіх путаў. На гэта патрэбна сіла. Якая сіла? Патрэбен нехта. Той, хто мог бы засведчыць перад усімі людзьмі, што я атрымаў перамогу над самім сабой. Патрэбен той, каму ўсе блізкія мае паверылі б і ўбачылі б мяне іншым. Патрэбен такі сведка, які мог бы зняць з маіх плеч мярзотны груз і ўскласці яго на сябе...

Нават найлепшыя з найлепшых не могуць адны, без дапамогі, навучыцца любіць. Для таго, каб не заўважаць смешных рыс у чалавеку, не палохацца яго заган, а галоўнае — людской дурасці, трэба спазнаць тайну любві, якой свет ужо не памятае. І пакуль зноў

не адкрыюць гэтай тайны, дарэмнымі будуць усе намаганні змяніць умовы жыцця людзей. Раней я лічыў, што толькі эгаізм уратаваў мяне ад усіх сацыяльных і эканамічных праблем. Я, вядома, быў сапраўднай пачварай, якая замкнулася ў сваёй адзіноце і абьяка-васці да ўсіх людзей. Але было ў мяне нейкае няпэўнае, хісткае пачуццё, што не дапамогуць чалавеку ніякія вонкавыя перамены ў абліччы свету. Трэба дай-сці да сэрца людскога. І я шукаю таго адзінага, хто мог бы зрабіць гэта. Трэба, каб ён сам быў сэрцам чалавечых сэрцаў, палкім увасабленнем усёй чалавечай любові. Магчыма, гэтае пачуццё маё, жаданне маё і было ўжо малітвай... І мала ўжо бракавала ў той вечар, каб я не ўпаў на калені і не склаў урачыста рукі, як некалі рабіла Іза. Помню, я не раз бачыў, вяртаючыся з праходкі, як старанна малілася Іза, а побач стаялі трое нашых малых. Я на пальчыках падкрадаўся да дзвярэй, і да мяне даляталі словы: «Прад табой, госпадзі, падаю і дзякую, што даў ты мне сэрцам спазнаць цябе і палюбіць цябе...»

А цяпер вось я ледзьве стаю пасярод гэтага пакоя. Я ўсё думаю і думаю пра сваё жыццё... Не, немагчыма павярнуць назад і паплыць супраць каламутнага, бруднага патока!.. Гэта ж трэба: пражыць усё жыццё і не знайсці ніводнага сябра! Які жах! Якой змрочнай, ненавіснай істотай трэба было быць!.. А можа, гэта здарылася таму, што не ўмеў, не навучыўся я прытварацца?! Калі б усе людзі хадзілі без маскі, як гэта рабіў я, то можна было б толькі дзіву давацца — якія яны ўсе падобныя!.. І сапраўды, паглядзіце: ніхто не ходзіць з адкрытым тварам, ніхто! Большасць людзей строяць з сябе высакародных, добрых, спагадлівых. Самі таго не ведаючы, яны толькі пераймаюць літаратурных герояў ці каго-небудзь яшчэ. Святыя добра ведалі, бачылі, што тварыцца ў людзей у душы, і таму ненавідзелі сябе і пагарджалі сабой. Калі б і я пры-

крыўся маскай і не быў такім адкрытым, аголеным, ніхто б не палохаўся мяне, не пагарджаў мной.

Вось такія думкі наведалі мяне ў той асенні вечар, калі я блукаў па цёмнай гасцінай, натыкаючыся на цяжкую, грувасткую мэблю з чырвонага ці палісандравага дрэва... Столькі людзей, чые целы ўжо даўно спарохнелі, калісьці сядзелі за гэтымі столікамі, адпачывалі ў гэтых крэслах... Дзеці выпацкалі сваімі чаравічкамі вась гэтую канапу, калі залазілі на яе. Тут яны любілі сядзець і гартаць старыя ілюстраваныя часопісы. Абіўка так і засталася цёмнай у тых месцах, дзе ступалі маленькія ножкі... За сцяной вые, шамаціць апалым лісцем вецер... Зноў у нейкім пакоі забыліся зачыніць аканіцы...

XIX

Назаўтра я з трывогай чакаў пошты. Хадзіў узад і ўперад па аляях, як некалі рабіла Іза, калі хто з дзяцей затрымліваўся і пазніўся. «Што ж магло здарыцца? — думаў я. — Можа, пасварыліся? А можа, хто захварэў?» Ого! Я стаў майстрам прыдумваць усялякія страхі! Бывала, і нябожчыца жонка як уваб'е сабе што ў галаву — месца сабе не знаходзіла... Доўга хадзіў я па парку з непрыкаяным выглядам. Нічога не заўважаў, нічога не бачыў, як і кожны заклапочаны чалавек. Пра адно толькі я не забываўся — пра сваю перамену. І мне было нават прыемна ад таго, што я хвалюся, трывожуся... Даліну накрыву густы туман: нічагусенькі не відно. Затое звонка, выразна даносяцца ўсе гукі. Па доўгіх радах вінаградніку разляцеліся сітаўкі і дразды. Шукаюць гронак, што не паспелі яшчэ згніць... Як любіў раннюю восень Люк!..

Нарэшце прывезлі пошту. Не супакоіла мяне кароценькае сынава пісьмо. Хюбэр пісаў, што яму нечака-

на давялося выехаць у сталіцу па неадкладнай справе: даволі сур'ёзныя непрыемнасці. Падрабязнасці ён раскажа праз дзень-два, як толькі вернецца дамоў. Я падумаў, што ў яго якія-небудзь праблемы з фінансавай інспекцыяй,— можа, зрабіў што не па закону...

Апоўдні я ўжо не мог сябе ўтрымаць. Загадаў завезці мяне на вакзал і купіў білет да Бардо, хоць даў абяцанне і сабе і дзецям ніколі не ездзіць аднаму. Першай, каго я ўбачыў у нашым старым доме, была Жэнеўева. Яна якраз развітвалася з нейкім незнаёмым мне чалавекам. Хутчэй за ўсё гэта быў доктар.

— Няўжо Хюбэр табе нічога не напісаў?

Жэнеўева павяла мяне ў той самы пакой, дзе я страціў прытомнасць у дзень пахавання Ізы. Уздыхнуў я з палёгкай толькі тады, калі даведаўся, адкуль сыр-бор загарэўся. Аказваецца, уцёк Філі. (Я, прызнацца, баяўся горшага.) Ён знік з нейкай жанчынай, якая «моцна трымала яго ў сваіх лапах». А перад гэтым ён наладзіў сцэну Яніне і не пакінуў ёй ніякай надзеі. Яніна плача, валасы на сабе рве, і яе стан непакоіць доктара. Альфрэд і Хюбэр дагналі ўцекача ажно ў Парыжы. Можа, з гадзіну назад прыйшла тэлеграма. Альфрэд піша, што нічога яны не дабіліся.

— Госпадзі! Што робіцца?! Падумаць толькі! Я ж нічога ім не шкадавала!.. Канешне, мы асцерагаліся і пакуль што вялікага капіталу ім не давалі, але ж рэнта! На яе можна было жыць ды жыць! А Яніна! От ужо дзе бесхарактарная! Ён з ёю рабіў усё, што хацеў. Спярша ўсё пагражаў кінуць за тое, што ты нічога нам не даеш. Але ж уцёк не тады, а цяпер, калі такое багачце прыйшло... Ну як ты гэта растлумачыш?

Яна змоўкла і запытальна глядзела на мяне...

— Ну, а ўцёк ён, канешне, з багатай жанчынай?..

— Ды якой там багатай! Яна настаўніца спеваў. Ты яе добра ведаеш,— гэта мадам Велар. Падумаць толькі! І не маладая ўжо, і які там заробтак: ледзь

канцы з канцамі зводзіла. Ну як ты гэта растлумачыш? — паўтарыла дачка.

І, не чакаючы адказу, зноў загаварыла сама. У гэты момант зайшла Яніна. Яна падышла да мяне і моўчкі падставіла лоб для пацалунку. Яна не пахудзела, але гора зняло з яе непрыгожага, паўнаватага твару ўсю штучнасць і манернасць, якія я так ненавідзеў. «Вы ўжо ведаеце?» — спыталася яна і села ў шэзлонг. Пэўна, яна ўжо наслухалася сваёй маці. А тая ніяк спыніцца не магла і так і сыпала: «Падумаць толькі!», «Падумаць толькі!..» Паўтор гэты ў яе вуснах гучаў крыху дзіўнавата, бо дачка мая не прывыкла думаць.

— Падумаць толькі! — не супакойвалася яна. — Якая чорная няўдзячнасць! Выдалі за яго такую дзяўчыну, далі прытулак, грошы і не папракалі за тое, што ў свае дваццаць тры гады ён ужо ўмудрыўся прамантачыць немалое багацце, якое атрымаў па спадчыне (ён быў круглы сірата, блізкіх сваякоў не меў і таму рана атрымаў правы паўналетняга). Усё няньчыліся, песцілі, ніхто і слова не сказаў пра яго распусту. І на табе! Вось як аддзячыў!

Злосць закіпала ўва мне, і я не мог яе стрымаць. Мая былая натура зноў пачынала гаварыць. Ды хіба сама Жэнеўева, Альфрэд, Іза не ганяліся за Філі і не абяцалі яму залатых гор?!

— І вось што цікава, — уставиў я, — ты сама верыш у тое, што гаворыш. Вы самі яго і разбэсцілі!

— Тата, ты што?! Няўжо ты будзеш яго бараніць?!

Я запярэчыў, што зусім не збіраюся абараняць Філі, а толькі хачу сказаць, што мы былі да яго не зусім справядлівыя, лічылі яго горшым, чым ён ёсць на самай справе. Відаць, яму занадта груба далі зразумець, што раз багацце цяпер забяспечана, то ён павінен зносіць усе вашы папрокі і хадзіць перад вамі на пальчыках, — нікуды, маўляў, галубок, ты цяпер не дзенеш-

ся. Але людзі ніколі не бываюць такімі подлымі, як нам здаецца.

— Падумаць толькі! Ты заступаешся за гэтага прайдзісвета, што кінуў жонку, дачку маленькую!..

— Жэнеўева! — абурана закрычаў я. — Ты ніводнага майго слова не зразумела! Ды пастарайся, паспрабуй ты ўцяміць: кінуць жонку, дзіця — хіба я сказаў, што гэта добра? Але пайсці на такое чалавек можа як з подлых меркаванняў, так і па прычынах больш высокага парадку...

— Ах, вось як ты загаварыў, — перабіла мяне дачка. — Значыць, ты лічыш, што кінуць дваццацідвухгадовую жонку, малую дачку — гэта высакародна!..

Нічога не даходзіла да гэтай жанчыны.

— Або ты на самай справе тупаватая, або толькі прытвараешся. Я вось што скажу: Філі не такі ўжо нягоднік, асабліва пасля таго, як...

Жэнеўева зноў усхадзілася і пачала крычаць, каб я хоць пачакаў, пакуль Яніна выйдзе з пакоя, — як ёй, беднай, слухаць такое, калі апраўдваюць яе мужа.

Але Яніна, якая да гэтай хвіліны ўпарта маўчала, раптам загаварыла. Не пазнаць было яе голасу:

— Навошта сварыцца, мама. Мы не вельмі далікатна абыходзіліся з Філі. Успомні, калі падзялілі спадчыну — як мы з ім загаварылі: пачалі камандаваць, папракаць... Я нават падумала, што вось накінула на яго ашыйнік і буду цяпер вадзіць яго на павадку, як прыгожанькага пародзістага сабачку. Мне неяк і ад сэрца адлягло, што ён мяне не кахаў. Ён стаў для мяне рэччу, маёй уласнасцю: усе грошы былі ў мяне, — няхай папросіць, няхай паскача каля мяне. Помніш, як ты мне казалася: «Няхай цяпер паскача каля цябе, няхай пастаіць на задніх лапках!» Мы думалі, што грошы для яго даражэй за ўсё на свеце. Можа, ён і сам так думаў, аднак гнеў і сорам узялі сваё. Бо не кахае ён той жанчыны, якая ў мяне яго адабрала,

І так яно, напэўна, і ёсць. На развітанне ён сам прызнаўся. І я веру яму. Ён яе не кахае, але яна не пагарджае ім, не стараецца прынізіць. Яна аддалася яму, а не купіла яго. А я вось купіла, як прыгожую цацку...

Некалькі разоў паўтарыла яна гэтыя горкія словы. Маці паціскала плячыма, але радавалася, што Яніна нарэшце заплакала: «Цяпер ёй палягчэе...» І яна ўзялася суцяшаць дачку:

— Не перажывай, дачушка мая! Голад і воўка з лесу гоніць. Пабегае, пагаладае ды вернецца. Куды ён дзенецца?!

Перакананы: Яніне было непрыемна слухаць такія словы. Я ўстаў і ўзяўся за капялюш. Не мог я тут больш быць. Дачцэ сказаў, што найму таксі і паеду ў Калез. І тут Яніна сказала:

— Дзядуля, вазьміце мяне з сабой.

Маці ўзбунтавалася:

— Ты што, пры сваім розуме?! Кожную хвіліну ты можаш спатрэбіцца юрыстам. А яна сабралася ў Калез?.. Ды там ад адной нуды памерці можна!..

Жэнеўева выйшла за мною следам і на лесвічнай пляцоўцы выгаварыла мне, што я патураю вар'яцкім жаданням унучкі:

— Ды гэта ж шчасце якое, што мы збылі гэтага чорта! Няўжо ты не згодзен са мной?! А хіба цяжка знайсці прычыну для разводу?! Паплача, паные ды супакоіцца. А потым зноў выйдзе замуж. З яе багаццем ад жаніхоў адбою не будзе!.. Вось толькі трэба, каб утаймавалася, забылася пра таго нягодніка... А ты таксама заспяваў... То ненавідзеў, цярпець не мог Філі, а тут узяўся расхвальваць яго... Ды яшчэ пры ёй... Ну не... не пушчу я яе ў Калез. Уяўляю, з якім настроем яна адтуль вернецца. Тут-то мы ўжо дамо рады, паможам апамятацца. Забудзе, нічога ёй не зробіцца...

«Калі толькі не памрэ ад гора,— падумаў я.— Або

будзе пакутаваць, плакаць, чэзнуць... А можа, Яніна з той пароды жанчын, якіх я добра ведаў па адвакацкай рабоце: гэта жанчыны, для якіх надзея становіцца хваробай, ранай, якая ніколі не загойваецца. І дваццаць гадоў пройдзе, а яны ўсё роўна чакаюць, глядзяць на дзверы вачыма вернага сабакі...

Я вярнуўся да Яніны і сказаў:

— Прыязджай, мая маленькая, у любы час... Буду рады цябе бачыць...

Яна не варухнулася, не паказала, што пачула, зразумела мяне. Зайшла Жэнеўева і недаверліва спыталася: «Што ты ёй сказаў?» А пазней я даведаўся, што за гэтых некалькі секунд я, аказваецца, «збіў унучку з тропу», пасеяў у яе галаве «шкодныя» ідэі. А я спускаўся па лесвіцы, і ў вушах у мяне ўсё гучалі ўмольныя словы: «Дзядуля, вазьміце мяне з сабой...» Ад мяне пачула Яніна тыя самыя словы пра Філі, якія ёй хацелася пачуць. Можа, я быў першы, хто не абразіў яе.

Я ішоў па вуліцах Бардо. Хутка пачатак новага навучальнага года. З гэтай нагоды пачысцеў, упрыгожыўся горад. Усюды ззяюць гірлянды электрычных лампачак. Зіхацяць мокрыя ад дажджу тратуары. Галасы шумных жыхароў поўдня перакрываюць грукат трамваяў... Знік водар майго дзяцінства. Шукаць яго трэба было дзе-небудзь у больш сціпных кварталах. Можа, там, на вуліцы Дзюфур-Дзюбэрж'е ці на Грос-Клош якая-небудзь бабулька яшчэ прадае каштаны — стаіць сабе на рагу цёмнай вуліцы і прыціскае да грудзей гаршчочак з гарачымі каштанами, якія пахнуць анісам... Не, сумна мне не было. Я нават радаваўся: у той вечар мяне пачулі, зразумелі. Мы аб'ядналіся з Янінай — гэта была перамога. А вось з Жэнеўевай ніяк не дагаварыцца, тут я прайграў: супраць такой зацятасці, тупасці нічога не зробіш. Лёгка знайсці шлях да жывой душы, убачыць яе нават праз злачын-

сты, праз самыя чорныя заганы, але пошласць — неадольная перашкода. Ну што ж, нічога не зробіш, так і запішам: немагчыма раскалоць каменныя пліты ўсіх гэтых магіл. Будзе мне вялікім шчасцем, калі ўдасца да смерці знайсці душэўную блізкасць хоць з адной чалавечай істотай.

Я пераначаваў у гасцініцы і ў Калез вярнуўся толькі назаўтра. Праз некалькі дзён прыехаў Альфрэд, і ад яго я даведаўся пра цяжкія вынікі маёй размовы з Жэнеўевай: Яніна напісала Філі пакаяннае пісьмо, дзе яна ўзяла ўсю віну на сябе і прасіла ў мужа прабачэння. «Жанчыны і на такое глупства здольныя...» Гэты добры таўстун не адважыўся выказаць сваёй думкі, але я ўпэўнены, што яму хацелася сказаць: «Пайшла Яніна па слядах сваёй бабулі...»

Альфрэд даў мне зразумець, што працэс цяпер можна лічыць загадзя прайграным, і Жэнеўева вінаваціць у гэтым мяне: я нібыта наўмысна «збіў унучку з тропу». Я адно ўсміхнуўся і спытаўся ў зяця, што, на яго думку, магло мяне на гэта падштурхнуць і якая мне ад гэтага карысць? Ён запэўніў мяне, што не падзяляе жончых папрокаў, але яна лічыць, што зрабіў я гэта дзеля забаўкі, а можа, са злосці...

Больш дзеці не прыезджалі да мяне. Праз два тыдні я атрымаў пісьмо ад Жэнеўевы: яна пісала, што Яніну давялося пакласці ў псіхіятрычную бальніцу. Яна, вядома, не звар'яцела. Урачы вельмі спадзяваліся, што ёй найлепш дапаможа часовая ізаляцыя.

Я і сам быў «у ізаляцыі», хоць і здаровы. Ніколі яшчэ сэрца не давала мне такой доўгай перадышкі... Восень не спяшалася: ужо больш як два тыдні стаялі ясныя сонечныя дні. Ніводзін лісток не ўпаў з дрэў. Зноў завітнелі ружы. Адно толькі не давала мне спакою — мае дзеці зноў аддаліліся ад мяне. Хюбэр за-

язджаў толькі па справах. Трымаўся холадна, суха, насцярожана. Мой «шкодны» ўплыў на Яніну перакрэсліў усе тыя кволяы сімпатыі, што толькі-толькі нараджаліся ў маіх дзяцей. Зноў зрабіўся я для іх каварным старым чортам, ад якога ўсяго можна чакаць. А Яніну, адзіную істоту, якая, можа, і зразумела б мяне, схавалі ад жывых людзей, пасадзілі пад замок...

І тым не менш адчуваў я небывалы глыбокі душэўны спакой. Пазбаўлены ўсяго: грошай, надзей, дзяцей, пад пастаяннай пагрозай пакутлівай смерці я заставаўся спакойным і ўраўнаважаным. Думкі пра маё сумнае жыццё больш не мучылі мяне. Не адчуваў я грузу пражытых невясёлых гадоў і адзіноты, як быццам і не быў стары і хворы, як быццам наперадзе ў мяне было яшчэ цэлае жыццё.

XX

Ужо месяц, як Яніна жыве ў мяне. Уцякла яна з «псіхіятрычкі» і знайшла прытулак у маім доме. Яна яшчэ не зусім паправілася і лічыць сябе ахвярай змовы: гаворыць, што яе паклалі ў бальніцу за тое, што яна адмовілася пачаць працэс супраць Філі і патрабаваць разводу. Усе дзеці і сваякі лічаць, што гэта я ўбіваю ёй такія думкі, я настройваю яе супраць усіх. Але хіба ж гэта так?! Ведалі б яны ўсе, што цэлымі днямі (а ў вёсцы яны доўга, бясконца доўга цягнуцца) я толькі тое і раблю, што змагаюся з яе ілюзіямі і хімерамі. Надвор'е зусім сапсавалася: дождж, дождж і дождж... Усюды грязь, балота. Валяецца гнілое лісце. Па двары, пасыпаным жвірам, тупаюць людзі ў цяжкіх ботах. Вунь хтосьці ідзе, накінуўшы мяшок на галаву. Восень агаліла дрэвы, і нічога не хавае цяпер тых убогіх хітрыкаў, якія павінны былі надаваць саду «маляўнічасць»: каркасы альтанак, чорныя лаўкі, дэкарватыўныя расліны...

У спальнях такая сырасць, што вечарамі нам з Янінай не хапае мужнасці развітацца з утульнай гасцінай, і мы доўга сядзім перад камінам. Стары гадзіннік б'е поўнач, а разыходзіцца, падымацца на другі паверх усё не хочацца... Зноў і зноў пераконваю я ўнучку, што ніхто: ні яе бацькі, ні брат, ні Хюбэр не хоча ёй бласлага. Як магу, стараюся, каб не ўспамінала яна пра бальніцу. А вось ад успамінаў пра мужа ніяк нельга яе адарваць, і мы ўвесь час гаворым пра Філі: «Вы сабе ўявіць не можаце, што гэта за чалавек!.. Вы проста не ведаеце яго!..» А за гэтымі словамі ідуць то абвінавачванні, то дыфірамбы — і толькі па інтанацыі Яніны магу я ўлавіць, будзе яна яго хваліць ці ляць на чым свет стаіць. Але факты, якія яна прыводзіць, здаюцца мне малазначнымі. У Яніны небагатая фантазія, але каханне дало ёй выдатную здольнасць усё скажаць, перакручваць, перабольшваць. Ды ведаю я твайго Філі! Нікчэмнасць ён, і толькі хуткаплынная маладосць дакранулася да яго красой сваіх промняў. Ты прыпісваеш гэтаму распешчанаму хлапчуку, які жыве на ўсім гатовенькім, то высокія тонкія пачуцці, тэ вераломныя намеры, а на самай справе думак у яго ніякіх няма, жыве ён аднымі рэфлексамі.

Ты і твае бацькі не разумелі, што яму хацелася адчуваць сябе мацнейшым за вас, быць незалежным, што ён задыхаўся ў гэтай рабскай атмасферы. Навошта вы так высока трымалі падачкі і прымушалі яго падскокваць? Ён з той пароды сабак, якія не паддаюцца такой дрэсіроўцы і ўцякаюць туды, дзе косці кідаюць проста пад нос.

Бедная Яніна! Зусім ты не ведаеш свайго Філі!.. Ды што яна можа бачыць, калі ўсё заслانیла нуда, рэўнасць, патрэба чуць, бачыць яго, цешыцца яго ласкамі... Усё заслانیў жах ад таго, што яна страціла свайго каханага... І вось аслепленая сваім каханнем утрапёна бяжыць яна за сваёй здабычай і сама не ведае,

хто ён такі, за кім яна гоніцца... Людзі кажучь: бацькоўская любоў сляпая. Яніна мне ўнучка, але калі б яна была маёй дачкою, я бачыў бы яе такой, якая яна ёсць. Нічога ў ёй няма абаяльнага. Рысы твару правільныя, але фігура няўключная, голас нейкі пісклявы, вочы пустыя... На такіх мужчыны не надта заглядаюцца... І ўсё ж у гэтыя доўгія вечары яна здавалася мне прыгожай. Была ў яе тая асаблівая прыгажосць, якую надае жанчыне любоўны адчай. Хто ведае, можа, і знойдзеца мужчына, якога прыцягне да сябе гэты пажар... Але няшчасная гарыць у змроку, у адзіноце, і толькі я адзіны сведка яе пакут...

Шкада мне Яніны, і я цярпліва слухаю яе бясконцыя ўспаміны пра гэтага незвычайнага Філі. А што ў ім незвычайнага? — Мільёны такіх... Але я слухаю і не магу надзівіцца, як распаліў гэты Філі такое пачуццё ў маёй унучцы. Гэта ж трэба: свету белага не бачыць! Усё перастала існаваць, акрамя яе мужа, акрамя гэтага маладога самца, які любіць прыкладацца да чаркі, а на каханне глядзіць як на работу, на цяжкую павіннасць... Якое ўбоства!

Яніна амаль не заўважае дачкі, якая ўпоцемку прашмыгнула да нас у гасціную. Маці, не гледзячы, датыкаецца губамі да яе кучаравенькай галоўкі. Не скажу, каб гэтае малое не адыгрывала ніякай ролі ў жыцці Яніны: толькі дзякуючы гэтай дзяўчынцы перамагла яна ў сабе жаданне кінуцца ў пагоню за Філі (а магла б яна і пагнацца, і ўпрошваць яго, і ляяць, і рабіць сцэны на людзях). Не, не змог бы я яе адзін утрымаць. Дома яна засталася толькі дзеля дзіцяці, але вялікай уцехі ў ім не знаходзіла. Малая нібы адчувала гэта і вечарам, калі мы чакалі, пакуль пададуць на стол, спяшалася залезці да дзеда на калені, нібы шукала ў мяне прытулку. Валаскі ў яе былі мякенькія, як пух, пахла ад іх цёплым птушыным гняздзечкам, і мне ўспаміналася тады Мары. Я заплюшчваў вочы і,

прытуліўшыся губамі да яе шчочкі, ціхенька сядзеў, ледзьве стрымліваючы сябе, каб моцна-моцна не абняць гэтае маленькае цельца. У такія моманты мне здавалася, што гэта Мары або Люк. Часам цалуеш яе, калі яна разгуляецца, і адчуваеш, што шчочкі ў яе чуць-чуць салёненькія, як у маленькага Люка ў дні летніх вакацый, калі ён, бывала, так набегаецца за дзень, што возьме ды засне проста за сталом. Не мог ён дачакацца дэсерту і падстаўляў усім свой сонны стомлены тварык для развіталнага пацалунку.

Вось што ўспаміналася, мроілася мне, пакуль Яніна, нявольніца свайго каханьня, хадзіла ўзад і ўперад па гасцінай.

Памятаю, аднойчы яна ў мяне спыталася:

— Як цяпер мне жыць? Што зрабіць, каб не пакутаваць?.. Як вы думаеце, гэта пройдзе?..

Ноч была халодная. І раптам я бачу, Яніна падыходзіць да акна, адчыняе яго, высоўвае свой заплаканы твар, глядзіць на сад, заліты блакітным месячным святлом, і прагна дыхае ледзяным паветрам. Я прывёў яе назад да агню і, хоць не прывык да пяшчоты, падсеў да яе і абняў за плечы. Я спытаўся, ці няма ў яе хоць якой-небудзь падтрымкі.

— У цябе ёсць вера?

Яна разгублена адказала:

— Вера? — быццам не зразумела мяне.

— Ну, ты верыш у бога?..

Яна прыўзняла на мяне свой палаючы твар, недаверліва паглядзела на мяне і нарэшце сказала: «Пры чым тут вера?..» Я зноў паўтарыў пытанне, тады яна адказала:

— Ну, канешне, я веру. Хаджу ў царкву, прычащаюся, словам, раблю ўсё, што ўсе робяць. Але навошта вы пытаецеся? Каб пасмяяцца з мяне?

— Як ты думаеш,— працягваў я,— Філі варты твайго кахання?

Яна паглядзела на мяне тым сумным, злосным позіркам, які бывае ў яе маці, калі яна не разумее, што ёй гавораць, не ведае, як адказаць, і баіцца трапіць у пастку. Нарэшце яна адважылася:

— Усё гэта не звязана адно з адным. Не трэба да маёй бяды прымешваць рэлігію. Ну што, я веру, а таму і не люблю, калі робяць такія супастаўленні... Я раблю ўсё, што гаворыць свяшчэннік...

Усё гэта было сказана такім тонам, нібы яна стаяла перад фінансавым інспектарам і дакладвала яму, што «акуратна плаціць усе падаткі». Вось што я ненавідзеў усё жыццё: гэтую карыкатуру, гэты ўбогі шарж на хрысціянскае жыццё, а каб мець права іх ненавідзець, я прытвараўся, што бачу ў карыкатуры сапраўднае хрысціянства. Трэба мець адвагу адкрыта глядзець на тое, што ненавідзіш... Але ж я цяпер ведаў... ведаў, што ўсё жыццё сам сябе ашукваў. Я ведаў гэта яшчэ ў канцы мінулага стагоддзя, у той вечар, калі вась тут, у Калезе, абат Ардуэн сказаў мне: «Вы добры чалавек...» Хіба гэта не так?! А потым я затыкаў сабе вушы, каб не чуць тых слоў, якія шаптала мне пры смерці Мары. І менавіта тады, перад яе труною, адкрылася мне таямніца жыцця і смерці чалавечай... Мая дачушка памірала дзеля мяне... Я хацеў забыць гэта... Зноў і зноў спрабаваў згубіць ключ ад брамы таямніцы, але чыясьці моцная рука вяртала яго мне на кожным павароце майго жыцця. (Хіба можна забыць позірк Люка пасля нядзельнай ранішняй службы, у тую хвіліну, калі пачынаў стракатаць першы конік?.. А тая вясновая ноч, калі пайшоў град?..)

Так цяклі мае думкі ў той вечар. Помню, я ўстаў і з такой сілай адпіхнуў крэсла, што Яніна здрыганулася. Начны спакой і гэтая страшная цішыня, здавалася, утаймавалі яе душэўны боль. Агонь у каміне

патух, у пакоі рабілася ўсё халадней, Яніна бліжэй і бліжэй падсоўвала сваё крэсла да каміна, ногі яе амаль дакраналіся да жару. Яна працягвала да вуголля рукі. Лямпа асвятляла яе сагнутую дзябёлую фігуру... У прыцемку хадзіў я па гасцінай, застаўленай старою мэбляй з палісандравага і чырвонага дрэва. Бездапаможна мітусіўся я вакол гэтай чалавечай глыбы, гэтага нерухомага цела.

— Дзіцятка ты маё...— Шукаў і не знаходзіў я патрэбных слоў... Як душыць мяне сёння вечарам, калі я пішу гэтыя радкі, як баліць сэрца, здаецца, вось-вось разарвецца, а ўсё таму, што яно перапоўнена любоўю, і я ведаю нарэшце імя, яе трапятк

.
.
.

Калез, 10 снежня 193...

Дарагая Жэнеўева!

На гэтым тыдні скончу разбіраць бацькавыя папэры, якімі набіты ўсе шуфляды ў яго сталі. Але лічу сваім абавязкам неадкладна пазнаёміць цябе з адным даволі дзіўным дакументам. Як ты ведаеш, бацька памёр за сваім пісьмовым сталом. Калі раніцай 24 лістапада Амелія зайшла да яго ў кабінет, яна ўбачыла, што наш бацька сядзіць, уткнуўшыся тварам у сшытак — гэты самы, які я пасылаю табе заказным пісьмом. Табе, відаць, няпроста будзе разабрацца, што там напісана, я таксама нямала папацеў. Але і добра, што почырк такі неразборлівы,— слугі нічога тут не змаглі прачытаць. Спачатку пачуццё далікатнасці падказвала мне, што, можа, не варта пасылаць табе гэтыя запіскі: пра тваю асобу бацька тут выказваецца даволі груба і гаворыць крыўдныя, балючыя словы. Але хіба меў я права хаваць ад цябе гэты дакумент, які належыць гэтаксама табе, як і мне? Ты ж добра ведаеш маю

прынцыповасць адносна ўсяго таго, што датычыцца падзелу нашай спадчыны. Вось чаму я перадумаў і пасылаю табе гэты сшытак.

А зрэшты, бацька нікога не пашкадаваў на гэтых старонках! Усім тут папала! На вялікі жаль, мы даўно ведаем, як ён ставіўся да нас, так што нам гэта не навіна. Уся мая маладосць была атручана нянавісцю, якую чамусьці я выклікаў у бацькі. Яго нянавісць, пагарда доўга не давалі мне паверыць у сябе. Я ўвесь сціскаўся пад яго грозным, бязлітасным позіркам, і шмат гадоў прайшло, пакуль у мяне з'явілася пачуццё ўласнай годнасці.

Я ўсё яму дараваў, — і дадам нават, што мой сыноўскі абавязак вымусіў мяне даць табе прачытаць гэты дакумент. Незалежна ад таго, як ты паставішся да гэтых запісак, дзе надзіва адкрыта выказаны самыя жаклівыя пачуцці, я ўпэўнены, што вобраз нашага бацькі паўстане перад табой — не скажу больш высакародным, але, ва ўсякім выпадку, больш чалавечым. (Я маю на ўвазе яго любоў да нашай сястры Мары і маленькага Люка. Ім тут прысвечаны кранальныя старонкі.)

Сёння я лепш разумею яго боль і тугу, якія былі ў яго на твары, калі стаяў ён перад мамай труной. А мы тады, памятаеш, як былі ашаламлены гэтым? Ты думала, ён прыкідваецца. Нават калі гэтыя старонкі саслужаць толькі адну службу і адкрыюць, што было на сэрцы ў гэтага непрыступнага, гордага чалавека, то і дзеля аднаго гэтага, дарагая Жэнеўева, варта прачытаць гэтую споведзь, як бы горка і крыўдна табе ні было.

Дзякуючы гэтай споведзі мне стала лягчэй на душы. Перакананы, што так будзе і з табой. Ад прыроды я чалавек скрупулёзны. Няхай у мяне будзе тысяча падстаў лічыць, што праўда на маім баку, дастаткова якой-небудзь дробязі, каб я завагаўся, засумняваўся.

Ах, цяжка жывецца чалавеку, у якога так абвострана пачуццё маральнай далікатнасці, як у мяне! Бацька ненавідзеў мяне, а я пры кожным, нават самым законным кроку самаабароны адчуваў душэўную трывогу, нават згрызоты сумлення. Калі б я не быў галава сям'і, на кім вісіць адказнасць за гонар нашага роду і дабрабыт дзяцей, я адмовіўся б ад гэтай зацятай барацьбы з бацькам, абы толькі не ведаць гэтых пакут, гэтага душэўнага разладу, — ты ж сама не раз бачыла, як было мне цяжка.

Я ўдзячны богу за тое, што па яго волі бацька апраўдаў мяне ў сваіх запісках. Перш за ўсё яны пацвярджаюць тое, што мы самі ведалі: ён тут прызнаецца, што прядумваў махінацыі, каб пазбавіць нас спадчыны. З якім сорамам чытаў я тыя старонкі, дзе ён апісвае свой спосаб адначасна трымаць у сваіх руках і павэранага Буру, і гэтага Рабэра. Накінем на ўсе яго непрыглядныя махінацыі ноеў плашч¹. Але з гэтага вынікае, што маім святым абавязкам было не даць здзейсніцца бацькавым планам. І я зрабіў гэта, зрабіў паспяхова, і не збіраюся чырванець за свае ўчынкi. Можаш цяпер не сумнявацца, сястра, — сваім багаццем ты абавязана мне. У гэтым дзённіку бацька ўсё стараецца даказаць сабе, што яго нянавісць да ўсіх нас нечакана патухла, і выхваляецца яшчэ, што адрокся ад усіх зямных даброт (павінен прызнацца, што, чытаючы радкі, я смяяўся). Але звярні, калі ласка, увагу, калі іменна адбыўся гэты раптоўны паварот: тады, калі ўсе яго хітрыкі мы разгадалі і яго пачочны сын прадаў нам тайну. Не так проста было збыць такое багацце. План, які рыхтаваўся гадамі, за некалькі дзён не пераменіш. Адчуваў ён свой блізкі канец, не

¹ Паводле біблейскай легенды, Ноевы сыны — Сім і Яфет — пачціва накрылі бацьку плашчом, калі той выпіў многа віна і голы заснуў.

было ў яго ні часу, ні магчымасці пазбавіць нас спадчыны, і бядак не мог прыдумаць нічога лепшага, як тая вераломная змова, якую мы па міласці боскай раскрылі.

Не хацеў наш адвакат прайграваць працэсу ні перад самім сабой, ні перад намі і пайшоў на махлярства, — напалову падсвядома (ахвотна дапускаю гэта): ён вырашыў ператварыць сваё паражэнне ў нейкую маральную перамогу, пачаў крычаць пра сваю бескарыслівасць, пра адрачэнне ад усяго... Ну, а калі падумаць, то што яму заставалася рабіць?! Але мяне такімі выкрутасамі не возьмеш, ды і ты, Жэнеўева, як чалавек са здаровым розумам, згодзішся са мной, што ў нас няма падстаў раставаць ад замілавання і ўдзячнасці.

Ёсць у гэтай споведзі яшчэ адно бацькава прызнанне, якое вельмі супакоіла мяне. У гэтым пытанні я асабліва строга правяраў сябе, і, павінен шчыра сказаць, маё патрабавальнае сумленне доўга пакутавала ад трывогі. Я маю на ўвазе мае спробы, праўда, марныя, паставіць пад сумненне разумовыя здольнасці бацькі і прымусіць яго прайсці абследаванне ў псіхіятрычнай клініцы. Трэба адзначыць, што тут адыграла сваю ролю і мая жонка, якая шмат зрабіла, каб пахіснуць маю ўпэўненасць на гэты конт. Ты добра ведаеш, што звычайна я не вельмі лічуся з яе думкамі — асоба яна вельмі ўжо эксцэнтрычная. Але яна не адступалася ад мяне ні днём, ні ноччу, усе вушы мне пратрубіла. І, ведаеш, некаторыя яе аргументы прымусілі мяне завагацца. Урэшце яна пераканала мяне, што наш вялікі адвакат, вопытны фінансіст і глыбокі псіхолаг — самы ўраўнаважаны чалавек на свеце.

Не трэба, вядома, вялікай фантазіі, каб намаляваць сваіх дзяцей вырадкамі, якія, ад страху страціць спадчыну, ні перад чым не спыняюцца і гатовы роднага бацьку здаць у вар'яцкі дом. Бачыш, я асабліва не

падбіраю слоў і гавару зусім адкрыта... Многа начэй не мог я заснуць. Адзін бог ведае, колькі я адпакутаваў.

Дык вось, дарагая мая Жэнеўева, гэты сшытак, асабліва яго апошнія старонкі, даюць усе падставы лічыць, што ў бацькі нашага былі прыступы перамежнага вар'яцтва. Я лічу нават, што мы стаім перад фактам даволі рэдкім і цікавым з медыцынскага пункту погляду. Варта было б перадаць гэтыя запіскі псіхіятру. Аднак найпершы наш абавязак — нікому не паказваць гэтага дакумента, які можа стаць вельмі небяспечным для нашых дзяцей. Таму папярэджваю цябе і прашу адразу спаліць сшытак, як толькі ты скончыш чытаць. Трэба мець абсалютную ўпэўненасць, што гэтыя старонкі не трапяць у рукі чужых людзей.

Мы заўсёды трымалі пад строгім сакрэтам усё, што датычылася нашых сямейных спраў. Не табе мне гаварыць, якія меры я прымаў, каб наша ўстрывожанасць псіхічным станам бацькі не стала нікому вядомай. Аднак не ўсе члены нашай сям'і выяўлялі неабходную стрыманасць і асцярожнасць. У прыватнасці, твой нягоднік-зяць усім расказваў самыя агідныя гісторыі пра бацьку. Гэта дорага нам каштавала: па горадзе пайшлі плёткі, а сёй-той праводзіць паралель паміж неўрастаніяй Яніны і эксцэнтрычнасцю бацькі, якую яму прыпісваюць, наслухаўшыся балбатні Філі.

Паўтараю: парві і спалі гэты сшытак і нікому пра яго не гавары. Давай і мы з табой пра яго забудзем. І ўсё ж, павінен прызнацца, мне шкада яго знішчаць — ёсць там і тонкія псіхалагічныя назіранні, і нават мілыя пейзажныя замалёўкі. Быў, відаць, у бацькі не толькі талент прамоўцы, але і пісьменніцкая струнка. Але тым больш у нас падстаў знішчыць гэты дзённік. Уяві сабе, што нехта з нашых дзяцей ці ўнукаў возьме ды надрукуе бацькавы запіскі!.. Бяды тады не абярэся!..

Мы з табой можам называць рэчы сваімі імёнамі і павінны, прачытаўшы гэты сшытак, сказаць сабе ясна і недвухсэнсава: бацька наш не быў псіхічна нармальным. Вось цяпер да мяне дайшлі словы тваёй дачкі, якія спачатку я палічыў хворай фантазіяй: «Дзядуля — адзіны набожны чалавек, які мне сустрэўся ў жыцці». Бедная Яніна блізка ўспрыняла туманныя разважанні і мроі гэтага іпахондрыка. Вораг сваіх блізкіх, чалавек, ненавісны ўсім, і, як ты ўбачыш, няшчасны ў каханні (ёсць у гэтай споведзі даволі камічныя падрабязнасці), раўнівец, які не мог дараваць жонцы нявіннага дзівочага флірту — няўжо на схіле дзён сваіх пачаў ён шукаць уцехі ў малітве? Не веру я ў гэта. А з тых радкоў, дзе пра гэта гаворыцца, вынікае зусім іншае: аўтар пакутаваў разумовым расстройством, маніяй праследавання; выношваў неадчэпныя думкі, якія набылі рэлігійную форму. Тут і следу ніякага няма ад сапраўднага хрысціянства. Я-то ў гэтых пытаннях разбіраюся, і гэты лжывы містыцызм выклікае ўва мне толькі агіду.

Магчыма, ты па-жаночы не так паставішся да ўсяго гэтага. Аднак, калі раптоўная бацькава набожнасць зробіць на цябе ўражанне і ты будзеш гатова паверыць у яе, успомні, калі ласка, што бацька не ведаў мяжы ў сваёй нянавісці, а калі і любіў каго, то толькі на злосць сям'і ці сваёй роднай маці. А якія ў яго рэлігійныя парывы? — Ты адразу ўбачыш, што ўсе да аднаго яны проста або ўскосна скіраваны супраць тых прынцыпаў, якія нам з маленства прывівала мама. А нястрымны рэлігійны містыцызм патрэбен яму толькі для таго, каб зручней было нападаць на разумную памяркоўную набожнасць, якая заўсёды была ў вялікай пашане ў нашай сям'і. Ісціна — гэта раўнавага... Зрэшты, не буду больш стамляць цябе сваімі разважаннімі. Нагаварыў я тут дастаткова, так што табе

застаецца толькі пазнаёміцца з бацькавым дзённікам. З нецяярпеннем буду чакаць адказу. Хутчэй хочацца ведаць тваё ўражанне.

Месца застаецца мала, а трэба яшчэ адказаць на твае пытанні. Дарагая сястра, мы перажываем цяпер перыяд крызісу, і нам неабходна вырашыць адну вострую і важную для нас праблему — як быць са спадчынай? Калі мы будзем захоўваць кішы банкаўскіх білетаў у сейфе, то давядзецца пражываць наш капітал, а гэта ўжо няшчасце. Калі купіць на гэтыя грошы акцыі і стрыгчы купоны, то ўцехі таксама мала: курс акцый увесь час падае. Як бачыш, у любым выпадку мы будзем несці страты. Таму я лічу, што разумней за ўсё будзе захаваць крэдытныя білеты Французскага банка. Франк сёння каштуе ўсяго чатыры су, але ён забяспечаны вялікім залатым запасам. У гэтых справах бацька наш меў багаты вопыт, і мы павінны браць з яго прыклад. У француззаў з'явілася небяспечная схільнасць: абавязкова пускаць свой капітал у якую-небудзь справу. Жэнеўева, ніколі не падавайся на гэтую спакусу. І яшчэ: цяпер такі час, што жыць трэба прасцей, асабліва не разганяцца, эканоміць, даражыць кожным франкам. Ну, а калі спатрэбіцца мая парада, я заўсёды да тваіх паслуг,— гэта ты ведаеш. Час, канешне, змрочны, трывожны, але сачыць за справамі на біржах трэба ўважліва: кожны дзень можа прынесці і добры выпадак выкарыстаць капітал. Я, напрыклад, цяпер усё прыглядаюся да каньяку маркі «Кіна» і анісавай гарэлкі. Думаю, што крызісу ў гандлі гэтымі таварамі не чакаецца, трэба толькі дзейнічаць смела і разам з тым абачліва.

Ты парадавала мяне прыемнымі весткамі пра Яніну. Не варта баяцца яе празмернай набожнасці. Самае галоўнае, каб яна забылася пра Філі. Усё астатняе само

памалу ўладзіцца: Яніна з нашай пароды, а ў нас заўсёды ўмелі не злоўжываць самымі прыемнымі забавамі.

Да пабачэння, дарагая Жэнеўева! У сераду прыеду.

Цалую цябе. Твой брат Хюбэр.

.

Яніна — Хюбэру

Дарагі дзядзечка! Прашу Вашай дапамогі. Мы пасварыліся з мамай. Яна ніяк не хоча паказаць мне дзядулевага «дзённіка». Кажы, што варта мне толькі яго прачытаць і ад маёй павягі да дзядулі нічога не застанеца. Але калі яна ўжо так беражэ маю добрую памяць пра нябожчыка, то чаму тады кожны дзень паўтарае мне: «Ты і ўявіць сабе не можаш, як непрыгожа ён піша пра цябе!.. Нават і знешнасці тваёй не пашкадаваў!..» Яшчэ больш мяне здзіўляе тое, з якой ахвотай яна дала мне прачытаць Ваша пісьмо, дзе Вы каменціруеце «дзённік»...

Мама стамілася ваяваць са мной і сказала нядаўна, што аддасць мне дзядулевы запіскі, калі Вы палічыце гэта патрэбным,— яна ва ўсім спасылаецца на Вас. І вось я звяртаюся да Вас, да Вашага пачуцця справядлівасці.

Перш за ўсё дазвольце адразу зняць тую перашкоду, якая датычыць асабіста мяне: як бы жорстка ні гаварыў пра мяне дзядуля ў «дзённіку», паверце: сама я суджу сябе яшчэ больш строга. І яшчэ: я ўпэўнена, што жорсткасць яго не пашыраецца на тую няшчасную жанчыну, якая да самай яго смерці была побач з ім у Калезе.

Даруйце мне, дзядзечка, але не магу я пагадзіцца з Вамі ў галоўным: я адзіны сведка апошніх дзён дзядулі і ведаю, якія былі ў яго пачуцці ў той час. Вы папракаеце яго за туманную, нездаровую набожнасць.

Аднак дазвольце Вам сказаць, што ў Калезе ён тройчы сустракаўся з прыхадскім свяшчэннікам (першы раз у канцы кастрычніка і два разы ў лістападзе). Дарэчы, Вы можаце папытацца пра гэта ў самога свяшчэнніка. Мама гаворыць, што ў «дзённіку», дзе пазначаны ўсе падрабязнасці дзядулевага жыцця, чамусьці нічога не напісана пра гэтыя сустрэчы. Гутаркі са свяшчэннікам мелі, безумоўна, істотны ўплыў на перамены ў душэўным настроі нашага дзядулі, а нічога не сказана пра іх у дзённіку толькі таму, што ён не паспеў напісаць пра гэта. Мама ж сама гаворыць, што запіскі абрываюцца на паўслове. Я асабіста не сумняваюся, што смерць забрала дзядулю якраз у той момант, калі ён хацеў сказаць пра сваю споведзь. І дарэмна будзеце вы мне пярэчыць, што калі б ён атрымаў адпушчэнне грахоў, то пайшоў бы да прычасця. Я добра памятаю тыя словы, якія паўтараў мне дзядуля за дзень да свайго смерці: ён усё бедаваў, што яшчэ не варты прыняць прычасце, і вырашыў пачакаць да каляд. Дзядзечка, чаму мама мне не верыць? Чаму яна лічыць гэта галюцынацыямі? Як цяпер, чую я, як ён гаварыў са мной у гасцінай пра гэты жаданы для яго калядны дзень. О, які сумны, ціхі, слабы быў дзядулеў голас!..

Супакойцеся, дзядзечка, я не збіраюся рабіць з яго святога. Я згаджаюся з Вамі, што чалавек гэты быў страшны, а часам нават жудасны. Але ў самыя апошнія дні азарэнне прыйшло і да яго. Гэта ж ён, ён, а не хто другі схопіў рукамі мяне за галаву і сілком адхіліў мой позірк ад...

А ці не здаецца Вам, дзядзечка, што Ваш бацька быў бы зусім другім чалавекам, калі б мы былі не такімі. Не папракайце мяне, калі ласка, што я хачу кінуць у Вас камень. Я ведаю і высока цаню Вашы вартасці. Ведаю я і тое, што дзядуля бываў жорсткі і несправядлівы з Вамі і маёймай. На нашу агульную бяду ён думаў, што мы прыкладныя хрысціяне... Не спра-

чайцеся: пасля дзядулевай смерці я пазнаёмілася з людзьмі, у якіх, вядома, ёсць свае недахопы, свае слабасці, але жывуць яны так, як таго патрабуе вера, і сэрцы іх перапоўнены міласэрнасцю. Калі б дзядуля жыў сярод такіх людзей, магчыма, даўно ўбачыў бы ён тую дарогу, на якую стаў толькі перад самай смерцю.

Яшчэ раз хачу сказаць: я не збіраюся абвінавачваць нашу сям'ю, каб абяліць і апраўдаць таго бязлітаснага чалавека, які стаяў на яе чале. Не магу я забыцца таго, што бабулін прыклад павінен быў бы адкрыць яму вочы, а ён так доўга рабіў толькі адно — помсціў, як мог, за сваю крыўду... І дазвольце яшчэ мне сказаць, чаму я, урэшце, апраўдваю яго, там, дзе былі скарбы нашы, там былі і сэрцы нашы — мы толькі і думалі пра гэтую спадчыну, якая магла нам не дастацца. А сябе апраўдаць мы, вядома, можам: вы былі чалавекам справы, я — беднай жанчынай... І тым не менш усе мы, акрамя бабулі, жылі не так, як трэба жыць. Думкі нашы, жаданні нашы, учынкi нашы былі адарваны ад веры. І душы нашы, рукі нашы цягнуліся да золата, грошай, багацця, у той час як дзядуля... Ці зразумеете Вы мяне, калі я скажу, што сэрца яго было не там, дзе было яго багацце. І я магу паклясціся, што дакумент, які ад мяне так старанна хаваюць, з'яўляецца вырашальным доказам гэтага.

Спадзяюся, дзядзечка, што Вы пачуеце мяне, і з нецярпеннем чакаю адказу.

Яніна.

З М Е С Т

Ад перакладчыка	3
ТЭРЭЗА ДЭСКЕЙРУ	7
КЛУБОК ГАДЗЮК	124

Марыяк Ф.

М 30 Тэрэза Дэскейру. Клубок гадзюк: Раманы/
[Прадм. і пер. з франц. мовы Л. Казыры].— Мн.:
Маст. літ., 1985.— 319 с., 1 л. партр.— (Б-ка за-
меж. прозы).

У пер.: 1 р. 60 к.

У кнігу вядомага французскага пісьменніка, лаўрэата Нобелеўскай прэміі Франсуа Марыяка (1885—1970) увайшлі два раманы, якія пры ўсёй сваёй самастойнасці і адметнасці звязаны адзінай тэмай — адносіны ў буржуазнай сям'і. Малючы праўдзівыя карціны сямейнага жыцця, аўтар падводзіць чытача да высновы, што буржуазнае грамадства з яго сацыяльнай несправядлівасцю, эгаізмам, прагай да нажывы стаіць ля вытокаў людскіх няшчасцяў і трагедый.

М $\frac{4703000000-149}{302(05)-85}$ 177—85

ББК 84.4Фр
И(Фр)

БИБЛИОТЕКА ЗАРУБЕЖНОЙ ПРОЗЫ

Франсуа Мориак

ТЕРЕЗА ДЕСКЕЙРУ. КЛУБОК ЗМЕЙ

Романы

Мінск, издательство «Мастацкая літаратура»
На беларуском языке

На ўклейцы партрэт Ф. Марыяка работы Н. Касона

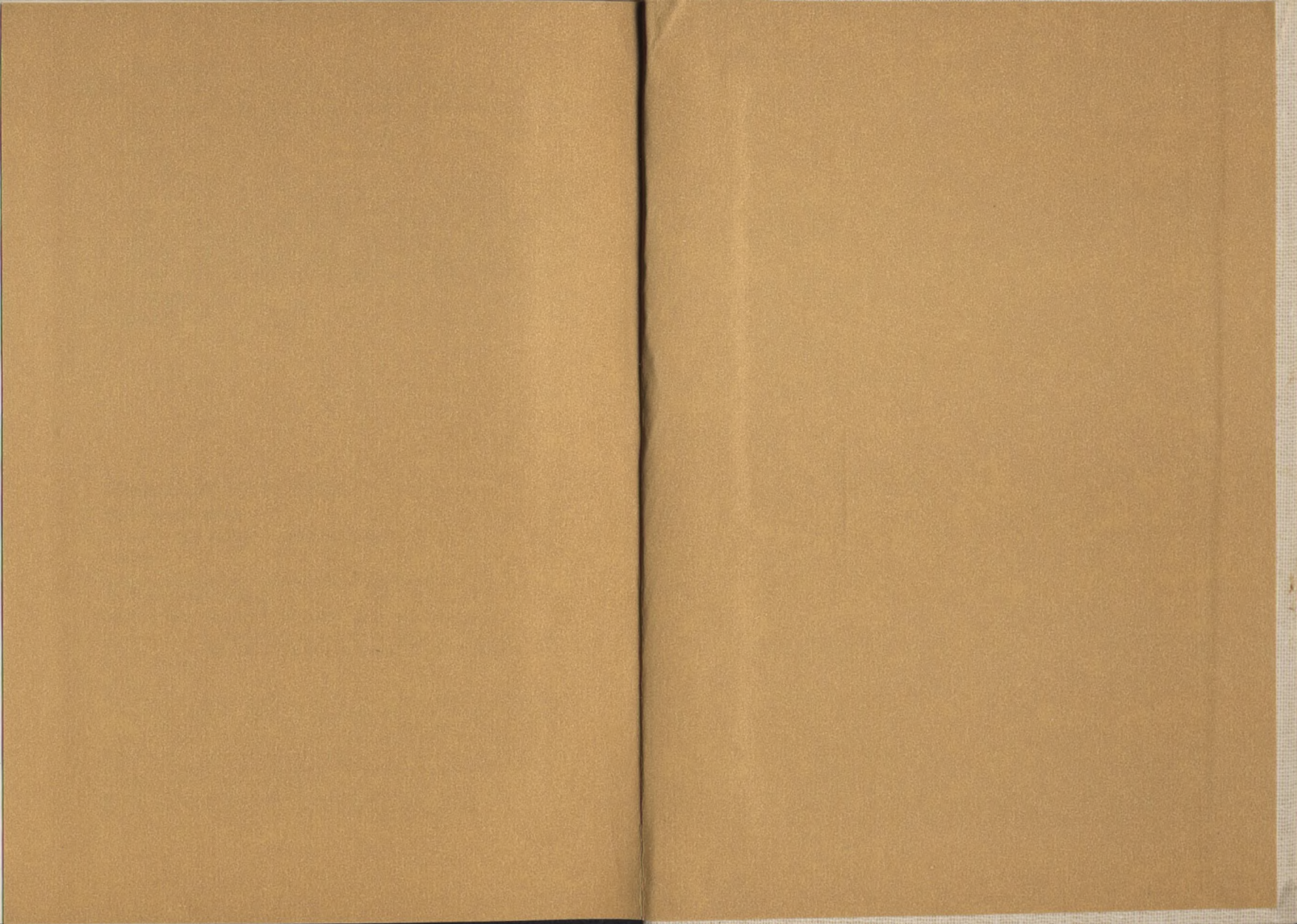
Рэдактар Л. І. Каўрус. Мастак М. А. Саўляк. Мастацкі рэ-
дактар Л. Я. Прагін. Тэхнічны рэдактар Г. П. Тарасевіч. Ка-
Я. Ф. Харко.

ІВ № 1216

Здадзена ў набор 01.02.85. Падп. да друку 02.09.85. Фармат
70×100¹/₃₂. Папера друк. № 1. Гарнітура школьная. Высокі
друк. Ум. друк. арк. 12,90+0,08 укл. Ум. фарб.-адб. 13,30.
Ул.-выд. арк. 14,38. Тыраж 9000 экз. Зак. 1134. Цана 1 р. 60 к.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Дзяржаўнага камітэта
ВССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю.
220600, Мінск, праспект Машэрава, 11.

Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкамбінат
МВПА імя Я. Коласа. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.

1 р. 60 к.

THE
MAGAZINE
OF
THE
MOUNTAIN
COUNTRY
OF
THE
MOUNTAIN
COUNTRY